

Bondár Mária

ÉLET A TÖRTÉNELEM ELŐTTI KOROKBAN.

I. A neolitikum, rézkor, korai- és középső bronzkor emlékei Pest megyében

A 19. században, a régészet tudománnyá válásának idején, a tárgyak anyagáról nevezték el az őskor főbb korszakait, így honosodott meg a tudományban az őskőkor, újkőkor, rézkor, bronzkor, vaskor ma is használatos terminológiája. A történelem előtti kor népei – a tudomány mai ismeretei szerint – vélhetőleg a mezolitikumtól kezdődően indoeurópai nyelveket beszéltek, írott források hiányában azonban nem tudjuk őket nyelvük vagy etnikumuk után megnevezni, ezért – elsősorban az anyagi kultúra jól körülhatárolható ismervelei alapján – kultúrákat különböztetünk meg az őskorban.

A kultúra fogalma kompakt területet, egyfajta gazdasági egységet, az anyagi kultúra és a régészeti módszerekkel nehezen kutatható szellemi, vallási szféra összességét jelöli, amely mögött emberek kisebb vagy nagyobb összetartozó csoportja állt. A régészeti csoport fogalma egy-egy kisebb egységet jelöl, amely sajátos jellemzőkkel körvonalazható a nagy egységen, a kultúrán belül. Ezek a jegyek természetesen elsősorban a tárgyaknál ismerhetők fel. A típus megjelölés egy-egy jellemző tárgytípus alapján határoz meg földrajzi egységeket. A régészeti kultúra vagy csoport nem azonosítható etnikummal, törzssel, nemzetséggel, családdal. Mindkettő olyan fogalom, amely a hasonlóság, illetve a szokványostól való eltérés jelzésére szolgál, segítség a régészek számára. A régészeti kultúrák névadója vagy az első lelőhely (pl. a magyar kutatás a késő rézkori badeni kultúrát az első ismertté vált lelőhelye után péceli kultúrának nevezte), vagy jellegzetes tárgy (pl. harangedények népe kultúrája), ritkábban különleges temetkezési szokás (pl. gödörsíros népek kultúrája), díszítés (pl. Furchenstich vagy tüzdelt barázdás díszű edények kultúrája) vagy a körülhatárolható elterjedési terület (pl. Körös kultúra) volt. Természetesen a régészettudomány fejlődésével az elnevezések is módosultak, finomodtak, e nagy korszakokat a kutatás tovább tagolta. Az őskőkor (paleolitikum) és az újkőkor közötti hosszú átmeneti időszakot, a tudatos termelőgazdálkodás kialakulását közvetlenül megelőző érárt mezolitikumnak nevezzük. A fő korokon belül a kultúrák, csoportok, proto- és post időszakok töltik meg tartalommal a több száz generáció életét felölelő őskort, azt a történelem előtti időszakot, amikor a Kárpát-medencében élők még nem ismerték az írást, így múltjukról, az akkor végbement történeti eseményekről csak a tárgyak és az ásatásokon megfigyelt jelenségek vallanak.

A régészek számára alapvető fontosságú a keltezés, amely az egyes kultúrák, csoportok időbeli elhelyezését teszi lehetővé. Az események, folyamatok időbeli behatárolása nem egyszerű feladat. Azokban az évezredekben, amikor írott forrásaink még nincsenek, a kultúrák egymáshoz való viszonyításához és más területekkel való összehasonlításához két módszer áll rendelkezésünkre: a relatív és az abszolút időrend. A relatív kronológiánál a bolygatatlan helyzetű objektumokban talált leletek egymáshoz viszonyított térbeli helyzetét vizsgáljuk, azaz azt, hogy melyik tárgy vagy jelenség volt előbb az egymásra rétegződött településeken. Az abszolút keltezésnél évszámok közé kell helyezni a történelem előtti korok kultúráit, azaz az írásos forrásokkal rendelkező távoli civilizációk biztos keltezéséhez kell szinkronizálni a Kárpát-medence egymást követő régészeti egységeit. A hagyományos keltezés elsősorban az egyiptomi királylistákhoz próbálta meg hozzárendelni különböző tárgyak nagy területen történő előfordulása alapján a kárpát-medencei régészeti anyagot is. A természettudományos módszerek – például a ¹⁴C izotóp felezési idejét alapul vevő radiocarbon keltezés, avagy a faégyűrűket kiértékelő dendrokronológia – segítségével meghatározott időrend azonban ettől több ponton jelentősen eltér, így a keltezésben a korábbiakhoz képest

(ún. rövid kronológia) komoly eltolódás keletkezett (hosszú kronológia).¹ A mintegy 1000–1500 évnyi hiátus, vagy másképpen „kronológiai törés” a középső bronzkor végéig „átrendezte” az évszámokkal kifejezhető időrendet, amelynek feloldása — a történeti forrásokban található biztos pontok megtartásával — nem egyszerű feladat.²

***

Pest megye különleges helyzetet foglal el csaknem minden korszakban, több régió – Alföld, Felvidék, Dunántúl – érintkező zónája, találkozási területe. Földrajzi adottságai (a Budai-hegység, a Pilis- és a Börzsöny hegyei, a Gödöllői-dombság, a Déli-Cserhát és Cserhát-alja, a Csepel-sziget és a Pesti-síkság, az Ipoly, Galga és a Tápió folyók, valamint a Duna) meghatározóak voltak az őskor népei számára. A Duna hol összekötő-, hol határvonal szerepet játszott e két tájegység között, az emberi kíváncsiságnak, felfedezőkedvnek azonban csak nagyon ritkán jelentett elháríthatatlan akadályt. A kezdetleges hajózási eszközök (úszó fatörzs, tutaj, majd fából készített csónak) ismeretében azonban már bátran indulhattak felfedezőútra a Duna két partján élő népcsoportok, amelynek bizonyítékait mindkét parton megtaláljuk. Van olyan korszak, amikor dunántúli törzsterületű kultúra átlépi a Duna vonalát és a Gödöllői-dombságig is eljut (pl. a lengyeli kultúra, a középső rézkori Furchenstich kultúra). Máskor, épp ellenkezőleg, a terjeszkedésnek a széles, bővizű folyam vet határt, s csak elvéve találjuk meg a másik oldalon az átkelés bizonyítékait.

A terület geomorfológiailag is változatos képet mutat: megtalálható a Duna-Tisza közére jellemző homokbuckás táj, a síkság, a dunántúli rész északi felében középhegység jellegű a domborzat és a Börzsönyben a magasabb hegyek is előfordulnak. A Magyarországon jellemző csaknem minden talajtípus megtalálható a megyében,³ ez a tény már eleve sejteti, hogy az adottságoknak megfelelően sokfajta gazdálkodásra volt mód e térségben.

Az elmúlt évezredek során a mai megye területének hol a Dunántúlhoz vagy a Felvidékhez volt nagyobb a kötődése, hol az Alföldhöz fűződő szoros kapcsolódása volt a meghatározó egy-egy korszakban, attól függően, hogy az egyes népcsoportok életmódja, gazdálkodása milyen földrajzi környezetet igényelt. Egy-egy nagyobb korszak közösségeinek életmódjában jelentős eltérések voltak. A gazdasági igényeknek megfelelő földrajzi környezet kiválasztása már az őskor korai időszakában szükségszerűen létrehozta a területi „megosztottságot”, különbözőséget a két nagy tájegység, a Dunántúl és az Alföld között, amely csaknem minden korszakban, egészen napjainkig megfigyelhető.

A legkorábbi földművelők a löszös talajt kedvelték, az agyagos, köves helyeken, s a magas dombokon nem telepedtek meg. Később, a késő neolitikum–korai rézkor idején inkább a dombokat részesítették előnyben a korábbi időszakhoz képest fejlettebb földműveléssel, jobb szerszámokkal rendelkező népcsoportok. E magaslati telepekről jól szemmel tarthaták a környéken zajló eseményeket, s védeni tudták településüket is. A késő rézkor idején ismét a löszös, homokos talaj a kedveltebb, a hegyekben csak ritkán létesítenek telepeket. A korai bronzkorban erősen csökkent a telepek száma, majd a középső bronzkorra létrejött a települések koncentrálttsága: azaz egy-egy központi telep körzetében több időszakos, átmeneti szálláshely van, amelynek régészeti nyomai (tűzelőhelyek, összetört edények) gyakran megtalálhatók. Ebben az időszakban ugrásszerűen megnőtt a népesség száma, ami a fejlett földművelésből és állattartásból adódóan egy-egy terület megnövekedett eltartó képességének pozitív következménye.

A mai Pest megye területéről már a 19. században jelentős leletek kerültek elő. Az egyik legkorábbi őskori lelőhely Szob, ahol Érdy (Luczenbacher) János 1847-ben bronzkori és kelta sírt tárt fel.⁴ A régiségek iránti élénk érdeklődésnek és lelkes gyűjtőknek köszönhetően az 1876-ban Budapesten rendezett nemzetközi régészeti kongresszushoz kapcsolódó kiállításon a Magyar Nemzeti Múzeum több, Pest megyéből származó leletet is bemutatott. A számos

¹ Ezért van az, hogy az elmúlt 10–15 évben megjelent tanulmányokban a korábbiaktól teljesen eltérő dátumok szerepelnek. Ma már túlhaladott a neolitikum 3000 körüli kezdő évszáma, avagy a badeni kultúra Kr. e. 2100–1900 közötti időre való keletzése.

² A témáról részletesebben ld. RENFREW 1995, 112–161.

³ FÜLEKY 1988, 30. ábra

⁴ ÉRDY 1854, 134.

kőbaltán kívül Aszódról bronztőr,⁵ Kubinyi Ferenc gyűjteményéből Gomba-Rókahegyről bronzkard, karkötők, különböző edénykéék és állatsontok szerepeltek a kiállított tárgyak között.⁶ A látogatók a Tökölön előkerült leleteket is megcsodálhatták.⁷ Závodszy István Gödöllő környéki gyűjtéséből bronz nyílhegy, bronztőr, gyűrűk és agyagedények voltak a vitrinekben.⁸ Pátyról kőbalták, bronzkés és érmek kerültek bemutatásra.⁹ A kiállításban Vác környékéről származó tárgyak is láthatók voltak.¹⁰ A gyűjtők (Arányi Lajos, Závodszy István Kisszentmiklóson, Varázséji Gusztáv Vácott) és lelkes amatőrök¹¹ (Blaskovich testvérek, azaz György és János, Tragor Ignác, Gerengay Pál, Horváth A. János, Horváth Lajos, Laczus Géza, Sashegyi Sándor, Vásárhelyi Géza, Petróczy József, Jovicza Ignác, Halász Árpád és mások) leletgyarapító munkáját leszámítva módszeres régészeti kutatások a topográfiai munkák (műemléki és régészeti) megindulásáig lényegében nem voltak a megyében, a leletek kisebb építkezések, mezőgazdasági munkák során kerültek elő. A topográfiai kutatásokat végző régészek (Pest Megyei Múzeumok Igazgatóságának és az MTA Régészeti Intézetének munkatársai) módszeresen végzett terepbejárásainak eredményeként új lelőhelyek felfedezésével csaknem minden korszakból megsokszorozták a lelőhelyek számát. Komplex munkájuknak köszönhetően megismerhetjük egy-egy lelőhely addigi kutatásának rövid történetét a vonatkozó szakirodalommal, beazonosították és térképre tették a korábban már múzeumba került leletek pontos lelőhelyét és röviden bemutatták az új kutatások leleteit is. Mindezen eredményeket két vastos kötetben olvashatjuk, amelyek Pest megye volt budai és szentendrei, valamint váci és szobi járásának területét mutatják be.¹²

A megye őskorának különböző összefoglalásait¹³ már korábban is olvashattuk. Az egy-egy településre vagy annak tágabb körzetére vonatkozó tanulmányok¹⁴ és a régészeti topográfia két, már megjelent kötete¹⁵ alapján jól ismert a terület őskora. A megye többi részén is nagy erővel folytatták a lelőhelyek szisztematikus felderítését a megye és az MTA Régészeti Intézetének munkatársai, ennek eredményeként előkészületben van a volt aszói és gödöllői járás lelőhelyeinek feldolgozása.¹⁶

Napjainkban a nagyberuházásokat (autóutak, autópálya-építések, ipari- és lakóparkok, bevásárlóközpontok stb.) megelőző régészeti feltárások eredményeként rendkívüli módon megnőtt a régészeti forrásanyag, és a nagy felületű ásatásoknak köszönhetően megnőtt az információ mennyisége is, hiszen a leletek és jelenségek eredeti összefüggéseit jobban vizsgálhatják a régészek az egyszerre látható, nagy felületeken. Az új ásatások eredményei még csak előzetes jelentésekből ismertek, az azonban máris bizonyos, hogy a korábbiaktól sok esetben eltérő, jelentős új eredmények születnek, olykor gyökeresen módosítva a tudomány korábbi feltételezéseit egy-egy korszakról.

⁵ PULSZKY 1877, Pl. III. 21.

⁶ HAMPEL 1876, 81–82.

⁷ HAMPEL 1876, 88.

⁸ HAMPEL 1876, 83–84.

⁹ HAMPEL 1876, 88.

¹⁰ HAMPEL 1876, 89–90.

¹¹ A legismertebbeket említjük, elnézést kérve mindazon lelkes lokálpatriótáktól, akik maguk is figyelemmel kísérik településük múltját és segítik a régészek munkáját, gyarapítják a múzeumok gyűjteményeit.

¹² MRT 7. és MRT 9. A kötetekben rövid összefoglalást olvashatunk az egyes lelőhelyekről a vonatkozó szakirodalom feltüntetésével, ezért jelen áttekintésben a topográfiát vettem alapul. A megye azon részeinél, amelyről már megjelent a topográfia, bizonyos mértékig eltértem a szakma íratlan szabályaitól: nem közlöm minden lelőhelynél az első forrást, amiből értesülhettünk fontos leletekről vagy ásatásról, és nem tüntetem fel minden egyes helyen valamennyi, a lelőhelyre vonatkozó irodalmat, ez ugyanis a topográfiában megtalálható, tehát arra hivatkozom. A megye más részein törekedtem arra, hogy a bővebb tájékozódást segítő legfontosabb irodalmat megadjam.

Ezúton mondom köszönetet Dinnyés Istvánnak munkám lektorálásáért és segítő észrevételeiért. Ugyancsak köszönettel tartozom Torma Istvánnak a kéziratom elolvasásáért és hasznos tanácsaiért, kisebb korrekcióiért.

¹³ NAGY 1904, MÁRTON 1910, TOMPA 1942, PATAY 1958, NAGY 1973,

¹⁴ KOLOFONT 1931, BOTTYÁN 1943, IKVAI – KÜRTI 1967, PÁRDUCZ 1967, BALANYI 1973, DINNYÉS 1973, MOLNÁR 1974, STEFAITS 1975, HORVÁTH 1976, HORVÁTH 1977, KÖREK 1980, DINNYÉS 1982, KÓVÁRI 1983, DINNYÉS 1985, DINNYÉS 1987, TARI 1986, TORMA 1991, CZAGÁNYI 1992, TARI 1992, DINNYÉS 1993, CZAGÁNYI 1995, KALICZ 1997, a millenium alkalmából megjelent Száz magyar falu sorozatban: Dömös (KECSKÉS 2000), Isaszeg (ASZTALOS 2000), Ócsa (HORVÁTH 2000), Tápióbicske (SZABÓ 2000), Vácrátót (BŐÖR – SZABÓ 2000), Visegrád (MAGYAR 2000).

¹⁵ MRT 7, MRT 9.

¹⁶ A munkáról néhány összegző beszámoló: MIKIÓS 1982; DINNYÉS 1985; DINNYÉS – KÓVÁRI – MIKIÓS – TORMA 1998.

Jelen tanulmányban a térség őskorának, fontosabb történéseinek vázlatát igyekeztem megrajzolni. Természetesen terjedelmi okok miatt ez az áttekintés nem tartalmazhat leletkatasztert, azaz nem térhettem ki minden egyes lelőhely ismertetésére, ez más műfajú tudományos munka feladata. Minden korszakból a legfontosabb lelőhelyek bemutatására és a legújabb eredmények – az utóbbi évek nagyobb ásatásairól tudható információk – figyelembe vételével arra törekedtem a szakirodalom alapján, hogy minél teljesebb képet rajzolhassak e csodálatos vidék izgalmasan lüktető korai történelméről. Több ezer év eseményeiről, életmódjáról, használati tárgyairól, hitvilágáról, művészetéről próbálok áttekintést adni a régészeti lelőhelyek, leletek mint elsődleges források elemzésével.

A magyarországi neolitikum és a rézkor ideje a földtörténeti negyedkor második felére, a holocén ún. atlantikus fázisára tehető. Mintegy 12.000 évvel ezelőtt a korábbi nagy jég-takarók, amelyek egészen az 55. szélességi fokig – azaz Alaszka, Grönland, Kanada É-i része, É-Európa és É-Ázsia teljes területe a Hamburg-Moszkva-Jekatyerinburg-Novoszibirszk vonal magasságáig – mindent jéggel borítottak, fokozatosan visszahúzódtak a felmelegedés lassú és hosszú folyamata következtében. Elkezdődött tehát a növénytakaró újjáéledése, az erdősdései folyamat. Először a fenyő és nyír jelent meg (ezért fenyő-nyír korszaknak is nevezik ezt az időszakot), majd fokozatosan megjelentek a lombos fák, és megváltozott a sztyeppés területek és a vizek növényvilága is. A melegebb és szárazabb időszakban a boreális – más néven mogyoró fázis – idején tölgyesek éltek gazdag mogyoró-bokorerdővel. Előfordult még kóris, hárs, juhar is, és megjelent a szelídgesztenye.

Kr. e. mintegy 6000 évvel Európa-szerte meleg csapadékos időjárás volt (atlantikus, vagy tölgy kor), zárt, kevert lombos erdők jellemzik a növénytakarót. E fázis második felére a tölgyesek váltak uralkodóvá, s megjelentek a bükkösök és gyertyánosok is. Kr. e. 3000–800 között (a bronzkor időszaka) a szubboreális (másképpen „bükk” kor) idején az éghajlat ismét hűvösebbre fordult, egyre inkább a mai éghajlatra kezdett hasonlítani. A jellemző fa a bükk és gyertyán volt. A folyópartokat tölgy-kóris-szil ligeterdők kísérték. Kr. e. 800 táján az éghajlat már nem változott olyan jelentős mértékben, hogy a növénytakarót is megváltoztatta volna, a környezetformálásban ettől kezdve egyre komolyabb szerepe lett az ember környezet-átalakító tevékenységének.¹⁷

Mai ismereteink szerint – azaz a különböző ásatásokon feltárt állatsontanyag alapján – a jégkorszak egyetlen állatfaja sem érte meg a holocén időszakát. A mezolitikum idején a Kárpát-medence faunája a déli és keleti területekről népesedett be. Visszatért korábbi élőhelyeire a gímszarvas, az őz, a vaddisznó. Új faj az őstulok és a bölény, valamint a kelet-európai területeken a vadló és a vadszamár. A bölény a réz- és bronzkori lelőhelyek állatsontanyagából hiányzik, a vadló és vadszamár csak a mezolitikum–neolitikum időszakában fordul elő. A késő neolitikum idején, rövid időre, megjelent a maralszarvas és a perzsa oroszlán, ez utóbbi a rézkor végére eltűnt a faunából. A középső rézkorban rövid ideig mezopotámiai dámszarvas és a jávorszarvas is élt a Kárpát-medencében.

Az ember környezet-átalakító tevékenysége nemcsak napjainkban teszi tönkre lakóhelyének szűkebb és tágabb környékét, ez az őskortól nyomon követhető folyamat. A vadászatnak köszönhetően néhány állatfaj teljesen kipusztult.¹⁸ Ezek közül hazánk mai területéről öt állatfaj tűnt el teljesen a zoológia világából, közülük végleg kipusztult az őstulok, az európai vadló és vadszamár, valamint a barna medve és a hód. Ez utóbbi kettő megjelenése talán újra várható, a hód betelepítése már megkezdődött.¹⁹ A vadászott állatok hasznosítási szempontú csoportosítása szerint húsáért vadászták a gímszarvast, az őzet és az őstulkot valamint a vaddisznót. Prémjéért ejtették el a rókát, hódot, vadmacskát, farkast, barnamedvét és a borzot. A mezei nyulat a prém és hús miatt is vadászták. A vadászott állatok aránya – az ásatásokon megtalált állatsontok szerint – az újkőkor korai időszakában még 100% volt, ami a gazdaság fejlettségének is egyik mutatója lehet, ez az arány a római korra jelentősen megváltozott, mindössze néhány százalékot tett ki a vadászott állatok aránya a korábbiakhoz képest.

Az elmúlt korok embere a túlélés, az életben maradás belső szükséglete miatt öntudatlanul rombolta környezetét. Nagy, összefüggő erdőket irtott ki, táplálékszerzés következtében vadászatai során kipusztított vadon élő állatfajokat.

¹⁷ A témáról érdekes megközelítésben, a tevékenységi fajtákat sorra véve ír Dinnyés István (DINNYÉS 1985).

¹⁸ A Kárpát-medence őskori állatvilágának legfontosabb tényezőit, változásait Vörös István összefoglalása alapján tárgyaljuk (VÖRÖS 2003).

¹⁹ VÖRÖS 2003, 57.

E súlyos tettek mellett mégis csodálatos munkát végeztek névtelen őseink, a természet legyőzésével, különböző gazdasági-társadalmi szinten biztosították több tízezer éve az emberi faj fennmaradását. Az „ősember” tehát nem tudatlan ösztönlény volt, hanem folyamatosan tapasztalatokat szerző, tudást felhalmozó és továbbörökítő gondolkodó elme, akinek felfedezései, kisebb-nagyobb találmányai nélkül nem jöhetett volna létre korunk információs társadalma és a bolygónkról való kilépés igénye, azaz a világegyetem meghódítása.

1. Neolitikum (Kr. e. 6000–4500)

Kr. e. 7000–6500 táján a Közel-Keleten és Kis-Ázsiában (a mai Irán Ny-i részétől Irakon, Szírián, Palesztinán át Jordániáig terjedő területen) végbement az emberiség történetének első gazdasági forradalma, az ún. neolit forradalom. Ez az a térség, amelyet nem érintett az Európában hosszú ideig tartó jégkorszakok ismétlődése, ezen a területen őshonosak voltak azok a növények és vad állatfajok, amelyek a későbbi paraszti kultúra alapjait adták. A korábbi gyűjtögető-vadászó-vándorló, véletlenszerűen befogott állatokat tartó életmódból – hosszú folyamat eredményeképpen – kialakult a tudatos állattartás, a helyhez kötődő, szántó-vető-arató földműves életforma, amely jelentős gazdasági fellendülést eredményezett. Ennek következményeként ugrásszerűen megnőtt a népesség száma is, hiszen az egyes közösségek által birtokolt földterület sokkal több embert tudott élelemmel ellátni, mint a korábbi kezdetleges életforma idején. Ezt a folyamatot nevezzük neolit forradalomnak.

Ez az örvendetes fejlődés nem volt problémamentes. A földterület eltartóképesége nem volt végtelen, ezért a megnövekedett lélekszámú népesség egy részének mindig újabb és újabb, településre alkalmas helyet kellett keresnie, beilleszkedve a mások által már gyéren lakott területek életébe. Hosszú évekig, évtizedekig tartó elvándorlás indult el tehát, amelynek kisebb-nagyobb intenzitása nyomon követhető csaknem minden korban.

A másik nagy probléma a földterület termővé tétele volt, ezt – mai fogalmaink szerint – súlyos környezetrombolással, az erdők irtásával, égetésével tudták elérni.

A megtermelt gabonafélék tárolásához, felhasználásához a földbeásott vermek mellett a mindennapi életet megkönnyítő tároló- és főzőedényekre is szükség volt. Ez a társadalmi szükséglet újabb fontos felfedezést, a kerámia készítését és égetését innoválta. A gabonák őrléséhez őrlőkövek, a liszt felhasználásához (sütés-főzés) különböző főzőedények, tűzhelyek kellettek. Mindezek maradványait megtaláljuk az ásatások alkalmával. Megfelelő eszközökre volt szükség a fakivágáshoz és építkezéshez (balták, ékek), az állatok megöléséhez (nyíl, kés), a bőrfeldolgozáshoz, ruhakészítéshez (kés, penge, orsógomb, csonttűk stb.). Jelentős technikai fejlődés ment végbe tehát a korai neolitikum idején. Az eszközök elkészítéséhez megfelelő nyersanyag is kellett, ezért nagyon fontossá vált a pattintható kőnyersanyag előfordulási helyeinek ismerete. Mindezek az új felfedezések, ismeretek magukban hordozták a cserekereskedelem szükségességét is, amely nagy területre kiterjedően hatékonyan működött. A telepek életéhez, az állatok itatásához, esetleg a növények öntözéséhez nagyobb, állandó vízfelületekre volt szükség, így a korai földművesek bővizű folyók, patakok közelében hozták létre tanyajellegű telepeiket.

a) Korai neolitikum

Az általánosan elfogadott vélemény szerint a népesség növekedése miatt továbbvándorolni kényszerülő kisebb közösségek a Balkán felől érkeztek a Kárpát-medencébe, s magukkal hozták a földművelés és állattartás tudományát, és a területünkön nem őshonos, háziasított állatfajokat (juh, kecske). A tudatos növénytermesztés, a minőségi ugrást jelentő állattenyésztés és a mindezekkel szükségszerűen együtt járó, letelepült, egy helyben lakó életmód, azaz a falvak létrejötte jelentős hatással volt az egykori népsűrűsége, és településekkel népesítette be a Kárpát-medence déli részeinek addig még lakatlan térségeit. A Balkán felől érkező népcsoportok több hullámban jöttek hazánk mai területére, s velük fokozatosan terjedtek el az új ismeretek is. Legkorábbi csoportjaik elsősorban a Körösök mentén telepedtek le, nevüket is a folyóról kapták (**Körös kultúra**). Terjeszkedésük során elérték a Körösöktől északra levő vidékeket is: telepeik a Tisza középső folyásáig követhetők nyomon, egyik csoportjuk egészen északon, a Tisza és Szamos közötti területen telepedett

meg (Méhtelek). A déli-délkeleti bevándorlásnak egy másik ága a Dunántúl déli területein azonosítható (Starčevo kultúra). A bevándorló népcsoportok földművelési és edénykészítési ismerete indította el a Körös kultúrával területileg érintkező, helyi mezolitikus népesség gazdasági-társadalmi átalakulását.

b) Középső neolitikum

A délről érkező népcsoportok fejlett gazdasági ismereteinek hatására kialakult az **alföldi vonaldíszes kultúra** (AVK), amely elsősorban az ország alföldi és északkeleti részén települt meg. Helyi fejlődésű ága az ún. **dunántúli vonaldíszes** (DVK) közösség, amelyből azután nagy területen, Ukrajnától Hollandiáig, megszületett a közép-európai vonaldíszes kultúra tömbje. A Marostól délre eső területeken a balkán-égyi hagyományokat folytató Vinča kultúra népe élt. E két nagy kulturális egység anyagi kultúrája, elsősorban edényei, jelentősen eltérnek egymástól.

Pest megye távol esik a Körös kultúra szállásterületétől, itt a legkorábbi neolitikus népesség jelen tudásunk szerint a középső neolitikum elejére keltezhető, vonaldíszes edények népének kultúrája volt. A vonaldíszes edények népének művelődése idején Pest megye a dunántúli vonaldíszes kultúra (DVK) szállásterületének keleti szélé volt, de a megye földrajzi adottságai miatt az alföldi vonaldíszes kultúra (AVK) emlékménye is előfordul a térségben, elsősorban a Tápió-mentén.

E korai földműves közösségek szálláshelyüket víz közelében választották ki, rendszerint a környezetéből kiemelkedő kisebb magaslaton építették fel házaikat. A környezetet nagy méretű, csiszolt ún. kaptafa alakú kőfejszék, balták, vésők segítségével irtásos-égetéses módszerrel tették földművelésre alkalmassá, jelentősen csökkentve ily módon az erdős részeket. A kimerült termőföldet pihentették, s további erdőirtással újabb területet tettek használhatóvá. Életmódjukból következően 15–20 évenként egy kicsit tovább vándoroltak, majd újabb idő elteltével, amikor a talaj termőképessége helyreállt, körforgásszerűen visszatértek a legkorábban hasznosított földterületre. E területváltó gazdálkodás miatt egy kisebb területen (néhány km²-en) megtalálhatók a kultúra egészen korai és késői leletei is. A települések nyomait leggyakrabban csak a felszínen található cserepek jelzik, esetleg tüzelésre utaló, hamus foltok ismeretese, szerencsés esetben hulladékkal megtelt gödrek is feltárhatók.

A termesztett növények (pelyvás búzák, azaz tönköly és alakor, valamint árpa, köles, lencse, len), mellett a juh és kecske valamint az őstulok domesztikált faja, a szarvasmarha jelentette számukra a biztos táplálékforrást, amelyet jelentős hányadban kiegészítettek vadászott (őstulok, szarvas, őz, vadkan, medve, ritkán oroszlán) és halászott állatokkal.

Legtöbb építményüket nyugat-európai lelőhelyekről ismerjük. Hosszú, 20–40 m×5–8 m-es házakban éltek, amelyeknek tetőszerkezetét erős gerendák tartották. E cölöpszerkezetű házak több helyiségből álltak. A házak tartós oszlopvázat leggyakrabban tölgyfákból készítették. A nagy oszlopok közötti falrészeket vékonyabb faágakból és nádkévékből alakították ki, oly módon, hogy vízszintesen jó erősen egymáshoz kötötték ezeket. Az így elkészített vázszerkezetet kívül-belül vastagabb agyagréteggel tapasztották be, ennek nyomán jó hőszigetelést értek el, házaik fala 20–25 cm vastag is lehetett. A padlózatot is sárral tapasztották. A fűvel, szalmával, törekkkel kevert, napon szárított agyag az őskorban alkalmazott vályogtégla, azaz a patics. Az épületek meglétét az ásatásokon feltárt cölöplyukak által kirajzolt alaprajzok és a leégett házak gödrökbe dobált falmaradványai bizonyítják.

Tanyaszerű falvaik néhány hosszúházból álltak, melyekben feltételezhetően több generáció élt együtt kisebb családokat alkotva. Nagy méretű lakóépületeik mellett kisebb építményeket is meg lehet figyelni az ásatásokon. A házak körül különböző nagyságú és rendeltetésű gödörök voltak, ezek egy részéből a házepítéshez vagy edénykészítéshez szükséges agyagot vájták ki, míg más részükben gabonát tároltak, vagy a gödörök szélére ülve végezték mindennapi munkájukat (kőeszközök pattintása, gabonaórlás, szövés-fonás stb.). Később a funkciójukat veszített gödörök feltöltődtek a házak körüli hulladékokkal, törött edényekkel, az elfogyasztott táplálékból származó állatcsontokkal, a szél által befújott, eső által bemosott szerves anyaggal. Ezek, a régészek számára rendkívül fontos személgödörök, őrzik meg azt a forrásanyagot, amelyből egy-egy korszak leletanyagát elemezhetjük. A településeket gyakran vették körül különböző árkokkal, amelyet a település köré vont kerítéssel vagy erősebb paliszáddal is megerősítettek. Ez védelmet nyújtott a kerítésen belül

élőknek, megakadályozta az állatok elkóborlását és nem utolsó sorban nyilvánvalóvá tette a közösség összetartozását is. Légifelvételen jól látható egy valószínűleg a neolitikum idején készített árokrendszer Bag határában.²⁰

Edényeikre az egyszerű formák a jellemzőek. Kézzel formált, növényi maradványokkal, elsősorban pelyvával soványított, nagy méretű, vastag falú, peremük alatt ujjbenyomkodásos bordával díszített tárolóedényeket, fazekakat, valamint a tökedényekre emlékeztető formájú, gömbös testű tálakat, kisebb háztartási edényeket készítettek. Ez utóbbiak jó minőségű, finoman iszapolt, vékony falú, jól kiégetett edények, amelyeken a jellemző díszítés a különböző motívumokat kirajzoló, bekarcolt, ívelt vagy geometrikus vonaldísz, és megjelenik a festés is, amelyet kiégetés után vittek fel a kerámiára: a fényes felületű edényen vörösre festett, széles sávra vékonyabb fekete csíkokat festettek, ami gyakran a teljes felületet beborította.

Vallási képzeteikre, hitvilágukra elsősorban a temetkezésekből következtethetünk, a sírokba tett tárgyakból és a temetkezési rítusokban megfigyelhető szabályszerűségekből rajzolható meg a kultikus élet egy kis mozaikja. Ebben a korai időszakban – az általánosan elfogadott álláspont szerint – az élők és halottak kapcsolata még jóval szorosabb volt, mint a későbbi korokban. A halottakhoz való intenzív kötődés, nyilván a haláltól való félelemből, az embernek a természeti erők általi kiszolgáltatottságából fakadt. A természeti népekhez hasonlóan élő neolitikus közösségek számára a halál hirtelensége, az esemény érthetlensége, a halál utáni ismeretlen történés félelmet keltett az itt maradóknak. Ezt a félelmet igyekeztek kollektív tudatukban őrzött, tovább örökített szertartásaikkal elhárítani, áldozva az ősök szellemének és a természeti erők megszemélyesített isteneinek.

Temetkezéseiket elsősorban Közép- és Nyugat-Európában feltárt nagy temetőkből ismerjük. A vonaldíszes kultúra idején a halottakat még nem önálló temetőben, hanem a település egy kissé elkülönült részén temették el. Ez a tény is alátámasztja a kutatók azon véleményét, mely szerint ezek a közösségek még sokáig együtt éltek halottaikkal. Az elhunytat előre megásott, ovális sírgödörbe, oldalára fektetve, felhúzott lábakkal, behajlított karral, ún. zsugorított helyzetben tették a sírba. Már ebben a korai történelmi korban előfordul azonban, hogy a halottakat hamvasztva temették el. A temetőelemzések azt bizonyítják, hogy az elhunytak az egykori közösségben más-más szerepet tölthettek be, azaz rangbéli különbségek mutathatók ki a temetkezések alapján. Eszerint a falvak élén férfifezető állt, akit halála után megillettek azok a presztízstárgyak, amelyekhez életében is joga volt. A temetési ceremóniát nem tudjuk rekonstruálni, a hitvilágról a halottal együtt eltemetett ékszerek, eszközök vagy edények vallanak.

A kultuszcselekmények kellékei az agyagszobrocskák, arcos edények, kisebb plasztikák, amelyeket feltehetően termékenységünnepre készítettek.

Az idolkok többnyire sematikus női szobrocskák, díszítésük az edényeken is megtalálható, bekarcolt, geometrikus vonalakból áll, amely többnyire egész testüket beborítja, s valószínűleg azt jelzi, hogy a kultikusvá vált személy állatbőrt viselt. Ezeknél a szobrocskáknál jellemző, a háromszög alakú, kissé hátracsapott fej, amely Európa déli-délkeleti vidékein fordul elő, hagyományaikban tehát őrizték származási helyük, a balkán-égyi közösségek hitvilágát.

Az arcos edények nagy méretű tároló edények, amelyeknek nyakára jelzésszerűen karcolták rá a szemet, orrot és száját, az edény teste magát az embert szimbolizálta. E tároló edények megszemélyesítése arra utal, hogy a közösség legnagyobb értékét, az ételmet jelentő gabonát óvni, védeni kellett az ártó hatalmaktól.

A vonaldíszes közösségek hosszú, több száz éves békés élete során természetesen változott életmódjuk és társadalmuk is, amelyhez külső hatások, kereskedelmi kapcsolatok, más népekkel való találkozások, beházasodások stb. is hozzájárultak. Ennek eredményeként a kezdetben egységes anyagi kultúrájú vonaldíszes tömb kisebb, területileg jól körülhatárolható csoportokká alakult át, amely elsősorban a kerámián követhető nyomon (a Dunántúlon a kottafejes majd zselizi kerámia, az Alföldön a szakálhádi csoport, bükki kultúra). A jellegzetes, nagyobb pontokkal megszakított több párhuzamos vonalból álló bekarcolt vonaldíszítés, azaz a kottafejes kerámia inkább a Dunántúlra jellemző. A későbbi zselizi csoport elsősorban a Kis-Alföldön és Szlovákia délnyugati részein települt meg, edényeire hasonló díszítés jellemző, ám itt a vonalköteget nem pontok, hanem határozott keresztirányú

²⁰ CZAJLIK 2004, 164.

bevágások szakítják meg. A művészi fazekasságáról híres bükki kultúra elsősorban az Északi-középhegység barlangjaiban és azok környékén települt meg.

Pest megye földrajzi helyzeténél fogva találkozási területe volt a két nagy kultúrkörnek, az alföldi- és dunántúli vonaldíszes kerámiának²¹ nevezett kultúráknak, azaz mindkettő leelőhelyeit megtalálták a térségben.

A Dunántúlon egészen a '80-as évekig nem került elő a **vonaldíszes kultúra** legkorábbi időszakába tartozó leelőhely, mígnem a főváros budai oldalán két telepnyomát is sikerült megtalálni.²² A dunántúli vonaldíszes kerámia magyarországi elterjedési területén a korai időszakból alig 50 leelőhelyet ismer a kutatás, ezek közül mindössze kettő esett a Dunától K-re.²³ Ezt a képet a topográfiai kutatások jelentősen módosították.

A Dunától nyugatra eső részen, Biatorbágy,²⁴ Budajenő,²⁵ Budakeszi,²⁶ Diósd,²⁷ Érd,²⁸ Kisoroszi,²⁹ Perbál,³⁰ Pomáz,³¹ Százhalombatta,³² Szigetmonostor,³³ Tahitótfalu,³⁴ Tárnok,³⁵ Telki,³⁶ Törökbálint³⁷ és Zsámbék határában,³⁸ összesen 33 leelőhelyen³⁹ regisztrálták telepnyomait, megsokszorozva ezáltal a korábban ismert települések számát. A telepnyomok patakok partján találhatóak, a ránkmaradt leletanyag főként vastag falú, pelyvás soványítású hombarokból, körömcspéssel díszített tárolóedényekből, vagy vékony falú, jellegzetes karcolt díszű tálalóedényekből áll.

A Duna bal partján mindössze két korai leelőhelyet említenek, az egyik Bernecebarátiban,⁴⁰ a másik Ipolydamásd határában⁴¹ került elő. A közelebről nem keltezhető korú vonaldíszes leelőhelyek közül említésre méltó Nógrádverőce, ahol egy kis méretű láb töredéke került elő. A lábacska „... 5,3 cm hosszú, 4–4,9 cm széles, 1,9 cm vastag, világosszürke színű, homokos anyagú, alul lapos, felül kissé domború lábat ábrázoló idol vagy edényláb-töredék, amelyen öt bevágás jelzi az ujjakat...”⁴²

Nemrégiben Tura közelében fedezett fel Miklós Zsuzsa egy korai vonaldíszes telepnyomát, ezen adatok ismeretében már bizonyított, hogy a Gödöllői dombság és a Cserhátalja a Dunántúli vonzaskörzetébe tartozott az őskor ezen időszakában, s itt húzhatjuk meg a dunántúli és alföldi rokon kultúrák területének találkozási határát is.⁴³ A dunántúli vonaldíszes kerámia leelőhelyeit említi Dinnyés István Mende-vasútállomás, Tápiószőlő-Sápi utca, Tápiószecső-Kláriai dűlő, Szentmártonkóta, Tápióöbicske, Nagykáta-erekköze, Tápiószentmárton területéről.⁴⁴ Isaszeg határában is előkerültek leletei.⁴⁵ Az alföldi vonaldíszes körből említik Tápióság-Zsigerpusztát a kultúra leelőhelyeit összegyűjtő monográfia készítői,⁴⁶ a leelőhelyen AVK edény került elő DVK környezetben.

²¹ A hosszú kultúranév szokásos rövidítése: AVK (alföldi vonaldíszes kultúra), illetve DVK (dunántúli vonaldíszes kultúra)

²² KALICZ-SCHREIBER-KALICZ 1992.

²³ KALICZ 1997, 22.

²⁴ MRT 7. 1/3. lh. (30), 1/30. lh. (34–35), 1/32. lh. (35), 1/44. lh. (37), 34/3. lh. (331), 34/15. lh. (335).

²⁵ MRT 7. 2/1. lh. (39).

²⁶ MRT 7. 4/5. lh. (56).

²⁷ MRT 7. 7/9. lh. (80).

²⁸ MRT 7. 9/4. lh. (94), 9/13. lh. (95), 9/28. lh. (104), 9/35. lh. (105).

²⁹ MRT 7. 10/12. lh. (113).

³⁰ MRT 7. 14/21. lh. (139), 14/27. lh. (140).

³¹ MRT 7. 23/25. lh. (203).

³² MRT 7. 27/2. lh. (232), 27/5. lh. (234).

³³ MRT 7. 29/. lh. (296–297), 29/21. lh. (300).

³⁴ MRT 7. 30/1. lh. (304–305), 30/6. lh. (306), 30/12. lh. (308), 30/17. lh. (310).

³⁵ MRT 7. 31/18. lh. (310).

³⁶ MRT 7. 32/5. lh. (324).

³⁷ MRT 7. 36/3. lh. (344), 36/7. lh. (344).

³⁸ MRT 7. 38/5. lh. (355), 38/7. lh. (355), 38/16. lh. (358).

³⁹ MRT 7. 368. Ez a leelőhelyszám természetesen ennél több is lehet, hiszen a felszínen gyűjtött, jellegtelen őskori töredékek (amelyeket minden korszaknál az „általában” fejezetnél találunk) még növelhetik a leelőhelyek számát, ha esetleg egy ásás során több, korhatározó anyag kerül elő.

⁴⁰ MRT 9. 2/1. lh. (48).

⁴¹ MRT 9. 9/4. lh. (110).

⁴² MRT 9. 20/16. lh. 245.

⁴³ KALICZ 1997, 22.

⁴⁴ DINNYÉS 1985, 44. 14. jegyzet

⁴⁵ ASZTALOS 2000, 17.

⁴⁶ KALICZ-MAKKAY 1977, 164. Taf. 170, 14. a leelőhely itt tévesen Tápiószőlő-Zsigerpuszta néven szerepel, Dinnyés I. hívta fel a figyelmet arra, hogy a leelőhely Tápióságához tartozik.

Az utóbbi évek feltárásainak köszönhetően ma már egyre többet tudunk e korai földműves népekről.

Biatorbágyon került elő a vonaldiszes kultúra korai időszakába tartozó legújabb telep az M0 autópálya építését megelőző feltárások során.⁴⁷ A telepreszen öt szabadtéri tűzhely,⁴⁸ és néhány nagyobb élemtároló verem⁴⁹ került feltárássra nagy mennyiségű gabonamaradvánnyal. A település egyik gödrében egy hiányos emberi csontváz is napvilágot látott, koponyája alatt őrlőkö volt.⁵⁰ Az ásató szerint kultikus gödör volt az az objektum (1. kép), amelynek alján 3 edényt tártak fel, közülük egy szájával lefelé került a gödörbe.⁵¹ A településen festett arcsodény töredékét is megtalálták,⁵² csakúgy, mint a közeli Biatorbágy-Tyúkbereg és Törökbálint-Dulácska nevű lelőhelyeken.⁵³

Újabban Dunakeszi-Székes dűlőn, az Auchan áruház építését megelőző feltáráson került elő egy nagyobb telep,⁵⁴ amelyen közel 50 gödör a korai időszakba tartozik, de már megfigyelhetők a vonaldiszes kultúra klasszikus edényformáinak előfordulásai is.⁵⁵ A lelőhelyen egy hosszú, cölöpszerkezetű ház maradványait is feltárták. Néhány gödörből különleges leletek is előkerültek: egy edény peremére rányomott idoltöredék, egy önálló idoltorzó és egy edényre applikált lábtöredék.⁵⁶

Szigetszentmiklós-Vízműtelepen M. Virág Zsuzsanna 1989-ben néhány újkőkori gödröt is feltárt.⁵⁷ A leletanyagban már feltűnik a későbbi korszak felé mutató kottafejes díszítés.

c) Késő neolitikum

A vonaldiszes kultúra későbbi időszakából, a **kottafejes** majd **zselizi** időszakból is több település és temetkezés ismert Pest megyében is, a lelőhelyeken több esetben a kultúra kiterjedt kereskedelmi kapcsolatainak bizonyítékai is előkerültek. A kultúra fiatalabb korszakából az egész elterjedési területről több mint 600 lelőhelyet ismerünk,⁵⁸ ezek közül a Dunától nyugatra eső területen 41 telepének⁵⁹ helyét derítették fel a topográfiai terepbejárások során Biatorbágy,⁶⁰ Budajenő,⁶¹ Budakeszi,⁶² Budaörs,⁶³ Érd,⁶⁴ Kisoroszi,⁶⁵ Páty,⁶⁶ Perbál,⁶⁷ Pócsmegyer,⁶⁸ Pomáz,⁶⁹ Szentendre,⁷⁰ Szigetmonostor,⁷¹ Tahitófalu,⁷² Tárnok,⁷³ Tök,⁷⁴ Törökbálint⁷⁵ és Üröm⁷⁶ területén

⁴⁷ HORVÁTH-REMÉNYI-TÓTH 2004.

⁴⁸ HORVÁTH-REMÉNYI-TÓTH 2004, 3. kép 3.

⁴⁹ HORVÁTH-REMÉNYI-TÓTH 2004, 3. kép 1-2.

⁵⁰ HORVÁTH-REMÉNYI-TÓTH 2004, 28, 3. kép 5.

⁵¹ HORVÁTH-REMÉNYI-TÓTH 2004, 28, 5. kép 1-4.

⁵² HORVÁTH-REMÉNYI-TÓTH 2004, 6. KÉP 5.

⁵³ HORVÁTH-REMÉNYI-TÓTH 2004, 28, VIRÁG 1998.

⁵⁴ HORVÁTH-SZILAS-ENDRÓDI-HORVÁTH 2003, 5, HORVÁTH 2002.

⁵⁵ HORVÁTH 2002, 21-22.

⁵⁶ HORVÁTH-SZILAS-ENDRÓDI-HORVÁTH 2003, 6.

⁵⁷ VIRÁG 1992, 16-23., 2-21. kép Erre az adatra Torma I. hívta fel a figyelmemet, amelyet ezúton is köszönök.

⁵⁸ KALICZ 1997, 22.

⁵⁹ Ez a szám természetesen jóval több is lehet, hiszen számtalan esetben nem dönthető el, hogy az önmagában jellegtelen házikéramia a vonaldiszes kultúra melyik időszakába tartozik. Az MRT-ben az „általában” kategória alatt azok a lelőhelyek szerepelnek, amelyeknek kora közelebbről nem határozható meg az adott kultúrán belül, éppen ezért a statisztikákkal csak óvatosan bánhatunk.

⁶⁰ MRT 7. 1/10. lh. (32), 1/30. lh. (34-35), 34/5. lh. (332), 34/6. lh. (332), 34/15 (333).

⁶¹ MRT 7. 2/11. lh. (41).

⁶² MRT 7. 4/7. lh. (58).

⁶³ MRT 7. 5/8. lh. (64).

⁶⁴ MRT 7. 9/1. lh. (93).

⁶⁵ MRT 7. 10/1. lh. (110), 10/2. lh. (110), 10/11. lh. (112).

⁶⁶ MRT 7. 13/5. lh. (128), 13/6. lh. (128), 13/14. lh. (129).

⁶⁷ MRT 7. 14/3. lh. (134), 14/9. lh. (137), 14/24. lh. (139), 14/25. lh. (139).

⁶⁸ MRT 7. 22/1. lh. (177).

⁶⁹ MRT 7. 23/3. lh. (182), 23/7. lh. (190), 23/21. lh. (202).

⁷⁰ MRT 7. 28/27. lh. (284), 28/43. lh. (290).

⁷¹ MRT 7. 29/13. lh. (298), 29/15. lh. (299), 29/21. lh. (300).

⁷² MRT 7. 30/4. lh. (366), 30/12. lh. (308), 30/14. lh. (308), 30/21. lh. (311).

⁷³ MRT 7. 31/14. lh. (320).

⁷⁴ MRT 7. 35/15. lh. (339-340), 35/29. lh. (340).

⁷⁵ MRT 7. 36/13. lh. (345), 36/26. lh. (348).

⁷⁶ MRT 7. 37/2. lh. (350).

Pomáz-Zdravlyákon a vonaldíszes kultúra nagy kiterjedésű telepét bolygatták meg az elmúlt évtizedekben. Sashegyi Sándor 1956. évi leletmentésén feltárt egy lakógödrt és egy hulladéködrt is. A lakógödörben – leírása szerint – tüzelőhely és két padlószint is volt.⁷⁷ A különböző időpontokban, építkezés, vízcsőfektetés miatt előkerült nagyszámú leletanyag a vonaldíszes kultúra hosszú életének egymást követő korszakaiba sorolható. Ugyancsak hosszú életű települése volt Pomázon, a Dera pataktól D-re eső területen is.⁷⁸

Budakeszi területén, a Kertészeti és Szőlészeti Főiskola munkásszállójának építései, 1966-ban, Korek József leletmentéskor egy 60 cm vastag neolitikus réteget figyelt meg. A leletanyagban mind a korai vonaldíszes, mind a zselizi időszak leletei megtalálhatók.⁷⁹

Nagymaroson az Egészségház építésénél, a mai felszín alatt 230 cm-re, majd 185 és 230 cm közötti rétegződésben találta meg a vonaldíszes kultúra leleteit Pálóczi Horváth András.⁸⁰

Nagy méretű élelemtároló edény került elő Budaörs belterületén a Mechanikai Művek lakótelepének építésénél. Valószínűleg ugyanitt találták a Nemzeti Múzeumba került zselizi edényt is.⁸¹

Törökbálint-Dulácska nevű lelőhelyen,⁸² az M0 autópálya egyik csomópontjának építését megelőzően tárt fel Endrődi Anna 1991–1992-ben 71 gödrt, amelyekben kottafejes és zselizi leletek voltak. A feltárások során két teljes és három részleges épületmaradványt találtak, amelyek É-D-i tengelyű, nagyméretű, gerendavázis épülethez tartoztak. Kiemelkedő jelentőségű a 2 m mély, több rétegű áldozati gödör, amelyben arcos edény töredéke is felszínre került.⁸³

A Dunától K-re eső vidéken, elsősorban Szob és Vác környékén 80 lelőhelyen találtak meg a kottafejes és zselizi időszak edénytöredékeit. Ezek a telephelyek Bernecebaráti,⁸⁴ Dunakeszi,⁸⁵ Fót,⁸⁶ Ipolydamásd,⁸⁷ Ipolytölgyes,⁸⁸ Kémence,⁸⁹ Kismaros,⁹⁰ Kosd,⁹¹ Letkés,⁹² Nagybörzsöny,⁹³ Nagymaros,⁹⁴ Nógrádverőce,⁹⁵ Órszentmiklós,⁹⁶ Penc,⁹⁷ Püspökszilágy,⁹⁸ Rád,⁹⁹ Szob,¹⁰⁰ Sződ,¹⁰¹ Tésa,¹⁰² Vác,¹⁰³ Vácbotyán,¹⁰⁴ Vácduka,¹⁰⁵ Váchartyán,¹⁰⁶ Vácrátót,¹⁰⁷ Vámosmikola,¹⁰⁸ Veresegyház¹⁰⁹ és Zebegény¹¹⁰ területén kerültek elő.

⁷⁷ MRT 7. 23/3. lh. 181–182.

⁷⁸ MRT 7. 23/7. 190.

⁷⁹ MRT 7. 4/8. lh. 58.

⁸⁰ MRT 9. 19/2. 218.

⁸¹ MRT 7. 5/8. lh. 64.

⁸² Azonos az MRT 7. 36/7. lh. (344).

⁸³ RégFüz Ser. I. 46 (1994) 28.

⁸⁴ MRT 9. 2/1. lh. (48), 2/5. lh. (52–53).

⁸⁵ MRT 9. 5/3. lh. (75), 5/12. lh. (80).

⁸⁶ MRT 9. 8/3. lh. (97).

⁸⁷ MRT 9. 9/4. lh. (110), 9/13. lh. (1113), 9/14. lh. (118).

⁸⁸ MRT 9. 10/1. lh. (116), 10=7. lh. (118), 10/9. lh. (120), 10/12. lh. (121), 10/15. lh. (123).

⁸⁹ MRT 9. 11/2. lh. (133), 11/4. lh. (133), 11/9. lh. (130).

⁹⁰ MRT 9. 12/ 2. lh. (149).

⁹¹ MRT 9. 14/8. lh. (162), 14/9. lh. (162), 14/14. lh. (163), 14/27. lh. (166), 14/38. lh. (167), 14/42. lh. (165).

⁹² MRT 9. 16/3. lh. (174), 16/15. lh. (177), 16/20. lh. (178), 16/22. lh. (179).

⁹³ MRT 9. 18/2. lh. (197), 18/3. lh. (197), 18/17. lh. (207).

⁹⁴ MRT 9. 19/2. lh. (218), 19/8. lh. (228–229).

⁹⁵ MRT 9. 20/1. lh. (238–239), 20/2. lh. (230), 20/10. lh. (244–245).

⁹⁶ MRT 9. 21/ 33. lh. (257).

⁹⁷ MRT 9. 22/3. lh. (263), 22/15. lh. (267), 22/19. lh. (268), 22/31. lh. (274).

⁹⁸ MRT 9. 24/3. lh. (292), 24/4. lh. (292), 24/6. lh. (292), 24/17. lh. (294), 24/23. lh. (296).

⁹⁹ MRT 9. 25/4. lh. (302), 25/40. lh. (311).

¹⁰⁰ MRT 9. 26/7. lh. (315), 26/9. lh. (316), 26/11. lh. (316–317), 26/16. lh. (323), 26/34. lh. (334).

¹⁰¹ MRT 9. 28/2. lh. (365), 28/24. lh. (369–370), 28/32. lh. (371).

¹⁰² MRT 9. 30/1. lh. (376), 30/7. lh. (378).

¹⁰³ MRT 9. 31/3h. lh. (439), 31/11. lh. 8459), 31/12. lh. (460), 31/15. lh. (462), 31/25. lh. (473), 31/27. lh. (474), 31/35. lh. (475), 31/67. lh. (484).

¹⁰⁴ MRT 9. 32/1. lh. (498), 32/19. lh. (503).

¹⁰⁵ MRT 9. 33/6. lh. (507).

¹⁰⁶ MRT 9. 34/1. lh. (509), 34/13. lh. (512), 34/15. lh. (513), 34/86. lh. (512).

¹⁰⁷ MRT 9. 35/2. lh. (525).

¹⁰⁸ MRT 9. 36/4. lh. (535), 36/15. lh. (541).

¹⁰⁹ MRT 9. 37/1. lh. (548), 37/4. lh. (552), 37/7. lh. (552), 37/12. lh. (554), 37/16. lh. (556).

¹¹⁰ MRT 9. 38/7. lh. (567).

Nógrádverőcén kottafejes és zselizi edénytöredékek láttak napvilágot, az egyik oldaltöredéken láb alakú fogantyú van.¹¹¹ Szobon idollábat találtak.¹¹²

A kései időszak legújabb lelőhelyét Kővári Klára tárta fel Szob-Malomkertben 2003-ban.¹¹³ A 2000 m²-nyi átkutatott területen a zselizi csoport 76 gödre került elő, több objektumban különleges leletek is voltak: emberkezes fogantyú,¹¹⁴ agyagcsüngők, 115 női idollötredéke¹¹⁶ valamint három, láb alakú töredék, amelyekről nem dönthető el, hogy emberi vagy állati lábat ábrázoltak.¹¹⁷

A zselizi kultúra lelőhelyei Pest megye más területein is megtalálhatók, így Isaszeg határában,¹¹⁸ Pécelen,¹¹⁹ Mendén és Gyömrőn,¹²⁰ valamint Aszód környékén több helyen.¹²¹

Mendén gömbölyű, ún. bomba alakú edény, csótalpas tál, agyag szövőszék nehezék és egy állatszobrocska maradványa került elő.¹²² Zselizi leletek Budapest több pontján is, így Békásmegyeren, a Tabánban, Nagytétényben¹²³ is ismertté váltak.

Cegléd-Nagyréten a szakálháti csoport jellegzetes edénytöredékei kerültek elő.¹²⁴

Több helyen megtalálták a vonaldíszes kerámia kultúra közösségeinek különböző munkaeszközeit is: kőbaltákat,¹²⁵ kőbuzogányokat,¹²⁶ ütőköveket,¹²⁷ pattintott kőeszközöket,¹²⁸ obszidián kaparót.¹²⁹ Az egyik legszebb darab az 1849-ben Vácbotyánban előkerült, 17 cm hosszúságú kaptafa alakú kőbalta, amely a Nemzeti Múzeum gyűjteményéből New Yorkba került.¹³⁰

Említésre méltó, hogy Szobon olyan edénytöredéket is találtak ebből a korszakból, amelyen búzaszemek (*Triticum monococcum*) lenyomatai voltak,¹³¹ ez is jelzi, milyen fontos volt e közösségek számára a gabona.

A vonaldíszes kultúra korai időszakából nem ismerünk temetkezést Pest megyéből. A kultúra fiatalabb időszakaszából Ipolytölgyesen¹³² (más néven Letkés-Kertészföldek¹³³) és Szobon¹³⁴ kerültek elő csontvázas sírok.

Ipolytölgyes-Kertészföldek lelőhelyéről, a zselizi kultúra településéről 7 gödröt, köztük 3 sírt publikált Papp László. A sírnak használt korábbi gödrök a telep ÉNy-i illetve DK-i szélén kerültek elő, s jelzik, hogy a temetkezések már kezdenek elválni a teleptől. A 4. gödörből két nagy méretű, kiegészíthető tárolóedény¹³⁵ és egy nagy, félgömb alakú, zselizi mintás tál látott napvilágot¹³⁶ (2. kép). Az 5. gödörben egy állatszobrocska¹³⁷ volt, amely valószínűleg kutyát ábrázol (3. kép). A 3. sz. sírban két kottafejes díszű tál és egy bomba alakú edény darabjai voltak.¹³⁸

¹¹¹ MRT 9. 20/1. 239. 4. t. 2.

¹¹² MRT 9. 26/34. 334. 4. t. 9.

¹¹³ KŐVÁRI 2004.

¹¹⁴ KŐVÁRI 2004, 3. kép 1.

¹¹⁵ KŐVÁRI 2004, 3. kép 2–3.

¹¹⁶ KŐVÁRI 2004, 3. kép 4.

¹¹⁷ KŐVÁRI 2004, 9. 4. kép 1–3.

¹¹⁸ ASZTALOS 2000, 18.

¹¹⁹ PATAY 1958, 17.

¹²⁰ Mende: PATAY 1966, 7–8, 1–4. ábra, Gyömrő: TARI 1986, 28.

¹²¹ KALICZ 1997, 25. Itt jegyezzük meg, hogy Kalicz N. a korábban általa Hévízgyörk lelőhellyel közölt, amulettként meghatározott, emberfejet ábrázoló kis tárgyat Galgahévíz lelőhellyel említi (1. kép 6) és edényhez erősített vagy szertartás alkalmával használt tárgyként határozza meg újabb munkájában.

¹²² TARI 1986, 28.

¹²³ GALLUS 1936, 46–47, 48b kép, NAGY 1973, 48–49.

¹²⁴ DINNYÉS 1982, 46–47. 1. t.

¹²⁵ MRT 7. 9/28. lh. 104., MRT 7. 13/6. lh. 128., MRT 7. 23/3. 182., MRT 7. 23/7. 190., MRT 9. 22/19. 268., MRT 9. 26/16. 323., MRT 9. 36/19. 542.

¹²⁶ MRT 7. 23/21. lh. 202.

¹²⁷ MRT 7. 9/28. lh. 104.

¹²⁸ MRT 7. 14/25. 139., MRT 7. 23/3. 182., MRT 7. 23/7. 190., MRT 9. 26/7. 315.

¹²⁹ MRT 7. 23/21. 190.

¹³⁰ MRT 9. 32/17. lh. 503., FOLTINY 1969, 9. 3. t. 25.

¹³¹ MRT 9. 26/16. 323.

¹³² MRT 9. 121. (10/12. lh.)

¹³³ KŐVÁRI 1983, 32.

¹³⁴ MRT 9. 317, (26/11. lh.)

¹³⁵ PAPP 1972, Taf. 4. 1, Taf. 5. 2.

¹³⁶ PAPP 1972, Taf. 4. 2.

¹³⁷ PAPP 1972, Taf. 14. 1.

¹³⁸ PAPP 1972, Taf. 18. 3–4, és Taf. 18. 2.

Szob-Öregfalu-dűlőben 1937 őszén, a zselizi csoport telepén két sír került elő. Az egyik halottat, egy nőt, a település egy hulladékgyűjtőben földelték el. Mellékleteit a gödör környékén találta meg Horváth A. János: egy bomba alakú, zselizi mintás töredékes mini-atűr edénykét, kottafejes és zselizi cserepeket, két csiszolt kőbalta töredékét, egy kovapengét, két vakarót és egy ismeretlen rendeltetésű, 3,9 cm hosszú hengeres agyagtárgyat. A másik sír ettől a női sírtól É-ra volt, zsugorított helyzetben temették el a halottat a telepen. Sírjába mellékleteket is tettek, egy gömbölyű, négy kis bütyökkel díszített tálat, jászpengét és egy durva, vastag falú összetört edénydarabot.¹³⁹

A korszakban nagy fontosságú pattintott kőeszközök (sarlóba foglalt pengék, bőrfeldolgozáshoz, állatok elejtéséhez és feldarabolásához szükséges nyílhegyek, kések, pengék) nyersanyagának lelőhelyei távoli vidéken fordultak elő, elsősorban a Tokaj környéki vulkáni kőzetekben található a különleges obszián és rokon kőzetei. Ezért is nagy jelentőségű, hogy az évezredekig használt tokaji előforduláson kívül közelebbi kőzet-előfordulást is ismertek. Nógrádverőcén két olyan lelőhelyet is említ a szakirodalom,¹⁴⁰ amelyről kezdetlegesen „bányára” (pontosabban nyersanyaggyűjtő helyre) következtethetünk: Gyombola Gábor Magyarkút-Hosszú-árok illetve Fehér-árok, Keskeny-bükki-nyiladék lelőhelyeken vízmosásos árok falában limnokvarcit és hidrokvarcit előfordulást figyelt meg, ugyanott nyersanyag szilánkokat és magkómaradványokat is gyűjtött, a lelőhely hitelesítése éppen ezért nagyon fontos lenne.

A vonaldíszes kultúra területén import letetnek számít az elsősorban az Északi-középhegységben élő **bükki kultúra** népének emlékműve.¹⁴¹

Kosdon a hosszú életű telepen (vonaldíszes, kottafejes és zselizi időszak) a бүкки kultúra szépen díszített import anyaga is megtalálható: egy jellegzetes, vékony falú edény oldaltöredéke, amelynek felületét sűrűn tűzdelt vonalakkal kialakított, mérszabattal kitöltött mintázat díszíti.¹⁴² A бүкки importleletek eljutottak a Dunától nyugatra eső területre is, amit a Diósd és Pomáz határában gyűjtött néhány edénytöredék¹⁴³ is bizonyít. Mindezek jelzik, hogy egymástól távoli területek között jelentős, élénk kereskedelem volt, amelynek nemcsak az élő állat, állati bőr vagy az eszközkészítéshez szükséges nyersanyag, de a művészi kivitelű edény is tárgya lehetett.

A vonaldíszes kultúra művészi alkotásai között előfordulnak kisebb plasztikák is.

A már említett, a legutóbbi ásatásokon talált idoloikon kívül korábban is ismertté váltak már ilyen szobrocskák töredékei.

Nógrádverőcén egy lábtöredéket¹⁴⁴ találtak, amelyen a lábujjakat öt bekarcolt vonal jelzi. A tárgyról nem dönthető el, hogy lábon álló edény vagy önálló szobrocska volt-e.

Hévízgyőrkről egy amulettet¹⁴⁵ ismerünk, amely emberi fejet mintáz, haját bekarcolt vonalakkal, szemét és száját bemélyítés jelzi. Feje teteje ellaposodik és két átfúrással van rajta, így felfüggesztve, nyakban viselheték amulettként.

Kemencéről egy karcolt díszű, kis méretű idolt említhetünk, amelyet Kalicz N. korábban embert formáló bronzkori pecsétlőként határozott meg, a tárgy azonban valójában újkőkori.¹⁴⁶ Ugyancsak egy idolt töredéke került elő Szob-Verbicek lelőhelyéről is.¹⁴⁷ A darab 5,7 cm hosszú, csonkszerű láb, amelyből az eredeti szobrocska nem rekonstruálható.

A vonaldíszes ősökre visszavezethető csoportokból a neolitikum végén, újabb délről jövő impulzusok hatására, ismét nagyobb területen – a Dunántúlon, a Gödöllői- és Nógrádi-dombság, Szlovákia, Morvaország, Lengyelország és Ausztria egyes vidékein – egységesnek mondható anyagi kultúra jött létre, amelyet a névadó Tolna megyei lelőhelyről **lengyeli kultúrának** nevez a kutatás. Ez a kultúra része a késő neolitikus ún. festett kerámiai délkelet-európai körnek.

¹³⁹ MRT 9. 26/11. lh. (317), KÖVÁRI 1983, 32.

¹⁴⁰ MRT 9. 20/32. lh. (250) és 20/35. lh. (251).

¹⁴¹ MRT 7. 7/5. lh. (79), 23/3. lh. (182), MRT 9. 14/8. lh. (162).

¹⁴² MRT 9. 14/8. lh. (162), 4. t. 7. A бүкки kultúra szépen díszített ép edényét a már említett nagytétényi sírból ismerjük (GALLUS 1936.)

¹⁴³ MRT 7. 7/5. lh. (79), 23/3. lh. (182).

¹⁴⁴ MRT 9. 20/16. lh. (245), 4. t. 6.

¹⁴⁵ KALICZ 1977, 34. o. 23. kép. A tárgy az aszódi múzeumban van.

¹⁴⁶ KALICZ 1968, Taf. 113. 10, MRT 9. 11/4. lh. 132.

¹⁴⁷ MRT 9. 26/34. 334. 4. t. 9.

Településeik képe nem nagyon különbözik a korábbi időszakétól. Kisebb magaslatokra, víz közelébe települtek. Megtalálhatók a hosszúházak, de kiscsaládi építmények is felszínre kerültek az ásatásokon. A földművelésben már azokat a területeket is hasznosították, amelyeket a korábbi közösségek még nem vontak művelés alá. Az állattenyésztésben nem következett be jelentős változás, érezhetően nőtt viszont a vadászott állatok aránya.

Edénykészletükben új formák tűnnek fel. Puttonyedények, fazekak, jellegzetes talpas tálak, vékony falú, jó kidolgozású csészék, poharak, szűrőedények alkotják a háztartások edénykészletét. Az edényfedőkön rendszerint állatot mintázó fogó van. Agyagból készítenek különböző méretű, ún. lyukas nyelű kanalakat, amelyekhez fanyelet illesztenek. Edényeiken spirál és geometrikus mintákba rendezve, fehér és vörös, ritkábban fekete festés látható. Elkészítették számos edény miniatűr változatát is, amelyekről feltételezhető, hogy gyerekjátékként használták. Kerámiából készítik azokat a kultikus tárgyakat, amelyeket oltárnak vagy mécesnek nevez a kutatás, s különböző fajtái (állat- vagy kocka alakú) ismertek.¹⁴⁸ Ugyancsak agyagból mintázzák állat- vagy ember alakban elképzelt isteneiket is, ezeknek azonban csak töredékei kerültek elő az ásatásokon.

Temetkezéseikben a korábbi időszakhoz képest jelentős változások figyelhetők meg. Halottaikat ugyan még a telepen, de már a telep egy használaton kívüli, elkülönített részén temették el, nem véletlenszerűen, egyesével, hanem kisebb csoportokban. Kialakult tehát a mai fogalmainknak megfelelő önálló temető.

A sírok általában ovális sírgödörök, amelybe az elhunytakat zsuporított helyzetben, nemek szerint megkülönböztetve jobb- vagy bal oldalukra fektetve temették el, gazdagon felékszerezve és bőségesen ellátva őket étel-ital áldozattal túlvilági útjukra. Előfordul, hogy egyazon sírba két halottat is eltemettek egyidejűleg. Gyakori, hogy levágták az elhunyt fejét, s a helyére vaddisznó állkapcsot temettek, míg a koponyát máshol helyezték el. Nem ritka jelenség, hogy a temetkezésre kijelölt területen emberi maradványok nélküli gödörbe ékszereket, edényeket temettek el, nyilvánvalóan szimbolikus jelentéstartalommal. Ezek a kenotáfiumok azt bizonyítják, hogy a halotti rítusban szerepet játszó kellékeket tudatosan temették el, amelynek okát sajnos, nem tudjuk már megfejteni. Több esetben előfordul, hogy hamvasztva tették a sírba az elhaltat, különlegesen gazdag edénymelléklettel. A hamvasztásnál az ún. szórt hamvas és urnás temetési mód is előfordul. A szórt hamvas rítusnál a hamvakat a kissé földbemélyített gödörbe helyezik, majd edényekkel rakják körül. Az urnába történő temetésnél a hamvakat edénybe (leggyakrabban fazékba vagy tálba) helyezik és ezt az edényt temetik a sírgödörbe. Ilyenkor is gazdagon ellátják útravalóval a halottat.

Halottcsontkítás, koponyakultusz, emberáldozat, szimbolikus sírok utalnak a hitvilág és a kultuszélet megváltozott tartalmára. A korszakban jelentős szerepet kap a vadkan, mint totemállat. Agyarából átfűrt amuletteket készítettek, amelyeket férfiak viseltek a nyakukban. Az ékszerek között megjelenik a gyenge minőségű rézhuzalból vagy vékony lemezből készült viseleti tárgy, amely mind a férfi, mind a női sírokban előfordul.

A lengyeli kultúra életének általános jellegzetességeit elsősorban a tágabb elterjedési területről ismerjük, legjelentősebb temetői a Dél-Dunántúlon kerültek elő (pl. Zengővárkony,¹⁴⁹ Mórágym¹⁵⁰).

Pest megyében is számos lelőhelyét ismerjük, egyik legjelentősebb telepe Aszódon került feltárássra. Ugyanitt a temetőjét is megtalálta Kalicz Nándor.¹⁵¹

Aszód-Papi földeken 1960–1987. között Kalicz N. – a kutatás korábbi álláspontja szerint csak a Dunántúlon megtelepült lengyeli kultúra – nagy kiterjedésű telepét tárta fel a Dunától K-re eső területen. Bizonyossá vált tehát, hogy a neolitikum végén is elsősorban a Dunántúlhoz kötődött a mai Pest megye területe. Aszódon a telepnek mintegy 1/4–1/5 részét tudta feltárni Kalicz N. Ezen a településen – ahogyan ez a lengyeli kultúra más telepein is tapasztalható – sem alakult ki vastag, egymásra rétegződött települési modell. A telepen lakók, ha leégett a házuk, nem építették fel újra ugyanazon a helyen, hanem kicsit távolabb készítették el új lakhelyüket. Ezáltal nagy kiterjedésű telepek jöttek létre, amelyeken belül eléggé nehéz meghatározni az épületek építésének sorrendjét és a telep használatának teljes idejét. Aszódon őt, a talaj felszínére épített, oszlopos szerkezetű, téglalap alakú kiscsaládi

¹⁴⁸ ZALAI-GAÁL 1993.

¹⁴⁹ DOMBAY 1960.

¹⁵⁰ ZALAI-GAÁL 2002.

¹⁵¹ KALICZ 1985.

házat tárt fel Kalicz N. Ez a leégett öt épület 8×5,6×4,5 m, azaz kisméretű volt, így jelentősen eltér a lengyeli kultúra más területeiről (elsősorban Szlovákiából) ismert hosszú házakétól. Az aszódiakhoz hasonló házakat az Alföldön, a lengyeli kultúrával lényegében egyidős tiszai-herpályi-csöszhalmi kultúra idejéből ismerünk. A leégett házak alatt szerencsés módon eredeti helyükön maradtak meg a berendezési tárgyak. Az egyik aszódi házban 18 edény volt az eredeti helyén, kisebb csoportokban elhelyezve, egy részük a fal mellett sorbaállítva. A házban összedőlt szövőszék maradványait (szövőszék nehezekek), gabona őrléséhez használt őrlőköveket, valamint egyéb, háziipari tevékenységhez használt csiszolt kőeszközöket, megmunkált csonteszközöket találtak.¹⁵² Mindebből arra lehet következtetni, hogy a tűz hirtelen keletkezett, a ház lakóinak nem volt ideje a berendezést, élelmet kimenekíteni. A házak közelében egy kissé földbemélyített kerek térséget is találtak, amelyben szarvasagancsot feldolgozó műhelyre utaló leletanyag (félkész és kész termékek, nyersanyag és a megmunkáláshoz szükséges kőeszközök) halmozódott fel. Aszódon miniatűr kunyhómodellek is előkerültek,¹⁵³ amelyekről újabb feltételezik, hogy nem kunyhó, hanem kemence modellek voltak.¹⁵⁴

Aszódon nemcsak település, de 225 temetkezés is felszínre került,¹⁵⁵ amelyek az ásató megfigyelése szerint csoportokat alkottak. Egy-egy csoportba feltehetően egymással rokonságban álló embereket temettek, az egyik csoporton belül egy gazdag férfi és női sírt talált Kalicz N., körülöttük rendeződtek el a közösség kevésbé rangos tagjai. A temetkezések között az egyik csoportban 15 hamvasztásos sírt sikerült feltárni. A temetőben 3 szimbolikus sír is előkerült, ezekről Kalicz N. feltételezi, hogy a közösség távol elhalt vagy egyszerűen eltűnt tagjainak állítottak így emléket.

A sírokban – a dunántúli nagy temetőkhöz viszonyítva – kevés a melléklet. A férfi sírokban kőbalták, szarvasagancsból csiszolt fokosok, kisebb szilánkok, pengék és festékkő darabok voltak. Ritka melléklet, amit a közösség kiemelkedő tagja birtokolhatott, a fehér márványból csiszolt buzogány. Ugyancsak kevesen kaphatták meg haláluk után a vadkanagyardból hasított, csiszolt lemezeket, amelyeket párosával viseltek a nyakban. A női sírok jellegzetes ékszere a tengeri kagylóból (Spondylus) készített karperecek és gyöngysorok voltak. Az ásató feltételezi, hogy ezek az ékszerek kereskedelmi termékként, készen érkeztek ebbe a térségbe. Kizárólag gyerekek sírjában fordultak elő átfűrt, kisebb kagylók héjából készített csüngők. Egy kislány sírjából került elő a lelőhely talán legszebb lelete: egy emberlábú, madártestű festett edény (4. kép), amely szertartási kellék lehetett.¹⁵⁶ Mind a női, mind a férfi és gyereksírokban előfordult az étel-ital mellékletet tartalmazó edény.

A Duna nyugati partján a lengyeli kultúra meglepően kevés lelőhelyét regisztrálták: 9 telepnyomot (Biatorbágy,¹⁵⁷ Perbál,¹⁵⁸ Pomáz,¹⁵⁹ Solymár,¹⁶⁰ Százhalombatta,¹⁶¹ Tahitótfalu,¹⁶² Tök,¹⁶³ Üröm¹⁶⁴ határában) és 4 temetkezést (Solymár,¹⁶⁵ Százhalombatta,¹⁶⁶ Szentendre,¹⁶⁷ Tárnok¹⁶⁸ területéről) említi a topográfia. Visegrád-Lepence területén is előkerültek a lengyeli kultúra leletei.¹⁶⁹

Valószínűleg ennél jóval több, rövid ideig használt település volt még ezen az oldalon is, de a jellegtelen edénytöredékekről sokszor nem dönthető el pontosan, hogy melyik kultúra emlékei, ezért a „neolitikum általában” címszó alatt összefoglalt lelőhelyek egy része valószínűleg a lengyeli kultúrához köthető.

¹⁵² KALICZ 1997, 26.

¹⁵³ KALICZ 1997, 3. kép 12.

¹⁵⁴ KALICZ 1976.

¹⁵⁵ KALICZ 1997, 27–29. Kalicz N. összefoglalása alapján ismertetjük nagyon röviden az aszódi feltárások legfontosabb eredményeit.

¹⁵⁶ KALICZ 1985, 75. kép

¹⁵⁷ MRT 7. 1/3. lh. (30).

¹⁵⁸ MRT 7. 14/2. lh. (134).

¹⁵⁹ MRT 7. 23/7. lh. (191).

¹⁶⁰ MRT 7. 25/10. lh. (218–219).

¹⁶¹ MRT 7. 27/2. lh. (232).

¹⁶² MRT 7. 30/7. lh. (306).

¹⁶³ MRT 7. 35/15. lh. (340).

¹⁶⁴ MRT 7. 37/1. lh. (350), 37/3. lh. (350).

¹⁶⁵ MRT 7. 25/10. lh. (218–219)

¹⁶⁶ MRT 7. 27/2. lh. (232)

¹⁶⁷ MRT 7. 28/22. lh. (279)

¹⁶⁸ MRT 7. 31/** (321)

¹⁶⁹ MAGYAR 2000, 12.

A temetkezések közül említésre érdemes a Solymáron, a téglagyár építkezései során 1970-ben előkerült négy zsugorított sír. Egy sírban nem volt melléklet, két sírban egy-egy edényt találtak, egy sírban gomba alakú edény, gömbös hasú urna, alacsony talpas tál és egy csupor képezte a mellékletet. Az egyik sírban 6 kagylógyöngyből álló gyöngysort is talált a sírokat feltáró Török Gyula.¹⁷⁰

A Duna keleti oldalán a lengyeli kultúra egy temetkezési helyét¹⁷¹ és mintegy 60 telep-helyének nyomát találták meg Bernecebaráti,¹⁷² Ipolydamásd,¹⁷³ Ipolytölgyes,¹⁷⁴ Kemence,¹⁷⁵ Kismaros,¹⁷⁶ Kismémedi,¹⁷⁷ Letkés,¹⁷⁸ Márianosztra,¹⁷⁹ Nagybörzsöny,¹⁸⁰ Nagymaros,¹⁸¹ Nógrádverőce,¹⁸² Penc,¹⁸³ Perőcsény,¹⁸⁴ Püspökszilágy,¹⁸⁵ Szob,¹⁸⁶ Tésa,¹⁸⁷ Vác,¹⁸⁸ Vácbotyán,¹⁸⁹ Váchartyán,¹⁹⁰ Vámosmikola,¹⁹¹ Zebegény¹⁹² területén.

A lengyeli kultúra két sírja Nógrádverőcén, az Árpád u. 26. sz. telken, Mizser Pál váci festőművész telkén is előkerült 1982-ben.¹⁹³ A sírokból festett edényeket és a lengyeli kultúrára jellemző mészkőgyöngyöket (5. kép) mentett meg a telek tulajdonosa.¹⁹⁴

Kiemelkedő lelet a Nagybörzsönyben talált, miniatűr, négylábú „agyagmécses” vagy kunyhómodell töredéke, amelynek alsó része maradt meg.¹⁹⁵

Az Alföldön és a Dunántúlon élő közösségek állandó kapcsolatának bizonyítékai a lengyeli kultúra idején is kimutathatók a megyében, hiszen Pest megye területén csaknem minden fontosabb kereskedelmi útvonal áthaladt. A kelet-magyarországi **tiszai-herpályi kultúra** számos lelete került elő, többek között az egyik legjelentősebb feltárt telepen, Aszódon is. Ebben az időszakban élénk kereskedelem volt az egyes közösségek között, amelynek eredményeként egészen távoli vidékekről is kerültek ide használati tárgyak vagy értékes nyersanyagok (spondylus ékszerek, obszidián). Ez a létbiztonság, egyfajta gazdagság már azt eredményezte, hogy a települések nem változtatták olyan sűrűn a helyüket, mint a korábbi időszakban. Ha egy-egy ház leégett, a romjait elegyengették és lényegében ugyanott újra felépítették az új lakóépületet. E folyamat következtében fokozatosan egymásra rétegződtek a települési rétegek, s lassan létrejöttek az ún. tellek. Erre a települési szerkezetre jellemző a központi (fontos) település megléte és a körülötte csoportosuló kisebb jelentőségű, rövid ideig használt településbokrok. A tellek kialakulásának folyamata a tiszai-herpályi kultúra idején kelet-magyarországon már több lelőhelyen bizonyítható.

¹⁷⁰ MRT 7. 25/10. lh. (218–219).

¹⁷¹ A MRT korszak szerinti mutatójában két lengyeli kultúrába sorolt temetkezés szerepel: Nógrádverőce-Árpád u. MRT 9. 20/24. lh. (249), és Szob-Préskert 26/22. lh. (324). Ez utóbbi már a kultúra rézkori életére esik, ismertetését ld. jelen tanulmány Rézkor c. fejezetében.

¹⁷² MRT 9. 2/3. lh. (49), 2/5. lh. (53), 2/19. lh. (60–61), 2/20. lh. (61).

¹⁷³ MRT 9. 9/4. lh. 8110).

¹⁷⁴ MRT 9. 10/7. lh. (118).

¹⁷⁵ MRT 9. 11/27. lh. (145), 11/28. lh. (145), 11/29. lh. (145), 11/37. lh. (146).

¹⁷⁶ MRT 9. 12/3. lh. (149).

¹⁷⁷ MRT 9. 13/9. lh. (154).

¹⁷⁸ MRT 9. 16/19. lh. (178).

¹⁷⁹ MRT 9. 17/6. lh. (185), 17/23. lh. (194), 17/29. lh. (195).

¹⁸⁰ MRT 9. 18/3. lh. (197), 18/10. lh. (203), 18/19. lh. (208).

¹⁸¹ MRT 9. 19/40. lh. (234).

¹⁸² MRT 9. 20/4. lh. (242), 20/20. lh. (248–249), 20/21. lh. (249), 20/22 (249), 20/23. lh. (249), 20/29. lh. (250), 20/30. lh. (250), 20/31. lh. (250).

¹⁸³ MRT 9. 22/14. lh. (267), 22/29. lh. (274).

¹⁸⁴ MRT 9. 23/3. lh. (277), 23/27. lh. (289).

¹⁸⁵ MRT 9. 24/4. lh. (292).

¹⁸⁶ MRT 9. 26/3. lh. (315), 26/4. lh. (315), 26/7. lh. (315–316), 26/22. lh. (323–324), 26/34. lh. (334), 26/35. lh. (335).

¹⁸⁷ MRT 9. 30/7. lh. (378).

¹⁸⁸ MRT 9. 31/15. lh. (462), 31/35. lh. (475), 31/39. lh. (476), 31/43. lh. (478), 31/44. lh. (478), 31/52. lh. (481), 31/64. lh. (483), 31/78. lh. (486), 31/79. lh. (487), 31/100. lh. (490).

¹⁸⁹ MRT 9. 32/20. lh. (504).

¹⁹⁰ MRT 9. 34/41. lh. (522).

¹⁹¹ MRT 9. 36/4. lh. (535), 36/11. lh. (538), 36/14. lh. (539), 36/20. lh. (542), 36/30. lh. (546), 36/31. lh. (546), 36/33. lh. (547).

¹⁹² MRT 9. 38/16. lh. (568).

¹⁹³ MRT 9. 249, 20/24. lh. 5. t. 4–11., KÖVÁRI 2003, 227.

¹⁹⁴ A leletek Mizser Pál tulajdonában vannak (MRT 9, 249. 1. jegyzet).

¹⁹⁵ MRT 9. 18/3. lh. (197).

Erre az időszakra keltezhető az a településmaradvány és temető, amelyet a Ceglédtől É-ra létesítendő Ipari park területén ásott ki Tari Edit 2000-ben. A településen két házat és egy kutat tárt fel, a többi települési objektum agyaggyerő illetve szeméttároló gödör volt. A gazdag leletanyagban agyagkanalak, szűrőedények, hombárok, vékony falú bögrék, kiöntőcsöves edények, a tiszai és szakálhádi kultúra jellegzetes díszítésű edénytöredékei és talán egy idoll töredéke is előfordult.¹⁹⁶ Az ugyanitt feltárt kilenc sírban edényeket talált a régész, valamint az őskori társadalmakban az életet szimbolizáló, vörös okker festéknyomokat figyelt meg a nedves talajban a rossz állapotú csontvázaknál.

A lengyeli kultúra korai időszakából, amint már utaltunk rá, viszonylag kevés lelőhely ismert Pest megyéből, a lelőhelyek inkább a kultúra későbbi időszakából származnak, amely már átvezet a korai rézkorba.

2. Rézkor (Kr. e. 4500–2800)

A rézkor sajátosan magyar terminológia, a 19. században hosszas tudományos vita bontakozott ki a rézkor önállóságáról. Pulszky Ferenc az 1876-ban Budapesten rendezett nemzetközi ősrégészeti kongresszuson 42 jó minőségű réztárgy bemutatásával hívta fel a kutatók figyelmét a rézkornak, mint önálló korszaknak a beiktatására a kőkor és bronzkor közé. Pulszky Ferencnek köszönhetően honosodott meg a régészetben az elnevezés.¹⁹⁷

Réztárgyak – valószínűleg a Balkán felől érkező kereskedők által – már a késő neolitikum idején feltűntek a Kárpát-medencében. Ezek elsősorban ékszerek, termésrészből kalapált huzalok vagy lemezek voltak, amelyekből gyöngyöket, karpereceket, szalagokat, esetenként tüket készítettek.¹⁹⁸

A 19. században a súlyos, jó minőségű réztárgyak (rézcsákányok, balták) alapján került meghatározásra e korszak. Ma már egyértelműen gazdasági-környezeti változásokkal körvonalazható a Kr. e. 5. évezred második felében kezdődő új időszak.

Az újkőkor közepétől a Kárpát-medence éghajlata jelentős változáson ment át, a korábbi, a földműveléshez ideális klíma fokozatosan hűvöse, csapadékosra fordult. Ennek következtében a növénytakaró is jelentősen átalakult: a hárs-, szil-ogyoró- és tölgyerdőket felváltották a luc- és jegenyeerdők, és megnövekedett a bükkösök területe. E változások következtében a kutatók feltételezése szerint, a korábbi földműveléssel szemben az állattartás nagyobb szerepet kapott az egyes közösségek életében. A klimatikus változások egyformán hatottak a Kárpát-medence keleti és nyugati felére, a régészeti jelenségek és leletek fényében a gazdasági fejlődés mégis eltérően alakult a két régió között, amely egészen a késő rézkorig más-más fejlődést eredményezett.

Ebben az időszakban – amint ezt több, európai lelőhelyen talált ábrázolás is bizonyítja – már ismerték és széles körben használták a faekét, amelynek vontatásához nyilván igénybe vették a már háziasított szarvasmarhát is.¹⁹⁹ Ezzel a technikai újítással sokkal hatékonyabbá vált a földművelés, nem kellett újabb és újabb területeket elhódítani az erdőkből, és körforgásszerűen, időszakonként arrébb költözni. Archaeozoológiai kutatások szerint a neolitikum végén valóságos háziasítási láz tört ki a tell-településeken, amely tényre az őstulok és vaddisznósontok megnövekedett számából következtetnek a kutatók. Nem tudjuk, hogy az állatállomány hirtelen növekedése vagy egyéb tényező készítette a korábban szinte „városias” körülmények között élő népességet arra, hogy a régóta használt, virágzó telepeket elhagyja és pásztorkodással foglalkozzék, az viszont tény, hogy korábbi gazdálkodásuk megváltozott. A koncentrált telepek helyett sok apró, rövid életű szálláshely maradványait találták meg a régészek.

A biztonságosabb élelemtermelésnek, jobb terméseredményeknek köszönhetően lehetővé vált a gazdagodás, az értékek felhalmozása, azaz a társadalmi differenciálódás jóval markánsabb volt, mint a neolitikum idején. Ezt a folyamatot tükrözik az aranytárgyak és a súlyos, rézcsákányok is, amelyek sok esetben hatalmi jelvények voltak.

¹⁹⁶ TARI 2003, 121.

¹⁹⁷ PULSZKY 1883.

¹⁹⁸ KALICZ 1988, KALICZ 1992.

¹⁹⁹ GIMBUTAS 1991, 10–14.

a) Korai rézkor

Az Alföldön a tiszai kultúra tell-telepei köré szerveződött, virágzó életű síkvidéki telepek láncolatát felváltotta a korai rézkori tiszapolgári kultúra kis lélekszámú, sűrű településhálózata, amely lényegében az előző időszak megtelepedési területén található. Az aprócska telepek mellett viszont nagy temetők jöttek létre, amelyekről feltételezhető, hogy a közösség összetartozásának szimbólumai voltak. Ezekben a nagy temetőkben szabályos sorokba rendezve temették el egy-egy család elhunyt tagjait. A halottak mellé az étel-ital áldozatot tartalmazó edényeken kívül gyakran tettek totem jelvényként vadkan állkapcsot. A sírokban kőbuzogányok, kőkések, a koponyára rakott kőpengék is megfigyelhetők. A nőket ékszereikkel együtt temették el, a sírokból mész- és márványgyöngyök, gyakran hideg eljárással (kalapálással) készített rézészerek (gyűrű, karperec) kerülnek elő. A **tiszapolgári kultúra** telepei és nagy temetői az Alföldön, a Felvidéken és a Duna-Tisza-közén is megtalálhatók. Kevés feltárt telepének adatai alapján házaikról elmondható, hogy kis méretű, cölöpszerkezetű épületek voltak. Jellegzetes edényeik – magas csótalpakon álló tálak és amforák, a kis vékony falú csészék, a nagy, vastag falú fazekak – csak visszafogottan díszítettek. A benyomott pontok, bekarcolt vonalkák, az áttört falú csótalpak jelentik a díszítőelemeket. Nagyon jellegzetes az edényeken előforduló, nagy méretű, madárcsőrre emlékeztető bütyökdísz.

A korai rézkor idején Pest megyének nem volt szoros kapcsolata az alföldi régiókkal, csak nagyon kevés lelet jelzi a szórványosan előforduló cserekereskedelem meglétét. Cegléd-Nagyréti halomról,²⁰⁰ Tápiószéle-Nagyhegyről,²⁰¹ Nagykőrös-Sárgaparttól²⁰² és Nagykőrösről egy másik lelőhelyről²⁰³ ismert néhány edénytöredék. A Nemzeti Múzeum egy csótalpas edényt őriz Üllőről.²⁰⁴

Nemrégiben, Abonyban, a 4. sz. főút Abonyt elkerülő nyomvonalának kutatása során, a Serkeszék dűlőben, egy nagyobb rézkori település több mint 30 objektumát tárta fel Kovács Ágnes.²⁰⁵ A lelőhelyen a tiszapolgári kultúra telepobjektumai és egy kettős gyereksír került elő, a sírban négy edény volt.

A Dunántúlon a késő neolitikum és a korai rézkor településhálózatában nem mutatható ki az Alföldön megfigyelhető nagy különbség. A lengyeli kultúra élete átvezet a korai rézkorba (**lengyeli kultúra késői szakasza**). A felszíni gyűjtés során összegyűjtött leletanyag alapján – ha nincs benne jellegzetes késő lengyeli elem – sok esetben nem lehet eldönteni, hogy a lengyeli kultúra melyik időszakára keltezhető az adott lelőhely, ezért valószínűsíthető, hogy jóval több a korszak településeinek száma, mint amennyit a leletek alapján biztosan meg tudunk határozni.

A Kárpát-medencét érintő gazdasági átalakulás az edényművészetben is változást eredményezett, a legszembetűnőbb újdonság az edényfestés megszűnése volt.

A késő lengyeli kultúra emlékei Pest megyében több helyen is előkerültek.

A Dunától nyugatra Dunabogdány,²⁰⁶ Pócsmegyer,²⁰⁷ Pomáz,²⁰⁸ Sósút,²⁰⁹ Tárnok,²¹⁰ Telki²¹¹ és Tinnye²¹² területén találtak kora rézkori településnyomokat a régészeti terepbejárások alkalmával.²¹³ Pomáztól a homokbányából egy helyi lakos kettős kúpos testű kis csészét és egy fordított csonka kúp alakú tálkát vitt be a szentendrei múzeumba.²¹⁴

²⁰⁰ DINNYÉS 1982, 47.

²⁰¹ BOGNÁR-KUTZIÁN 1972, 109. lh.

²⁰² BOGNÁR-KUTZIÁN 1972, 133. lh.

²⁰³ BOGNÁR-KUTZIÁN 1972, 134. lh.

²⁰⁴ TARI 1986, 28.

²⁰⁵ KOVÁCS 2004, 152. Az ásatási beszámolóban említett kettős gyereksírt itt még a badeni kultúrába sorolták, lektorom, Dinnyés I. szerint azóta kiderült, hogy a sír és a telepobjektumok többsége a tiszapolgári kultúrába tartozik. Az információt ezúton is köszönöm.

²⁰⁶ MRT 7. 8/16. lh. (91).

²⁰⁷ MRT 7. 22/6. lh. (178).

²⁰⁸ MRT 7. 23/7. lh. (191).

²⁰⁹ MRT 7. 26/10. lh. (225).

²¹⁰ MRT 7. 31/18. lh. (320).

²¹¹ MRT 7. 32/8. lh. (324).

²¹² MRT 7. 33/7. lh. (326–327).

²¹³ MRT 7, 368.

²¹⁴ MRT 7, 23/19. lh. (201), 3. t. 10, 12.

Egy temetkezését is regisztrálták a topográfiában: Szentendrén, a római temető területén (Római sánc utca) egy csontvázas sírt tárt fel Nagy Lajos 1963-ban. A sírban virágcserep alakú, bütykökkel díszített fazék, egy kettős kúpos testű, hengeres nyakú, öblén három, felsűcsúcsodó bütyökfüllel díszített edény volt. Az edények alatt 28 db kovából pattintott kőeszköz, egy vörös festékrög és 6 db hengeres kagylógyöngyből álló gyöngysor is előkerült.²¹⁵

A Dunától K-re is több kora rézkori telep ismert. Alsógödön,²¹⁶ Bernecebarátiban,²¹⁷ Ipolydamásdon,²¹⁸ Ipolytölgyesen,²¹⁹ Kisémediben,²²⁰ Nagymaroson,²²¹ Püspökszilágyon,²²² Szobon,²²³ Vácott,²²⁴ Vácbottyánban²²⁵ és Vámosmikolán²²⁶ is előkerültek a megtelepedés bizonyítékai.

Versegh-Kertekalja lelőhelyen egy késő lengyeli település maradványait mentette meg T. Dobosi Viola és Kővári Klára 1986 őszén.²²⁷ A leletek között egy kis méretű, lábas edény lábtorredéke is előkerült.²²⁸

Késő lengyeli települést találtak Abony határában is.²²⁹

A lengyeli kultúra fiatalabb (vagy másképpen késői) időszakának sírjait tárták fel Szob-Préskerten a hatvanas évek elején. A lelőhelyen 3 sír került elő, az egyik halott zsugorított pózban, egy másik egy gödörbe téve, hason fekve volt eltemetve. A halottak mellé bütyökű poharakat, tálat, kettős kúpos testű edényt tettek. A harmadik sír melléklet nélküli volt.²³⁰

b) Középső rézkor

A középső rézkorban a Kárpát-medencétől távoli vidékeken (elsősorban a Balkánon) folytatódott a korábbi, mezőgazdaságon alapuló életmód (továbbéltek az ún. tell kultúrák). A cserekereskedelem (obszidián, réz, arany) sikeréből adódó felhalmozás következtében a jólét olyan fokára jutottak az ottani közösségek, hogy gazdagságukat jó minőségű arany- és réztárgyak birtoklásával fejezték ki. A kiemelt helyzetet betöltő egyénnek járó presztízstárgyak a Kárpát-medencében is megjelennek sírba helyezett arany ékszerek és súlyos réztárgyak, elsősorban fegyverek formájában. A fémművesség és a távolsági kereskedelem virágkorát éli ezekben az évszázadokban.

Természetesen a középső rézkorban sem irtották ki az újonnan érkező, kisebb-nagyobb lélekszámú betelepülők a már itt élő népcsoportokat, de a különböző irányból jövő kulturális-kereskedelmi-gazdasági hatásokra fokozatosan megváltozott a korábbi közösségek élete, anyagi kultúrájuk új elemekkel színeződött, s végeredményként az eredetire már nem is hasonlító edények, használati tárgyak születtek, miközben a népesség nem cserélődött ki.

A középső rézkorban az Alföldön és szomszédos területein a tiszapolgári kultúrát a **bodrogkeresztúri kultúra** követte, míg a Dunántúlon a lengyeli kultúrát az erőteljes balkáni hatásokat mutató Balaton-Lasinja kultúra váltotta fel. A Ludanice kultúra népessége az ország középső részein és a Felvidéken a lengyeli kultúra továbbélő közösségein alapult.

A bodrogkeresztúri kultúra telepeiről viszonylag keveset tudunk, a telepek száma elenyésző nagy sírszámú temetőikhez képest. Életmódjuk valószínűleg nem változott jelentősen, ám erre az időszakra tehető a korábban megindult társadalmi differenciálódás kiteljesedése.²³¹

²¹⁵ MRT 7. 28/2. lh. (255).

²¹⁶ MRT 9. 1/3. lh. (44).

²¹⁷ MRT 9. 2/5. lh. (53).

²¹⁸ MRT 9. 9/14. lh. (113).

²¹⁹ MRT 9. 10/7. lh. (118).

²²⁰ MRT 9. 13/9. lh. (154).

²²¹ MRT 9. 19/40. lh. (234).

²²² MRT 9. 24/4. lh. (292).

²²³ MRT 9. 26/3. lh. (315).

²²⁴ MRT 9. 31/44. lh. (478), 31/52. lh. (481), 31/64. lh. (483), 31/78. lh. (486).

²²⁵ MRT 9. 32/13. lh. (501), 32/20. lh. (504).

²²⁶ MRT 9. 36/4. lh. (535), 36/11. lh. (538), 36/14. lh. (539).

²²⁷ CS. BALOGH 1991.

²²⁸ CS. BALOGH 1991, IX. t. 7.

²²⁹ Abony 48. lh. Dinnyés I. szíves szóbeli közlése, amelyet ezúton is köszönök.

²³⁰ MRT 9. 26/22. lh. (323-324), 5. t. 3.

²³¹ A bodrogkeresztúri kultúrát Patay Pál műveiből ismerhetjük meg legjobban (PATAY 1961, PATAY 1974, PATAY 1984. további irodalommal).

A tiszapolgári kultúra edényeire nagyon hasonlít a bodrogkeresztúri kultúra kerámia-művészete. Itt is jellegzetesek a csőtálcás edények, a kis bögrék, a bepontosított vagy rácsmin-taszerűen bevagdosott díszítések. A háztartásokban használt edényeik között jellegzetes forma az ún. tejeskőcsög, a kissé összeszűkülő nyakú, kerekded hasú kétfülű edény, amelynek felületét geometrikus mintákba rendezett bekarcolt vonalak és pontok díszítik. Ugyancsak jellemzőek az ún. virágcserep alakú edények, valamint a kantharosz jellegű, kétfülű kancsó.

A nagy sírszámú, hosszú ideig használt temetőben a halottakat oldalra fektetve, felhúzott lábakkal, ún. zsugorított helyzetben temették el. A temetési rítust szigorú szabályok határozták meg: a nőket mindig a bal oldalukra, míg a férfiakat jobb oldalukra fektetve hantolták el. A sírok tájolása a nap járását követte, leggyakoribb a K-Ny-i tájolás volt, amikor a halott arccal kelet felé nézett. A nőket ékszerekkel, a férfiakat kókésekkel vagy fegyverekkel temették el, mindkét nem sírjába edényeket helyeztek el.

Pest megyében több helyről ismerjük a bodrogkeresztúri kultúra sírjait.

A huszadik század első felében Cegléd-Téglévetű dűlőből, Tápiószentmárton-Kápolnadombról és Szentmártonkátáról kerültek elő valószínűleg sírból származó leletek.²³²

Nagytarcsáról is ismerjük a bodrogkeresztúri kultúra sírjait.²³³

Temetkezésből származnak a Bagon, Gödöllőn és a főváros területén előkerült leletek.²³⁴ Turáról jellegzetes, kétfülű kancsó ismert.²³⁵

A hatvanas években Vácott, az ún. munkástelep orvosi rendelője mellett bukkantak egy sírra, amelyben négy bütyöklábon álló tálkát és egy gömbölyded, valószínűleg tejeskőcsög edény töredékét találták meg.²³⁶

1962-ben málnatelepítéskor találtak Penc-Körtvélyes dűlőben egy sírt, amelyben négy bütyöklábon álló tálka és karéjosan felmagasodó peremű pohár volt.²³⁷

Tóalmáson, a Tsz majorhoz vezető út építéskor is találtak csontvázas sírokat, sajnos, a leletek elkallódtak, mindössze egy jordansmühli típusú edényt tudott megmenteni Dinnyés István, ami szintén ennek a korszaknak jellegzetes importlelete.²³⁸

Pécelen hat temetkezését tárta fel Kóvári Klára,²³⁹ a hat sír egyikében két férfi tetemét temették el egyidejűleg. A temető a kultúra kései fázisára keltezhető.²⁴⁰

2004-ben a bodrogkeresztúri kultúra néhány sírja Abonyban is előkerült.²⁴¹

Pest megyében a bodrogkeresztúri kultúra településének maradványait is megtalálták Dunakeszi,²⁴² Kosd,²⁴³ Vác²⁴⁴ és Veresegyház²⁴⁵ több pontján. A felszínen talált néhány cserep jelzi, hogy Törtelen is volt telepük.²⁴⁶

A megyében több helyen találtak nagyméretű, jó minőségű ún. ellentett élű rézcsákányokat és egyéb rézeszközöket is, amelyek zömmel szórványleletek. Acsáról,²⁴⁷ Aszódról,²⁴⁸ Budakalászárról,²⁴⁹ Budakesziről,²⁵⁰ Dabasról,²⁵¹ Érdről,²⁵² Galgagyörkről,²⁵³ Isaszegről,²⁵⁴

²³² PATAY 1958, 18.

²³³ KÓVÁRI 1980, 9–10.

²³⁴ PATAY 1958, 18.

²³⁵ KULCSÁR 2000, 1. kép 7. Ezt az adatot Torma Istvánnak köszönöm.

²³⁶ MRT 9. 31/12. lh. 460, 8. t. 27.

²³⁷ MRT 9. 25/6. lh., 303.

²³⁸ RégFüz Ser. I. 29 (1976) 19.

²³⁹ KÓVÁRI 1980.

²⁴⁰ KÓVÁRI 1980, 10.

²⁴¹ Abony 49. lh. Dinnyés I. szíves szóbeli közlése, az adatot ezúton is köszönöm.

²⁴² MRT 9. 5/3. lh. (75).

²⁴³ MRT 9. 14/23. lh. (165).

²⁴⁴ MRT 9. 31/2f. lh. (412), 31/13. lh. (461), 31/30. lh. (474).

²⁴⁵ MRT 9. 37/2. lh. (549), 37/12. lh. (554).

²⁴⁶ Dinnyés I. szíves szóbeli közlése, az adatot ezúton is köszönöm.

²⁴⁷ PATAY 1984, 71. (Kat. 336), Taf. 29. 336.

²⁴⁸ PATAY 1984, 26. (Kat. 33), Taf. 2. 33, 44. (Kat. 172), Taf. 10. 172, 65. (Kat. 307), Taf. 26. 307, 82. (Kat. 457).

²⁴⁹ PATAY 1984, 50. (Kat. 206), Taf. 15. 206.

²⁵⁰ PATAY 1984, 71. (Kat. 339).

²⁵¹ Dabasról 1883-ban Krausz Jakab kereskedőtől vásárolt a Nemzeti Múzeum egy ellentett élű rézcsákányt, több rézvésőt és 14–15 cm átmérőjű karikákat. (NAGY 1904, 108–109). Alsó-Dabasról egy rézbaltát adott el a Nemzeti Múzeum New Yorknak (FOLTINY 1969, 22. Pl. 11), PATAY 1984, 21. (Kat. 4), Taf. I. 4, 31. (Kat. 75), Taf. 5. 75, 34. (Kat. 104), Taf. 6. 104, 38. (Kat. 142), 73. (Kat. 354) Taf. 31. 354.

²⁵² PATAY 1984, 25. (Kat. 20), Taf. I. 20, 60. (Kat. 273), Taf. 24. 273, 65. (Kat. 304), Taf. 26. 304.

²⁵³ PATAY 1984, 58. (Kat. 256), Taf. 21. 256.

²⁵⁴ PATAY 1984, 76. (Kat. 395), Taf. 37. 395.

Kerepesről,²⁵⁵ Nagykőrösről,²⁵⁶ Pomázról,²⁵⁷ Szobról,²⁵⁸ Taksonyból,²⁵⁹ Tápiószecsőről,²⁶⁰ Tápiószentmártonról (8. kép 1–2.),²⁶¹ Vácszentlászlóról,²⁶² Versegről²⁶³ és Visegrádról²⁶⁴ is ismerünk ilyen tárgyakat.²⁶⁵

A rézeszközök és -fegyverek földrajzi elhelyezkedése kirajzolja a bodrogkeresztúri kultúra kereskedelmi útvonalaival, amely egészen Nyitraig és Sziléziáig nyomon követhető. Nemcsak megkerülték a Duna-könyököket, de át is keltek a Dunán, amint ezt a folyó jobb partján talált leletek is bizonyítják, így az Érd-Szidóniahegy barlangjában előkerült jellegzetes edénytöredékek és a pilisszántói kőfülkében felszínre jött jellegzetes rézkés.²⁶⁶ Érd-ről, közelebről ismeretlen lelőhelyről, egy leletegyüttest vásárolt meg a Nemzeti Múzeum 1899-ben, amelyben egy ellentett élű rézcákány, egy ún. szakálhíti típusú lapos rézbalta, rézkés és egy megtört testű, kétkarú rézfokos volt.²⁶⁷ A 19. század végén a Duna jobb partjáról származó, további rézeszközök kerültek a Nemzeti Múzeum gyűjteményébe, Patay Pál Budakalászlóról és Pomázról említ még ilyen leleteket.²⁶⁸

A korai rézkorban kibontakozó fémművesség a középső rézkor idejére mennyiségileg és minőségileg is jelentős változásokon ment át. A korai időszak gyenge minőségű, elsősorban terméshézből kalapált ékszerait a középső rézkorra a nagy szakmai tudást igénylő fémművesség váltja fel. Jó kidolgozású, nehéz öntött fegyverek, eszközök készülnek réztövedetkből. Mindezek a kutatók szerint nem használati tárgyak, hanem az értékteljesítés eszközei voltak. A rézfeldolgozással párhuzamosan jó minőségű, különleges aranyékszerek is készültek, amelyeknek erre a korszakra jellemző darabjai az ún. aranykorongok. Ezeket a dudoros tárgyakat több kutató is stilizált nőábrázolásnak tekinti.²⁶⁹

Pest megyéből egyelőre nem ismerünk ilyen aranykorongot, Aszódhoz közel, Hatvanban azonban előkerült egy szép példánya, egy nagy méretű, lapos, lemezből kalapált, kerek alsórészű aranycsüngő. Szögletes felső részén poncolt díszítésű, két oldalán függesztésre szolgáló fülecskék vannak. Az aranycsüngő közepén három dudor látható.²⁷⁰

A középső rézkor végén a Felvidékhez és az Alföldhöz kapcsolódik területünk, amely a bodrogkeresztúri kultúra sajátos leleteivel (**hunyadihalmi csoport**) és a **ludanicei csoport** tárgyi emlékeinek előfordulásával illusztrálható.

A kutatók korábban a bodrogkeresztúri kultúra peremterületének tekintették a Budapest tágabb körzetében megtelepült ludanicei csoportot. Ma már a kutatók többsége a lengyeli kultúra továbbfejlődésének, egy fázisának tartja a DNy-szlovákiai lelőhelyéről elnevezett ludanicei csoportot, amely elsősorban a Duna bal partján birtokolt egy keskeny sávot és felügyelte a dunai átkelőket is.²⁷¹ A késői bodrogkeresztúri lakosság és a ludanicei csoport emberei között nincs régészeti kimutatható ellenségeskedés, valószínűleg jól megértették egymást, s békés kereskedelmet folytattak. A kapcsolatokat valószínűleg beházasodások is elmélyítették, a Gödöllői-dombságban talált temetőkből előforduló „vegyes” leletanyag ezt bizonyítja.

²⁵⁵ PATAY 1984, 64. (Kat. 292), Taf. 25. 292, 65. (Kat. 308), Taf. 26. 308, 73. (Kat. 355), 83. (Kat. 471), Taf. 46. 471.

²⁵⁶ PATAY 1984, 27. (Kat. 55), Taf. 4. 55.

²⁵⁷ PATAY 1984, 78. (Kat. 405), Taf. 38. 405.

²⁵⁸ PATAY 1984, 91. (Kat. 525).

²⁵⁹ PATAY 1984, 89. (Kat. 507), 93. (Kat. 538).

²⁶⁰ PULSZKY 1883, 5. 9. ábra, PATAY 1984, 41. (Kat. 158), Taf. 9. 158.

²⁶¹ 1937-ben egy 23,5 cm hosszú ellentett élű rézcákány került a Nemzeti Múzeumba. (PATAY 1984, 78. (Kat. 406), Taf. 36. 406). 1982-ben a község belterületén újabb rézcákány került elő. (DINNYÉS 1985, 31. 19. t. 2.)

²⁶² PATAY 1984, 74. (Kat. 369), Taf. 33. 369.

²⁶³ PATAY 1984, 75. (Kat. 378), Taf. 35. 378.

²⁶⁴ PATAY 1984, 31. (Kat. 78), Taf. 5. 78.

²⁶⁵ PATAY 1958, 18, PATAY 1984.

²⁶⁶ PATAY 1958, 18. A topográfia vonatkozó kötetében bodrogkeresztúri lelőhelyeket nem találtunk a mutatóban, csak a ludanicei csoport lelőhelyeit tüntették fel. Az említett rézeszközök a rézkor, általában cím alatt szerepelnek (MRT 7, 368).

²⁶⁷ MRT 7. 9/*** 107.

²⁶⁸ PATAY 1958, 18, MRT 7. 3/*** lh. (53) és 23/*** lh. (208).

²⁶⁹ Összefoglalóan: MAKKAY 1985, BONA 1987.

²⁷⁰ RACZKY 2000, 2. kép

²⁷¹ VIRÁG 1995. a téma részletes feldolgozása

A ludanicei csoport települései ma még kevésbé ismertek, az eddigi feltárási adatok alapján megállapítható, hogy változatos körülmények között telepedtek meg. Törzsterületükön elsősorban a hegyvidéki és barlangi telepek a jellemzőek, de az alacsonyabb, vízközeli területeket is megszállták.

Edényeikre jellemző a fényezett felület, jellegzetesek a kissé behúzott peremű vagy gömbszelet alakú tálak, a kétfülű csészék, a hordószerű edények, a széles szájú, zömök tejesköcsögök, a változatos csótalpakkal kombinált edények és a bütyökdisz.

Temetkezéseikről is kevés hiteles forrásadatunk van. Ezekből úgy tűnik, hogy nem önálló, nagy temetőben, hanem a telepen vagy annak közelében temették el halottaikat.

A ludanicei csoport elterjedési területe mai ismereteink szerint a Csepel-sziget É-i részéig húzódtott, amelyet az ebben a vonalban található pest megyei lelőhelyek is bizonyítanak.

A Duna jobb parti oldalán Biatorbágyon,²⁷² Pátyon,²⁷³ Százhalombattán,²⁷⁴ Tárnokon,²⁷⁵ Tökön²⁷⁶ találták meg telepnymaikat. Barlangokban is fellelhetők leleteik, így Csobánkán,²⁷⁷ Diósdon²⁷⁸ és Nagykovácsiban.²⁷⁹ A Duna másik oldalán is több helyről ismertek településeik. Bernecebaráti,²⁸⁰ Ipolytölgyes,²⁸¹ Kémence,²⁸² Kosd,²⁸³ Kóspallag,²⁸⁴ Letkés,²⁸⁵ Nógrádverőce,²⁸⁶ Perőcsény,²⁸⁷ Püspökszilágy,²⁸⁸ Rád,²⁸⁹ Szob,²⁹⁰ Vác,²⁹¹ Vácbotytyán,²⁹² Vácrátót,²⁹³ Vámosmikola²⁹⁴ területén kerültek elő jellegzetes leletek.

Perőcsény határában egy táltörredékkal lefedett, kettős kúpos testű, bütyökdiszes korábban 21 db pattintott kőpengét és egy csontheget találtak helyi lakosok.²⁹⁵

A ludanicei csoport Csepel-szigeti megtelepedését a Szigetszentmiklóson feltárt nagy telep bizonyítja. Itt, az M0 autópálya építését megelőzően, Endródi Anna ásátása a Szigetszentmiklós-Üdülősoron és a Vízműtelepen levő telep maradványait és egy különös sírját hozta felszínre.²⁹⁶ A Vízmű telepén egy gödör képviselte a ludanice csoportot. Az Üdülősoron feltárt településen 10 telepobjektum került napvilágra, amelyek csoportosan helyezkedtek el a területen. Az egyik gödörben egy 13–15 éves gyereket temettek el, akit szinte begyömöszöltek az eredetileg nem sírnak ásott gödörbe. Mellékletként egy kis tálat helyeztek a feje fölött kialakított padkára²⁹⁷ (8. kép, 3–4).

Pest megye más területeiről is csak kevés temetkezési helyet ismerünk a ludanicei csoport idejéből.

Perőcsény belterületén, villanyoszlop telepítésekor bolygatták meg egy csontvázas sírját, amelyben egy kettős kúpos edényt, egy hasonló edény töredékeit és koponyamaradványokat gyűjtött össze Lestár József.²⁹⁸

²⁷² MRT 7. 1/3. lh. (30).

²⁷³ MRT 7. 13/1. lh. (126).

²⁷⁴ MRT 7. 27/2. lh. (232).

²⁷⁵ MRT 7. 31/17. lh. (320).

²⁷⁶ MRT 7. 35/11. lh. (338). 4. t. 7.

²⁷⁷ MRT 7. 6/21. lh. (72, 74). 4. t. 1–3, 5–6, 8.

²⁷⁸ MRT 7. 7/5. lh. (79).

²⁷⁹ MRT 7. 12/6. lh. (123) és 12/11. lh. (124), VIRÁG 1997, VIRÁG 2002, 93.

²⁸⁰ MRT 9. 2/1. lh. (48).

²⁸¹ MRT 9. 10/1. lh. (116), 10/3. lh. (118), 10/16. lh. (127).

²⁸² MRT 9. 11/16. lh. (142).

²⁸³ MRT 9. 14/7. lh. (161), 14/27. lh. (166), 14/41. lh. (168).

²⁸⁴ MRT 9. 15/9. lh. (172).

²⁸⁵ MRT 9. 16/13. lh. (176).

²⁸⁶ MRT 9. 20/17. lh. (246).

²⁸⁷ MRT 9. 23/19. lh. (286–287).

²⁸⁸ MRT 9. 24/8. lh. (293).

²⁸⁹ MRT 9. 25/4. lh. (302).

²⁹⁰ MRT 9. 26/16. lh. (323), 26/23. lh. (324).

²⁹¹ MRT 9. 31/32. lh. (475), 31/39. lh. (470), 31/65. lh. (483).

²⁹² MRT 9. 32/19. lh. (503).

²⁹³ MRT 9. 35/2. lh. (525), 35/16. lh. (527).

²⁹⁴ MRT 9. 36/16. lh. (541), 36/33. lh. (547).

²⁹⁵ MRT 9. 23/20. lh. (288), 8. t. 1–6, 9–13, 16–25, 28.

²⁹⁶ VIRÁG 1992, 25–26.

²⁹⁷ VIRÁG 1992, 24. kép 2.

²⁹⁸ MRT 9. 23/4. lh. (278), 8. t. 29.

Ipolydamásd-Kertészterületén Kővári Klára néhány napos leletmentést végzett, amelynek során a ludanicei csoport egy hulladékgyödre is előkerült, benne egy zsugorított helyzetben eltemetett emberi maradvány volt.²⁹⁹

Galgamácsa-Újtelepen, a József A. u. 21. sz. házánál meszesgyödör ásásakor leleteket találtak, köztük két ép edényt is, amelyek a ludanicei csoporthoz tartoznak.³⁰⁰

A Duna jobb partjáról Budakalászlóról származik három edény, amelyet a pomázi Helytörténeti Klub kiállításán mutattak be 1979-ben. A jellegzetes középső rézkori edényeket állítólag embercsontokkal együtt találták 1969-ben.³⁰¹

Érden, a Kaktusz u. 21. sz. telek kertjében 1960-ban csontvázas sírt bolygattak meg. Méri István leletmentésekor kettős sírt tárt fel: a sírgödör alján zsugorított helyzetű férfi csontvázát, fölötte ülő (?) helyzetben eltemetett nő maradványait. A férfi mellett behúzott peremű tál, jellegzetes kétfülű edény (depa amphikypellon), tejeskőcsög alakú edény és egy nagyméretű silex penge volt. A leleteket Patay Pál a bodrogkeresztúri kultúrába, Kalicz Nándor a ludanicei csoportba sorolta.³⁰²

Szentendre-Pannonia telepen, a középső bronzkori vatyai kultúra temetőjének feltárásakor egy középső rézkori zsugorított csontvázas sír is előkerült, benne egy hordó alakú, bütyökdiszes fazékkal és kerek átfúrt kagylógyöngyökkel.³⁰³

A ludanice csoport kultikus életéről, hitvilágáról szinte semmit nem tudunk. Önálló plasztika, idól vagy egyéb kultikus tárgy egyelőre nem ismert e korszakból. A temetési szokásokról egy különleges sír vall az utókornak.

Szigetszentmiklós-Vízműtelepről publikált egy minden bizonnyal rituális áldozatként értékelhető temetkezést M. Virág Zsuzsanna.³⁰⁴ A település 40. sz. gödrében anatómiai rend nélkül (tehát nem egészben elföldelt) különböző állatok csontmaradványait találták meg különböző mélységben. A csontok döntő többsége szarvasmarhából származik, de előfordul őstulok, kiskérődző, sertés, kutya és lócsont is. A gödörben egy juhkoponya is volt, a gödör alján marhakoponyák darabjai és bedobált szarvtöredékek hevertek. Az állatcsontok között két kisgyerek (0,5–1,5 év közöttiek) állatjarrással szétdőlt koponyatöredékeit és az egyik gyerek néhány töredékes vázcsontját találták meg. Az ásató megfigyelései szerint a gyerekek a gödör K-i illetve Ny-i részében fekhettek. A gödör aljához közel újabb gyerek (2–3 éves lehetett) töredékes vázcsontjai kerültek elő, anatómiai rendben, de alsó lábszárak nélkül, hasrafordulva. A csontok helyzetéből ítélve úgy tűnik, hogy egész egyszerűen bedobták őket a gödörbe. Az objektum alján enyhe égésnyomokat lehetett még megfigyelni. A felsoroltakon kívül semmilyen mellékletnek tartható tárgy nem volt az objektumban. E különleges temetkezés okát nem ismerjük, megfejtésüket további, hiteles körülmények között előkerülő hasonló sírok feltárásától remélhetjük a jövőben.³⁰⁵

A középső rézkor végén újabb történeti változások mennek végbe a Dunántúlon. Erőteljes nyugati (az Alpok keleti vidékétől az Adria térségéig nyomon követhető) hatásra új művelődés jött létre, a **tűzdelt barázdás kerámia** népének kultúrája (Furhenstich kultúra). E kelet felé terjeszkedő népcsoport átlépte a Duna vonalát, s a Gödöllői-dombságig jutott, ahol telepeik több helyen megtalálhatók. További terjeszkedésüknek a késői bodrogkeresztúri népcsoport, azaz a hunyadihalmi csoport vetett véget.³⁰⁶

A tűzdelt barázdás díszű kerámia népének mindennapjairól elég kevés ismerettel rendelkezik a kutatás, az előkerült leletek döntő többsége szórvány vagy felszíni gyűjtésből származó lelet, nagyon kevés a hiteles, ásatáson feltárt telepmaradvány vagy temetkezés. A tűzdelt barázdás kerámia népének kultúrája életmódjáról emiatt nagyon keveset tudunk. Kis méretű, rövid ideig használt telepeiken csak néhány hulladékgyödör jelzi jelenlétüket. Az egymástól 20–30 m-re fekvő gödrökből kevés leletanyag kerül elő, mindebből szerényebb, talán az állatok terelgetésével összefüggő életmódra gondolhatunk.

²⁹⁹ RégFüz Ser. I. 51 (1998) 34.

³⁰⁰ DINNYÉS-KŐVÁRI-MIKLÓS-TORMA 1998, 9/24. lh. (134): az adatok alapján nem dönthető el, hogy telep vagy temetkezés leletei kerültek itt elő.

³⁰¹ MRT 7. 3/22. lh. (52–53). 4. t. 12–14. A kiállítás után a leletek nem kerültek be a szentendrei múzeumba.

³⁰² MRT 7. 9/23. lh. (101), korábbi irodalommal.

³⁰³ MRT 7. 28/28. lh. (286), 4. t. 9.

³⁰⁴ VIRÁG 1992, 25–29, 25–26. kép

³⁰⁵ VIRÁG 1992, 29.

³⁰⁶ Pest megyéből eddig nem került elő a késő bodrogkeresztúri kultúra (hunyadihalmi csoport) emlékműve.

A korábbi edényformák nem változtak jelentősen, egyfűlű bögrék és korsók, tálak, nagy méretű tárolóedények alkotják az edénykészletet. Jellegzetes díszítést alkalmaztak, erről a technikáról (Furchenstich) kapta nevét a kultúra: az edény felületén mélyen bevéselt vonalba jellegzetes eszköz segítségével bebökdösték azt a díszítést, amit összetört kagylóhéjakból nyert fehér mészfestékekkel kentek be. Ezáltal szinte barokkos díszű háztartási edényeket alkottak.

A kultúrának Pest megyében, a Duna bal parti oldaláról 14 telephelyét ismerjük Ipolytölgyes,³⁰⁷ Penc,³⁰⁸ Rád,³⁰⁹ Szob,³¹⁰ Szokolya,³¹¹ Szód,³¹² Vác,³¹³ Veresegyház³¹⁴ és Zebegény³¹⁵ területéről. A Duna jobb partjáról mindössze három települését (Budajenő,³¹⁶ Pilisborosjenő³¹⁷ és Pilisszántó³¹⁸) említi a topográfia.³¹⁹ Egy szépen díszített korsóját³²⁰ őrzi a Nemzeti Múzeum, amely Zsámbékról került elő (9. kép), nem tudható, hogy telepről vagy sírból származik-e.³²¹

A megye más területeiről is több helyről ismertek a Furchenstich kultúra edénytöredékei, Galgahévízről egy korsót őrzi a Nemzeti Múzeum.³²² Domonyban szépen díszített korsójának töredékeit találta meg Kalicz N. másodlagos helyzetben.³²³

A korábbi időszakhoz képest a középső rézkor végén jóval kevesebb telepmaradvány ismert. A települések számának jelentős csökkenéséből általában a lélekszám fogyatkozására, esetleg megváltozott életmódra következtetnek a kutatók. A Furchenstich kerámia népének kultúráját ebből az aspektusból a jövőben még vizsgálni kell.

A kultuszélet kellei — elsősorban az a nagyon kevés idol, amit ebből a korból a kultúra egész elterjedési területéről ismerünk — jelentős eltérést mutatnak a megelőző időszakhoz viszonyítva, amely tény szintén arra utal, hogy új népség érkezett a térségbe. A sematikus, lapos testű, kerek hátsóval, pici mellekkel ábrázolt női szobrocskák egész testfelületét az edénydíszítéshez hasonló technikával dolgozták ki. Az egyik ismert idol éppen Pest megyében, Nagytarcsán, a Kossuth Lajos u. 26. szám alatt került elő 1983-ban (10. kép).³²⁴

c) Késő rézkor

A késő rézkor idején – a régészeti leletek tanúsága szerint – ismét jelentős változások mentek végbe az akkori Európában: nagy területen egységes anyagi kultúrájú, földrajzilag összefüggő területen elhelyezkedő tömbök alakultak ki. Hogy e folyamatnak mi volt a pontos oka, a kiváltó katalizátora azt nem tudjuk. Az egyik ilyen nagy tömb a **badeni kultúra** volt, amely Kr. e. 3500–3000. között Európa déli és középső nagy területein telepedett meg. A badeni kultúra életének nyomai a mai Bulgária, Románia, a volt Jugoszlávia, a mai Ausztria, Svájc, Csehország, Szlovákia, Kis-Lengyelország és Németország déli területein találhatóak meg. E nagy területen, egymástól távol eső helyeken, nagyon hasonló edényeket, mindennapi használati- és viseleti tárgyakat készítettek, hasonló rítus szerint temették el halottaikat, és azonos hitvilág régészeti nyomait fedezzük fel. Mindezek a tárgyi emlékek és hasonló jelenségek azt sejtetik, hogy e nagy területen lakó népcsoportok jól megértették egymást, állandó kapcsolatban voltak, egyfajta integrációban éltek. E késő rézkori kultúra

³⁰⁷ R MRT 9. 10/8. lh. (119), 10/12. lh. (121), 10/15. lh. (123).

³⁰⁸ MRT 9. 22/13. lh. (266).

³⁰⁹ MRT 9. 25/38. lh. (311).

³¹⁰ MRT 9. 26/23. lh. (324).

³¹¹ MRT 9. 27/3. lh. (353).

³¹² MRT 9. 28/1. lh. (365).

³¹³ MRT 9. 31/14. lh. (462), 31/42. lh. (478).

³¹⁴ MRT 9. 37/1. lh. (548).

³¹⁵ MRT 9. 38/1. lh. (565–566), NOVÁKI-SÁNDORFI-MIKIÓS 1979, 88. kép 1–4, 6–7, 9., 38/7. lh. (567), 38/11. lh. (568), 8. t. 7.

³¹⁶ MRT 7. 2/11. lh. (41). 4. t. 4.

³¹⁷ MRT 7. 15/2. lh. (141).

³¹⁸ MRT 7. 17/5. lh. (154).

³¹⁹ MRT 7. 368.

³²⁰ MRT 7. 4. t. 11.

³²¹ A tárgy korhatározása sem teljesen biztos, a különböző véleményeket ld. MRT 7. 38/**/ lh., 366.

³²² KALICZ 1997, 36.

³²³ KALICZ 1997, 36.

³²⁴ BONDÁR 1985.

egy ausztriai barlangról kapta nevét. Első ismertté vált magyarországi lelőhelye azonban Pécel³²⁵ volt, ahonnan a 19. században egy szép kétosztatú tál került a Nemzeti Múzeumba (11. kép). A badeni kultúrát ezért nevezi a magyar kutatók egy része Banner János nyomán péceli kultúrának.

A badeni kultúra több évszázados élete alatt természetesen változásokat is megélt, amelyek elsősorban az edényformák és díszítések átalakulásán kísérhetők nyomon. Ezeket az eltérő jegyeket a kutatás a kultúrák belső korszakolásával próbálja illusztrálni.

A leletanyag — döntően a kerámia — formai és díszítésbeli változásai, módosulásai alapján a hosszú életű badeni kultúrát kizárólag tipológiai alapon kisebb egységekre osztja a kutatás. Megkülönböztetjük a kultúra korai, klasszikus majd kései fázisát, mások szerint ennél is részletesebb belső tagolás szükséges: proto- és post fázisok, különböző csoportok (amelyek zömmel területi különbségeket jelölnek, mégis hajlamos a kutatók egy része kronológiai eltérésnek értelmezni ezeket) stb.

Egyik ilyen alfázisa a csak nemrégiben körvonalazott *protoboleráz*. A tűzdelt barázdás kerámia kultúrája és a badeni kultúra között az utóbbi évtizedben Kalicz Nándor egy átmeneti időszakot tételez fel, amelyben még megtalálhatók az előző kerámiaművesség jellegzetességei is, de megjelennek a badeni kultúra korai időszakának, a bolerázi csoportnak a mérvadó stílusjegyei és edényformái is.³²⁶ Kalicz N. a Kárpát-medence területéről 23 lelőhelyet sorolt ebbe a horizontba,³²⁷ legutóbbi összefoglalásában már 33 szerepel a térképén.³²⁸ Az alig másfél évtizede körvonalazott, kis számú lelőhellyel, és főként szórványként értékelhető leletanyaggal jellemezhető fogalom, a protoboleráz probléma még vitatott, minden részletre kiterjedő elemzése a hiteles körülmények között előkerülő lelőhelyek feldolgozásától várható. Legutóbb Pest megyében, Dunakeszi-Székes-dűlőn tártak fel protobolerázinak meghatározott települési objektumokat is, összesen 15 gödröt.³²⁹ A badeni kultúra korai időszakába tartozó nagy telephelyének feltárása (Abony-Turjányos-dűlő) 2004-ben kezdődött.³³⁰ Ugyancsak ebbe az átmeneti korszakba tartozik egy másik abonyi lelőhely, Abony 49. lh. is.³³¹

A *bolerázi csoportot* a hatvanas években ismerte fel a szlovák kutatás a névadó lelőhely, Boleráz ásatása alapján.³³² A korszakra jellemző díszítés a fazekakon, hombárokon, amforákon alkalmazott bekarcolt halszálla- vagy fenyőágminta (12. kép). Az edények pereme alatt egy-, két- vagy háromsoros, ujjbenyomkodással tagolt borda fut körbe. A tálak belső oldalán a peremet rövid kannelúrákkal díszítették, ugyancsak kannelúrát alkalmaztak a nyomott gömbtestű, rövid nyakú, egyfülű korsóknál, bögréknél is. A díszkerámia jellegzetes darabjai az áttört talpú serlegek és a nagyon lapos, spirálmotívummal díszített tálak. Ez utóbbiak a korszak kiemelkedően fontos leletei. E jellegzetes díszítésű edényből meglepően kevés maradt fenn, az egész elterjedési területről mindössze mintegy 40 darabot ismerünk Bulgária, Görögország, Albánia, Németország, Szlovákia és hazánk területéről.³³³ Magyarországon eddig két helyről, az Alföldön Kétegyházáról, a Dunántúlon pedig Tolna-Mözs-ről ismertük,³³⁴ a Duna-könyöktől északra azonban három helyen is előkerültek e tálak töredékei.³³⁵ Jelen tanulmány írása közben találtam rá egy újabb töredékre, amely Ipolytól-gyesről származik.³³⁶ E kis töredék azért különösen jelentős, mert az elterjedési területen kirajzolja azt a vélhetően kereskedelmi útvonalat, amelyen ezt a díszkerámiát talán késztermékként szállították.

³²⁵ HAMPEL 1886, Taf. LXXVIII. 1, BANNER 1956, Taf. XXX. 2. (A legkorábbi lelet tehát magyarországi lelőhelyű, ezért javasolta Banner János a péceli kultúra elnevezést. Gyakran használták a badeni (péceli) kultúra megjelölést is. Napjainkban egyre inkább a badeni kultúra szerepel a publikációkban, az angol elnevezések után magyarul is egyre gyakrabban látjuk a kultúra neveket a magyartól eltérő nyelvi logikával, más helyesírással: pl. Baden kultúráként.)

³²⁶ KALICZ 1991, 375, 380–381.

³²⁷ KALICZ 1991, Abb. 17.

³²⁸ KALICZ 2001, Karte I.

³²⁹ HORVÁTH-SZILAS-ENDRÓDI-HORVÁTH 2003, 6.

³³⁰ Marton Tibor, Hansel Balázs, Serlegi Gábor (MTA Régészeti Intézete) ásatása.

³³¹ Dinnyés I. szíves szóbeli közlése, az adatot ezúton is köszönöm.

³³² TOČÍK 1960, NĚMEJCOVÁ-PAVŮKOVÁ 1964.

³³³ BONDÁR 2002.

³³⁴ BONDÁR 2002, Fig. 1.

³³⁵ BONDÁR 2002, Fig. 1.

³³⁶ MRT 9. 10/15. lh. 8. t. 8. A kötetben a tűzdelt barázdás díszű kerámia leleteként szerepel.

A korai időszak jellegzetes leletei a valószínűleg testfestésre használt agyagpecsétlők,³³⁷ amelyeket szintén több helyről ismerünk, Pest megyéből azonban eddig még nem került elő ilyen darab.

A *klasszikus badeni* kultúra fazekai, hombárjai formailag nem sokat változtak, megszűnt viszont az edény testét borító halszálkamintás vagy fenyőágmintás díszítés. Az étkezéshez, tálaláshoz (?) használt edények jellemzője a simított, fényezett felület és a különböző pontbenyomkodással, bekarcolt vonalakkal, kavicsal bemélyített kannelúrával való díszítés. Az edényformák között megtaláljuk a nagy méretű tároló edényeket, a kisebb-nagyobb fazekakat, különböző méretű és formájú tálakat, a kisebb-nagyobb bögréket és korsókat, a nagy méretű, szépen kidolgozott kancsókat, a kultúrára jellemző ún. mericéket, azaz a magasra húzott fülű merítőedényeket, szószos edényeket, a bőrtömlőt vagy halhólyagot utánzó, ún. halbárkákat és a belül egyharmad-kétharmad arányban kettéosztott ún. kétosztatú tálakat.

A *késő badeni* kultúra jellegzetes edényei³³⁸ a párhuzamos pontsorokkal díszített különböző típusú tálak, poharak, amelyeknél az egymással szemközti pontokat bekarcolt vonal köti össze. Jellegzetes díszítési mód a rácsminta és a kettős, hármás sorban bebökdösött, körbefutó pontsornyaláb. A kétosztatú tálakon az osztógomb helyén a perem felcsúcsosodik. A korsók, bögrék és csészék száma jóval kevesebb, mint korábban, megnő viszont a merítőedények (merice) száma. Ezek jellemzője a közvetlenül az edény aljától induló magas szalagfűl és általában a csúcsos alj. A kisebb fazekak egyik fajtája, az ún. poharak is inkább a késői korszak jellegzetes edényei, díszítésüket a háromszög alakzatba sűrűn benyomott pontokkal alakították ki. Az amforáknál megfigyelhető az edényttest aránytelődése: rövidül a nyak, a váll feljebb kerül, az edény hasa öblösebb lesz. Jellemző még az ún. halbárka- és függeszthető edény is. A késői korszakhoz – amikor a badeni telepeken önálló gödörben megtalálhatók a kostolaci kultúra cserepei is – mintegy 40 lelőhelyet tudunk biztosan besorolni, közülük Pest megyei Szentendre, Szigetmonostor, Tápiószéle és Üllő.³³⁹

A mindennapi élet egyéb használati tárgyai között megtaláljuk a nyeles kanalat, a szövéshez használt orsókat, különböző kő- és kagylógyöngyöket, csonttüket, csontbogozókat, kőbaltákat, a különböző élességű és kidolgozású kovapengéket, amelyeket a sarlók belsejébe is belefoglaltak.

A badeni kultúra központi szállásterületének tekinthető a Kárpát-medence, ahol nagy számban fordulnak elő települési maradványaik és temetkezéseik. A mai Magyarország területéről több mint 1600 lelőhelyét³⁴⁰ ismerjük e korszaknak, amely sűrű településhálózatot jelent a korabeli viszonyok között. A telepek szinte minden földrajzi környezetben megtalálhatók: síkvidéken, folyóparton, magaslatokon, nem ritkán barlangokban is.

A rendelkezésünkre álló forrásanyagból a késő rézkori badeni kultúra településeit elég jól ismerjük. A feltárások során a lakóhelyekről kisebb gödrök, egymásba ázott gödrökből álló gödörkomplexumok kerülnek elő. Ezek egy része üres, feltételezhetően a településen végzett tevékenységgel függenek össze (edénykészítéshez agyagnyeres során kivájt gödör, tároló verem, állatsapda, stb.). Más részük – eredeti funkciójuk fölöslegessé válása után – háztartási hulladékkal, a telepeken feleslegessé vagy használhatatlanná vált „szeméttel” töltődött be. Megtalálhatók az edényégetésnél használt, kavicsréteggel és összetört cserepekkel kitapasztott tűzhelyek, a háztartási tevékenységgel kapcsolatos tüzelésnyomok, valamint kisebb kemencék is a telepeken. Az egykori házakból csak a különböző növényi maradványokkal soványított paticsdarabok kerülnek elő. A badeni kultúra hazai településeinek cölöpszervezetű, földbeásott házra csak egy-két bizonytalan adat van, az általánosan elfogadott vélemény szerint ebben a korszakban a föld felszínére épített boronaházakat vagy sárral tapasztott falú, kunyhószerű vályogházakat építettek, amelyeknek nincs, vagy csak alig van földbeásott nyoma. A településeken különböző háziipari tevékenységet folytattak (szövés-fonás, edénykészítés, hálókészítés, kőeszközök pattintása és formálása, bőrkikészítés stb.). A telepek körül földműveléssel és állattartással foglalkoztak. A sertés, juh és kecske mellett a szarvasmarhatartás a legjellemzőbb. Táplálékukat a vadászatokon elejtett állatok húsa, valamint halak és folyami galyók is gazdagították.

³³⁷ Legutóbbi rövid áttekintésüket Fábian Szilviától olvashattuk. (FÁBIÁN 2003. további irodalommal)

³³⁸ Részletesen ld. BONDÁR 1982.

³³⁹ BONDÁR 1982, 40.

³⁴⁰ BONDÁR 2002a, 11.

A badeni kultúra nagy számú, ismert telepe különböző nagyságú, amely részben a feltárhatóság mértékének függvénye. A nagyberuházásoknál szerencsére nagyobb területek kutathatók, ezért az ilyen ásatásokon jóval több az előkerült települési objektum, mint a korábbi évek kis költségvetésű terepmunkáinál.

A badeni kultúra lelőhelyeit összegyűjtő Banner János professzor Pest megyéből 38 lelőhelyet ismert,³⁴¹ ezek nagy része nem hiteles ásatásból származó, múzeumba került leleteket jelentett. A megyéből ma már a késő rézkori badeni kultúra több mint 300 lelőhelyéről tudunk, legnagyobb részüket terepbejárás során fedezték fel.³⁴² A telepek csaknem minden földrajzi környezetben fellelhetők, s a megye szinte valamennyi településéről ismerünk a badeni kultúrába tartozó lelőhelyeket.³⁴³ A Duna bal partjáról a topográfiában 31 lelőhely a bolerázi csoporthoz, 104 lelőhely a klasszikus badeni kultúrához köthető³⁴⁴ (Bag, Fót, Galgamácsa, Ipolydamásd, Ipolytölgyes, Kosd, Letkés, Nagybörzsöny, Penc, Szob, Vác, Vámosmikola, Veresegyház területén több helyen).³⁴⁵ A jobb parton 11 bolerázi, és 54 klasszikus badeni lelőhelyet regisztráltak (Csobánka, Dunabogdány, Szentendre, Szigetmonostor, Tahitótfalu határának több pontjáról).³⁴⁶ A többi telep- és temetkezési hely a megye más részéből ismert, így pl. Abony, Mende, Nagykőrös és Tápiószele körzetében találtak meg több lelőhelyét. Tápiószele-Papszög terepbejárása során Dinnyés István érdekes jelenséget figyelt meg: egy kb. 20–30 m-es területen pattintott kőszközöket, magköveket és kevés késő rézkori edénytöredéket talált. Feltételezése szerint a lelőhelyen pattintott kőszközöket készítő műhely működött, amely a tőle keletre fekvő, késő rézkori településéhez tartozott.³⁴⁷

A nagy lelőhelyszám ellenére igazán jelentős méretű badeni telepet egészen napjainkig nem tártak fel a mai Pest megyében.

A Vácot elkerülő 2. sz. út 12. sz. főút felé leágazó szakaszánál az útépitést megelőzően végzett feltárást Kóvári Klára Vác-Székhelyen.³⁴⁸ Ennek során a badeni kultúrában ritka települési jelenséget, egy 3 árokból álló, két periódusú árokrendszert tárt fel egy 200×300 m nagyságú felületen 1995-ben.³⁴⁹ A Duna partján emelkedő magas dombon lévő telephelyen, a védmű építések először 2 párhuzamos árkot készítettek a feltárt terület teljes hosszában (200 m), az egyik 5–8 m, a másik 5 m széles volt, egymástól átlagosan 6 m volt a távolságuk. Az árkok átlagos mélysége kicsivel több, mint 1 m volt. Az ásatás során 17 db 1 m széles kutatóárokkal vágta át a területet Kóvári Klára. Az árkok betöltéséből túlnyomórészt a bolerázi csoport leletei kerültek felszínre, kis mennyiségben a lengyeli kultúra cserepeit is megtalálták. Az árkoknál néhány helyen hiátus figyelhető meg (itt nem ásták ki a mélyedést), minden bizonnyal itt voltak a kapuk. A sáncrendszer építésének 2. fázisában egy, a már meglévő kettőnél jóval keskenyebb árkot ástak, amelynek szélessége 1 és 2 m között változott. Ebből az árokból, amelyik egy szakaszon átvágja a korábbi árkokat, a bolerázi csoport leletanyagát került elő, tehát a keltezése egyértelmű. A településen megfigyelhető volt, hogy a települési objektumok részben az árkok között, részben azoktól DNy-ra helyezkedtek el. A feltárt 32 gödörből 9 a bolerázi csoport emlékéanyagát őrizte meg számunkra, közülük az egyikben nagyon gazdag leletanyag volt, amelyből több edényt is rekonstruálni lehetett (13. kép).³⁵⁰

³⁴¹ Szob, Zebegény, Pócsmegyer, Bag, Vác-Gombai hegy, Pécel, Cegléd-Szűcstelep, Üllő, Szentendre-Pannonia dűlő, Szigetmonostor, Szigetcsép, Szigetújfalu, Tápiószele, Tura, Nagykőrös-Nagyverdó, Alsónémedi és Budakalász szerepel a monográfiában. BANNER 1956.

³⁴² BONDÁR 2002a, 1. táblázat

³⁴³ Terjedelmi okokból valamennyi lelőhely felsorolásától itt eltekintek, saját adatgyűjtésem alapján csak azokat a településeket említettem, ahonnan 3-nál több lelőhelyét ismerjük.

³⁴⁴ MRT 9. 12.

³⁴⁵ MRT 9. 571.

³⁴⁶ MRT 7. 368–369.

³⁴⁷ DINNYÉS 1985, 26.

³⁴⁸ A lelőhely azonos: MRT 9. 31/42. lh.

³⁴⁹ RégFüz Ser. I. 49 (1997) 29–30., KÓVÁRI 1997.

³⁵⁰ KÓVÁRI 1997, 328–330, 1–2. kép

Fót-Rossztemplom-dűlőben³⁵¹ a 2. sz. főút második szakaszának építését megelőző feltáráson a badeni kultúra gödreit és árokszakaszokat talált Kóvári Klára 1995-ben. Az árok kora egyelőre bizonytalan.³⁵²

Gyálon gázvezeték építését megelőzőn 34 gödört tárt fel Péterváry Tamás, ezek közül kettőben szarvasmarha és juh csontváza feküdt, a többi gödörben díszített kerámia és kovaeszközök voltak. Előkerült egy árok maradványa is.³⁵³

Monor-Berek nevű lelőhelyen, az önkormányzat szennyvíztisztítójának építését megelőzően került feltárára a badeni kultúra klasszikus időszakának 40 települési objektuma, 39 gödör és egy U alakú árok részlete. A gödrökben a kerámián és paticsmaradványokon kívül állatcsontok, pattintott kőeszközök is előkerültek. Jelentősek az állattemetkezések: egy gödör alján 7 juh csontváza, két másik gödörben egy-egy szarvasmarha, újabb két gödörben 1-1 kiskérődző váza került elő.³⁵⁴

Abonyban, a 4. sz. főút Abonyt elkerülő nyomvonalának kutatása során, a Serkeszék dűlőben, egy nagyobb rézkori település több mint 30 objektumát tárta fel Kovács Ágnes, köztük a badeni kultúra gödre is napvilágot láttak.³⁵⁵

Budaörsön raktárbázis építését megelőzően végzett feltáráson, a Frank tanya (más néven Kamaraerdei dűlő) nevű lelőhelyen, a badeni kultúra nagy kiterjedésű telepe, több mint 300 objektuma került elő. A lelőhelyen szabálytalan alakú, földbemélyített építményeket is feltárt Ottományi Katalin, amelyeknek egyik sarkában többnyire kemence található. A nagy méretű gödrök között tárolóvermek, szeméttel feltöltődött objektumok helyezkedtek el. A telepen néhány csontváz is előkerült a gödrökből, s gyakran előfordult, hogy egész állati vázat is talált az ásató.³⁵⁶ A településen említésre méltó az a kultikus gödör, amelyben 16 ép edény talált Ottományi Katalin.³⁵⁷

Dunakeszi-Fatelepen, a telep bővítésével összefüggő földmunkák során, régészeti objektumokat tettek tönkre. Kóvári Klára végzett itt ezt követően mentőfeltárást, amelynek során 53 objektumot tárt fel, köztük a badeni kultúra klasszikus szakaszának 5 gödrét is.³⁵⁸

A badeni kultúra fazekasai változatos és szép edényeket készítettek. A főzésre használt ún. házikerámia általános jellemzője a főzőedények felületének durvítása, amelyet a vizes agyagra fröcskölt újabb agyagréteg felvitelével értek el. Erre gyakorlati okok miatt volt szükség: így nem csúszott annyira az edény felülete. Az edényeket jó minőségűre égették ki, feltehetőleg az ásátásokon előkerülő kemencék egy részét is használták erre a célra. Különböző méretű kemencéket tártak fel több lelőhelyen is,³⁵⁹ Pest megyében Bag-Jókai u. 3.,³⁶⁰ Bernecebaráti-Szarvas csárda,³⁶¹ Kosd-Alsó-vetők nevű részen,³⁶² Gyömrő-Vízmű területén,³⁶³ Solymáron,³⁶⁴ Szigetcsépen,³⁶⁵ Szobon³⁶⁶ és Tökölön,³⁶⁷ ezeket valószínűleg nem edényégetésre használták. A kemencéként meghatározott objektumok másik csoportja a boltozat nélküli, földbemélyített tűzhely (pl. Solymár, Szob). A gödörbe ásott kemencéknél több esetben megfigyelhető, hogy a sütőfelületet kavicsos alapozással készítették, amelyben összetört, vastagabb edények darabjait tapasztották. Ezek az objektumok valószínűleg nem

³⁵¹ Azonos MRT 9. 8/11. lh.

³⁵² RégFüz Ser. I. 49 (1997), 11, az ásatási jelentés az 1995. évről szól. Az 1996. évi ásatási beszámoló (RégFüz Ser. I. 50. kötet lett volna) a mai napig nem jelent meg, a következő kötet az 1997. évit adja közre (RégFüz Ser. I. 51) 2001-ben jelent meg.

³⁵³ PÉTERVÁRY 2004, 213.

³⁵⁴ KÓVÁRI 2003a, 192.

³⁵⁵ KOVÁCS 2004, 152. Az ásatási beszámolóban említett kettős gyereksírt itt még a badeni kultúrába sorolták, lektorom, Dinnyés I. szerint azóta kiderült, hogy a sír és a telepobjektumok többsége a tiszapolgári kultúrába tartozik. Az információt ezúton is köszönöm.

³⁵⁶ OTTOMÁNYI 2004, 168.

³⁵⁷ OTTOMÁNYI 2004, 185.

³⁵⁸ KÓVÁRI 2003b, 129. A lelőhely azonos az MRT 9. 5/3. lelőhellyel.

³⁵⁹ BONDÁR 1987, 31–43., legutóbb Endrődi Anna foglalkozott a témával: ENDRŐDI-GYULAI 2002, 27–29, 40–41.

³⁶⁰ RégFüz. Ser. I. 31 (1978) 5. Kóvári Klára ásatása.

³⁶¹ Patay Pál ásatása 1952., MRT 9. 2/1. lh. 47–48.

³⁶² MRT 9. 14/7. lh. (161).

³⁶³ RégFüz. Ser. I. 34 (1981) 9. Dinnyés István ásatása, TARI 1986, 29–32. 2. ábra, 1–7. tábla

³⁶⁴ RégFüz. Ser. I. 14 (1961) 8. Korek József leletmentése

³⁶⁵ RégFüz. Ser. I. 28 (1975) 24. Korek József-Ecsedy István ásatása, KOREK 1984.

³⁶⁶ MRT 9. 26/34. lh. (334)

³⁶⁷ RégFüz. Ser. I. 29 (1976) 20. Kalicz N. ásatása, KALICZ 2002.

az edények égetésére szolgáltak elsősorban, arra ugyanis egy sokkal egyszerűbb megoldást ismertek a badeni fazekasok: a gödörben történő edényégetést. A néprajzi irodalomból jól ismert ún. gödörégetéses technika esetén egy nem túl mély, 30–35 cm-es gödör képezte a tűzhely alapját, amelynek szélére rakták a gödörből kitermelt földet, egy kisebbfajta töltést építve, amelynek az égetésnél volt szerepe. Az edények égetése előtt a kiásott gödröt ki is kellett még szárítani, ezért a gödör fenekén tüzet gyújtottak (az ásatáson az átégett, vörös föld jelzi ezt). Az égetésnél az edényeket a gödör szélén kialakított földhányás széléhez rakták, hogy a szélről, hirtelen hőmérsékletingadozástól védve legyenek. Az égetés megkezdése előtt gallyakat, vesszőket, nádat, állati trágyát tettek a gödörbe, majd erre a fészkekre rakták az edényeket. A fészket korábbi égetések során összetört edénydarabokkal borították be. A tüzelésnél arra törekedtek, hogy a paraszat minél tovább megőrizték, minél tovább izzítsák. Az így keletkezett hőben az edények is vörösösen izzanak. Amikor az egész gödör és tartalma izzani kezdett, a tüzet hagyták kialudni és az egészet beborították nedves levelekkel, hamuval esetleg trágyával, hogy a meleget megőrizték. (E folyamatnál használt növények meghatározásához nagyon fontosak a földminták vizsgálatából kapott eredmények.) Amikor az edények kihűltek, az egész kemencét szétbontották. Az égetés során összetört edénydarabjai a következő égetésnél újra felhasználhatók voltak. A leírtak alapján feltételezzük, hogy a gödör szélén lévő kavicsos tapasztás is az égetési technikával hozható összefüggésbe. A leírt gödörégetés nagy előnye, hogy nincs szükség állandó építményre, bárhol gyorsan és könnyedén elkészíthető, s egy háztartás számára szükséges edénymennyiség kiégethető benne. Hátránya, hogy 700 °C-nál magasabb hőmérsékletet nem lehet elérni ezzel a technikával.³⁶⁸ E megoldás ismeretében megmagyarázhatóvá válik az ásatásokon előkerülő, boltozat nélküli, csak kavicsal és agyaggal tapasztott gödrök rendeltetése. Ugyancsak gödörtűzhelyeket tárt fel nemrégiben a csepeli Vízmű területén Endrődi Anna.³⁶⁹ A 2,7 hektáros területen feltárt 6 tűzhelyből az egyik – a benne előkerült botanikai leletek alapján – gyümölcsök és magvak szárítására szolgált.³⁷⁰

A magyarországi 1600 lelőhelynek csak mintegy 5%-a az ismertté vált temetkezési hely, mégis elmondható, hogy a badeni kultúra temetkezései sokrétűek.

Az elhunytakat a kultúra korai időszakában (bolerázi csoport) elhamvasztották. A hamvakat a földre helyezték és a halotti szertartás ételáldozataihoz használt edényekkel rakták körbe. A szertartás végén lapos kőrákást emeltek a sír fölé.

Pest megyéből több helyről ismerjük a korai badeni kultúra temetkezéseit.

Három kőpakolós sirt tárt fel Kővári Klára Ipolydamásd-Szigeten, a '80-as évek végén a Bős-Nagymarosi Vízlépcső építésének előkészületei során.³⁷¹ Az egyik sírban egy olyan töredékes edény is előkerült,³⁷² amely a távoli (romániai) területen élő Coțofeni kultúra megjelenését bizonyítja a Duna-könyökben.³⁷³

Kőpakolós temetkezést bontott ki Kővári Klára Vácott a Nagy Sándor József utcában 1988-ban.³⁷⁴

Horváth A. János Szob-Vrbicek lelőhelyéről ír le hasonló sírokat naplójában az 1930-as években.³⁷⁵

Ez a temetkezési szokás a Dunakanyar környékén (a felsorolt helyeken kívül ide sorolható még az eddigi legnagyobb bolerázi temető, Pilismarót-Basaharc³⁷⁶) és Budapest területén (Nagytétény-Kastélymúzeum³⁷⁷) jellemző.

A hamvasztásos temetkezés másik módja volt a hamvak urnába helyezése és az urna eltemetése. E temetkezési mód sajátos megjelenési formája a hamvak embert formáló (antropomorf) urnákba történő eltemetése volt, amely rítus egyes kutatók szerint a távoli

³⁶⁸ Részletesen: BONDÁR–HONTI–KISS 2001, 98.

³⁶⁹ ENDRÓDI–GYULAI 2002.

³⁷⁰ ENDRÓDI–GYULAI 2002, 41.

³⁷¹ KŐVÁRI 1994. = MRT 9. 31/103. lh. (491).

³⁷² KŐVÁRI 1994, I. t. 2.

³⁷³ A Coțofeni kultúra leletei elsősorban a két ország határához közeli területről kerültek elő mindössze néhány lelőhelyről (BONDÁR 1984, 81. 92. jegyzet), ezért is meglepő itteni megjelenése.

³⁷⁴ MRT 9. 31/103. lh. 491.

³⁷⁵ KŐVÁRI 1994, 128. = MRT 9. 26/34. lh. (335)

³⁷⁶ TORMA 1969, MRT 5. 17/10. lh. (286); Torma István 111 sirt tárt fel itt.

³⁷⁷ M. Geszti Eszter ásatása, RégFüz Ser. I. 14 (1961) 5.

Mezopotámia felé vezethető vissza. A rítus a Kárpát-medencében sajátosan a Sajó középső szakaszára (a szlovákiai Sajógömör és Méhi) valamint a Sajóba torkolló Hangony völgyére (Center, Szentsimon) korlátozódik jelen ismereteink szerint. Jelentéstartalmát tekintve ebbe a kategóriába sorolható a megyében, Ráckevén előkerült antropomorf edény.³⁷⁸ A kissé összeszűkülő, rövid nyakú, kerek talpon álló 15,8 cm magas amfora egyértelműen nőt ábrázol. Melleit bekarcolt vonalköteggel jelzett keresztszalag keretezi, hátoldalát hosszanti sávokba rendezett bekarcolt vonalkézással díszített felület tölti ki, az ábrázolás módja az egykori viselet elvont rajzolata. Női mivoltát két kis kerek bütyök jelöli. Karjain elől sűrűn bebökdösött pontokkal díszítették, míg hátoldalán bekarcolt vonalak vannak. Kezét égnek emelve kér áldást az égiektől (14. kép). Az egyedülálló edény Berlinben, a Museum für Vor- und Frühgeschichte gyűjteményében található, amely intézmény a 19. században többezer, Magyarországról származó tárgyat vásárolt.³⁷⁹ A múzeum 1904-ben vásárolta meg ezt az antropomorf edényt egyéb tárgyakkal együtt egy ráckevei ügyvédől, aki maga is gyűjtő volt,³⁸⁰ pontos találási körülményeit nem ismerjük, így nem tudható, hogy sírből származik-e.

A temetkezések leggyakrabban alkalmazott módja az ún. csontvázas temetkezés, amely a badeni kultúra klasszikus időszakára jellemző. Az alvó állapotot utánzó, oldalt fektetett, felhúzott lábú, azaz zsugorított helyzetben, az egykori viseletben eltemetett halottak mellé étel-ital áldozatot, használati tárgyakat temettek. A korábbi időszak szigorúan kötött rítusú temetési szokásával ellentétben a badeni kultúrában nem található ilyen kanonizálás. A halottak fektetési iránya, a jobb- vagy bal oldalra történő fektetés avagy a nemenként elkülönülő mellékletadás már a múlté, a badeni kultúra temetőiben nem figyelhető meg semmilyen szabályosság vagy ritmikus ismétlődés e szokásokban. A csontvázas temetkezések lélekszámát illetően változatos a kép: a telepen vagy annak közelében gyorsan elföldelt, egy-két síros temetkezéstől a településtől már elkülönült, kiscsaládi (10–12 fő eltemetése) és hosszabb ideig használt, nagyobb temetőig széles a skála. Gyakran előfordul, hogy egyazon sírba temettek – feltehetőleg rokoni kapcsolatban álló – férfit és nőt, nőt és gyermeket, több esetben azonos nemű felnőtteket is. A kettős temetkezések mellett előfordulnak hármas- és négyes temetkezések is, és nem ritkák a tömegsírok. Az ilyen tömeges temetkezéseknél valószínűleg betegségre, járványra kell gondolnunk, amelynek következménye volt (vagy lehetett) több ember közel egyidejű halála. Néhány temetőben megfigyelhető volt a sírkőállítás szokása is.³⁸¹ Pest megyében a budakalászi mészakő volt e sztlék alapanyaga.

A temetőkben nemcsak emberi tetemeket, hanem tárgyakat és állatokat is eltemettek. Emberi maradványok nélkül kerültek elő edények és kocsimodellek a jelképes sírokból, a kenotáfiumokból. A szarvasmarhát különleges tisztelet övezte, amelyet az a tény is bizonyít, hogy nem ritkán telepeken vagy külön temetkezési helyen gazdájával (Alsónémedi, Budakalász) vagy önmagában (Szigetcsép,³⁸² Tahitótfalu,³⁸³ Üllő³⁸⁴), külön sírba is eltemették. A szarvasmarha-temetéseken kívül kiskérődzők (juh, kecske) vagy kutya elhantolásával is találkozunk.³⁸⁵

Pest megyében csak néhány kisebb sírszámú csontvázas temetkezéstről van adatunk Szob területéről. Horváth A. János feljegyzéseiből három helyen is előkerültek csontvázas és badeni edénytöredékek, így valószínűsíthető, hogy sírokat találtak a '30-as években Szob több pontján,³⁸⁶ a Verbicek, Giribi és Öregfalu nevű lelőhelyeken.

A badeni kultúra egész elterjedési területét tekintve két legfontosabb temetője (Alsónémedi és Budakalász) a mai Pest megye területén került elő.

Alsónémediben 40 sírt tárt fel Korek József 1949-ben.³⁸⁷ A település ÉK-i határában lévő homokdombokon kerültek elő a késő rézkori sírok. A badeni kultúra hazai lelőhelyeinek

³⁷⁸ KALICZ 1963, Taf. VII. 4a–4b.

³⁷⁹ KÁROLYI 1968. 89, Taf. 24. 1.

³⁸⁰ HÄNSEL–HÄNSEL 2002, 191. Abb. 1. 1.

³⁸¹ ENDRÓDI 1995.

³⁸² KOREK 1984, 24.

³⁸³ KÓVÁRI 1985.

³⁸⁴ GALLUS 1940, 14.

³⁸⁵ A téma részletes feldolgozását ld. HORVÁTH 2004.

³⁸⁶ MRT 9. 26/11. lh. (317), 26/34. lh. (335), 26/35. lh. (336).

³⁸⁷ KOREK 1951, KOREK 1951a.

történetében ez volt az első olyan temető, amelynek közelében nem találtak települést, azaz elkülönült nagy temetőnek tekinthető. Alsónémediben három olyan sír volt, amelyben két egyedet temettek el egyidejűleg. A 3. sz. sírban férfi és nő, a 9. sírban két gyerek, míg az 57. sírban ismét férfi és nő csontváza látott napvilágot.³⁸⁸

A temetőben előfordult egy különleges rítus is: embereket temettek el szarvasmarhákkal. A nevezetes 3. sírban a két szembefordítva elhantolt embertől D-re két, ugyancsak fejfelé egymás felé fordított szarvasmarha feküdt. A 28. sírban egy embert temettek, tőle D-re a sírgödörben egymás felé fordított fejfelé két szarvasmarhát földeltek el.³⁸⁹

A sírokban edénymellékletek, ékszerek és használati tárgyak kerültek elő. A negyven sírból csupán hétben volt edénymelléklet, összesen 17 különböző edény: kannelúrás, magas fülű korsó,³⁹⁰ kétosztatú tálak,³⁹¹ mericék,³⁹² halbárkaedény³⁹³ (pontosabban halhólyagra emlékeztető edény), díszített kanalak³⁹⁴ és tálak.³⁹⁵ A sírba tett kőeszközök között előfordulnak kőből készített nyílhegyek,³⁹⁶ pengék,³⁹⁷ és egy mindkét végén kalapált, hegyes részár³⁹⁸ is. A sírba helyezett ékszerek leggyakrabban dentaliumból³⁹⁹ (agyarcsiga) készültek, de előfordultak kagylóból és rézből készített ékszerek is. Az agyarcsiga kiválóan alkalmas ékszerkészítésre, hiszen mindkét vége lyukas, így a feldarabolt részek felfűzhetőek. A természeti népek magikus gyógyítóerőt tulajdonítottak e tárgyaknak. Az Alsónémediben talált dentaliumok fosszilizisek voltak, tehát a badeni kultúra idején már megkövesedett példányait gyűjtötték össze a gyöngyosor készítői. A fémgyöngyöket⁴⁰⁰ kalapált rézszalagból készítették, hengeresre tekerve feldarabolták és a dentaliumokkal váltakozva felfűzték. A 25. sírből előkerült részár a fémvizsgálat szerint nem ércből, hanem termérszéből készült.⁴⁰¹

A badeni kultúra mindaddig legnagyobb sírszámú temetőjét Budakalász-Luppa csárda lelőhelyen tárta fel Soproni Sándor. Az 1952–1960. között a homokbányában végzett leletmentésen 439 sírt tárt fel, amelyek közül 2 koravaskori volt, a késő rézkori sírok száma tehát 437. A temető első 115 sírját Soproni S. publikálta.⁴⁰² Különleges jelentőséget ad a lelőhelynek az a tény is, hogy itt került elő az azóta világhírűvé vált kocsimodell⁴⁰³ is a 177. sírből, amely bizonyította, hogy a badeni kultúra népe ismerte és használta a négykerékű nehézszerket. A kocsimodell fontos fogódzól szolgált a mezopotámiai és európai miniatűr agyagtárgyak keltezéséhez is, hiszen a budakalászi példány hiteles körülmények között, jól keltezhető leletanyaggal együtt került elő.

A budakalászi temető teljes feldolgozása még nem történt meg,⁴⁰⁴ így csak Korek Józsefnek a topográfia számára készített összegzéséből⁴⁰⁵ ragadhatjuk ki a legfontosabb információkat. Az eredetileg 500-ra becsülhető sírből mintegy 85–90%-ot tárhatott fel Soproni S. a homokbánya kitermelési üteméhez igazodva tíz év alatt. Korek J. a temető használatának idejét 200 évre becsülte. A budakalászi temetőben hamvasztásos és csontvázas sírok vannak, e két rítus elég jól elkülönül egymástól térben és időben is, ahogyan a hamvasztásos sírokról történő utántemetkezések ezt bizonyítják. A temetőben 37 többestemetkezés fordult elő, közülük három sírban hármastemetést találtak. A temetőben jelképes (azaz nem emberi eltemetésre szánt) sírokat is feltárt Soproni S., az egyik ilyen sírből került elő a már említett kocsimodell. A sírok egy részében semmilyen melléklet nem volt, míg más részében váltakozó számban tettek edényt vagy használati-, viseleti tárgyat a sírba.

³⁸⁸ KOREK 1951, 52.

³⁸⁹ KOREK 1951, 52.

³⁹⁰ KOREK 1951, IX. t. 3, 5, X. t. 8, XI. t. 5.

³⁹¹ KOREK 1951, IX. t. 4, XI. t. 8.

³⁹² KOREK 1951, XI. t. 6.

³⁹³ KOREK 1951, X. t. 6.

³⁹⁴ KOREK 1951, XI. t. 7, XII. t. 5.

³⁹⁵ KOREK 1951, X. t. 22, 23, 24.

³⁹⁶ KOREK 1951, X. t. 14, 15, 30.

³⁹⁷ KOREK 1951, XI. t. 3, XIII. t. 7.

³⁹⁸ KOREK 1951, X. t. 25.

³⁹⁹ KOREK 1951, X. t. 1–4, 10–13, 20–21, 26–29, XII. t. 3, XIII. t. 5–6, 8.

⁴⁰⁰ KOREK 1951, IX. t. 2, X. t. 5, 18–19, XIII. t. 1–2, XII. t. 4.

⁴⁰¹ KOREK 1951, 57.

⁴⁰² SOPRONI 1956, 111–128.

⁴⁰³ SOPRONI 1954.

⁴⁰⁴ A temető feldolgozását jelen munka szerzője egy szerzői teammal végzi, a monográfia kéziratának befejezése 2006-ra várható.

⁴⁰⁵ MRT 7. 3/6.lh. 45–47.

Az edénymellékek között gyakori a fogantyús kanál, a korsók, különböző tálak és a változatos formájú és díszítésű talpas serlegek. A sírba tett edények jelentős hányadán eredetileg erőteljes vörös festés volt, amelynek nyomai még ma is megfigyelhető a tárgyakon. A 158. sírból egy másik kocsimodell, egy fogantyús, négyszögletes bütyöklábakon álló kocsiedény is előkerült, amelyről azonban mintha megfeledezett volna a kutatás.⁴⁰⁶

Az ékszerek között dentaliumgyöngyök, márványgyöngyök, kagylóhéjból készített, ruhára varrható négyszögletes lemezek, átfúrt csigák és kagylók valamint rézből kalapált csőgyöngyök vannak. Több sírban előfordultak nyílhegyek, különböző pengék, csonteszközök. A rézeszközök száma minimális.

A budakalászi temetőben is előfordult, hogy két embert és két szarvasmarhát temettek egyazon sírba (3. sír).

Ember és szarvasmarha eltemetésének pontos okát egyelőre nem ismerjük, magyarázat azonban többféle is van a szakirodalomban. A jelenség értelmezését megkönnyítette, hogy a budakalászi temetőben egy agyagból készített miniatűr kocsimodell is előkerült, az emberekkel eltemetett szarvasmarhák tehát a kutatók egy része szerint kocsitemetkezésnek tekinthetők. Ez ellen leginkább az az érv szól, hogy kocsihúzásra nyilvánvalóan ökröket kellett volna alkalmazni, a sírba tett állatok viszont – nőstény és borja – inkább a táplálkozás céljait szolgálhatták. Más vélekedések szerint a társadalomban betöltött rang és gazdagság fejeződik ki abban, hogy szarvasmarhákat temettek gazdáik mellé. Az alsónémedi állatvázak vizsgálata alapján Bökönyi S. megállapította, hogy a sírba tett állatok háziasított marhák voltak,⁴⁰⁷ amelyek nyilván jóval nagyobb értéket képviseltek, mint vadon legelésző társaik.

A badeni kultúra népe – mint látjuk – már ismerte a négykerekű kocsit, amely fából készült, tömör kerekű, ökrök vontatta, ún. nehéz szekér volt, amelynek helyzetváltoztatása a tengellyel együtt forduló kerék miatt eléggé lassú és nehézkes volt, mégis forradalmi jelentőségű találmánya az emberi közlekedésnek.⁴⁰⁸ A koci ekkor még különleges szerepet töltött be a közösség életében, amit az is bizonyít, hogy az eredetileg fából készített szekér miniatűr változatát agyagból elkészítették és önálló sírba temették.

Az eddig ismertté vált tíz késő rézkori kocsimodell⁴⁰⁹ közül három Pest megyében került elő.

Budakalászon, a badeni kultúra máig legnagyobb sírszámú temetőjének két sírjában is.⁴¹⁰

A 158. sírban egy csontváz arca előtt találta Soproni S. az alábbiakat: egy oldalára dőlt szalagfüles korsót, közvetlenül mellette négyszögletes, szalagfüles pohár, sarkain négy kis bütyöktalppal, kívül-belül pirosra festve. A halott tomporánál kerek talpas pohár volt, mellkasán a nyakból lelógó két soros gyöngyfűzér volt. A sírban egy pengeszilánkot talált még a feltárás során.⁴¹¹

A 177. sírban csontváz vagy emberi maradvány nem volt. Egy tál alatt egy talpas serleg és egy kerekű álló kocsimodell (15. kép 1.) volt, a sírban még két pengét találtak.⁴¹²

A harmadik kocsiszobrocska (15. kép 2.) Szigetszentmártonban, a Dózsa György u. 13. szám alatt pinceásásakor került elő 1972-ben. A háztulajdonos a csontváz és leletek előkerüléséről csak egy hónap múlva értesítette a Nemzeti Múzeumot. A helyszínre érkező Kemenczei Tibor még két sírt tárt fel és az alábbiakat tudta rekonstruálni az elpusztított temetkezéstről: 150 cm mélyen egy zsugorított csontváz vállánál volt a kocsimodell és egy kétosztatú tál. A leletek közelében voltak a további edénymellékek is.⁴¹³ Az 1. sz. sírban eltemetett csontváz mellett összesen 9 tárgy volt: egy miniatűr koci,⁴¹⁴ két kétosztatú tál, két kancsó, egy korsó, két merítőedény és egy átfúrt kagyló.⁴¹⁵ Az ugyanekkor feltárt két másik sír egyikében egy hulladéködörbe temetett gyerek csontváza volt, koponyáját nagyméretű

⁴⁰⁶ SOPRONI 1954, 6. t. 5, BONDÁR 2005, 7. 1. kép 2.

⁴⁰⁷ BÖKÖNYI 1951, 93–94.

⁴⁰⁸ A kocsival kapcsolatos legutóbbi összefoglalás: BONDÁR 2005.

⁴⁰⁹ BONDÁR 2005, 15. kép

⁴¹⁰ SOPRONI 1954.

⁴¹¹ A szerző adatai a készülő budakalászi monográfiából.

⁴¹² SOPRONI 1954, 29–30.

⁴¹³ RégFüz. Ser. I. 26 (1973) 17. Kemenczei Tibor leletmentése.

⁴¹⁴ KALICZ 1976a, Abb. 1.

⁴¹⁵ KALICZ 1976a, Abb. 2–3.

fazék töredéke fedte. A gyerekváz alatt még egy, zsugorított helyzetben eltemetett halott maradványai voltak, jobb vállánál egy összetört csésze feküdt.⁴¹⁶

A miniatűr kocsik szerepéről megoszlanak a vélemények. Soproni S. a halottkultusszal hozta összefüggésbe és a későbbi valós kocsitemetkezések előzményeként értékelte a budakalászi kocsimodelleket.⁴¹⁷ A közel-keleti és európai kocsikat is feldolgozó Bóna István szerint a sírba került kocsimodell másodlagos funkciót kapott, a kultikus rendeltetésű tárgy már használaton kívüli edényként kerülhetett a sírba.⁴¹⁸ Makkay János olyan votív tárgynak tartotta, amelyet az általa az Istar kultusszal összefüggésbe hozott, az istennőnek bemutatott áldozat során használtak.⁴¹⁹ Feticz Nándor szerint ezek a modellek a túlvilágra szállító halottaskocsik voltak.⁴²⁰ Kalicz Nándor egy mezopotámiai párhuzam alapján feltételezi, hogy a szertartások során használt szent olaj tárolása volt a funkciója e miniatűr tárgyaknak.⁴²¹ E kiragadott vélekedésekből is látható, hogy a sírba temetett kocsimodellek kultikus tartalmát mindenki egyértelműnek tartja, a „miért tették a sírba” megfejtése azonban ma már lehetetlen.

A késő rézkorban – a korábbi időszak fémgazdagságával ellentétben – nagyon kevés a ránkmaradt fémtárgy és hiányoznak a harci eszközök is. A rézből (elsősorban természetesen) kalapálással készített viseleti tárgyak között a henger alakúra hajtogatott lemezgyöngyök a leggyakoribbak, amelyeket jól ismerünk a temetkezésekből. Ezen kívül néhány lapos, ún. trapéz alakú véset említhetünk még. A jelentős fémtárgyak közé sorolható a Somogy megyei Vörsön talált diadém, amely a közösség kiemelkedő tagjának járó koronaszzerű fejdísz volt.⁴²²

A késő rézkori ember hétköznapijainak egyhangúságát különböző szertartások, ünnepek szakították meg. A hitvilág sokrétűségéről a leletek vallanak. Temetési szertartások, termékenységi ünnepek, felnőtte avatási rítusok kellékei kerültek elő. Az őskor egyik csodájának tekinthető badeni kultúrában ember alakú arcos urnák (Center,⁴²³ Szentsimon,⁴²⁴ a szlovákiai Sajógömör és Méhi⁴²⁵), kocsimodellek,⁴²⁶ agyagszék,⁴²⁷ ún. cserélhető fejű, lapos női szobrocskák,⁴²⁸ női kebleket formázó edények,⁴²⁹ kétszátatú tálak, különböző módon elkészített, gazdagon díszített talpas serlegek, csodálatos kidolgozású egyéb kerámia jelentik az ünnepek kelléktárát.

A mai Pest megye területén a kultuszélet kiemelkedő jelentőségű kellékei is előkerültek: a kocsimodellek (Budakalász 158. és 177. sír, Szigetszentmárton), idolk (Tököl) kétszátatú tálak (Pécel, Alsónémedi, Budakalász stb.), antropomorf urna (Ráckeve) és egy egyedülálló lelet, egy marhafejben végződő, szép kidolgozású edény tekinthető szertartási tárgynak. Ez utóbbi edény Vác-Liliom utcában került elő, leírását Kóvári Klárától idézzük:⁴³⁰

„Az állatfejes edény testét barna színű, kettős kúpos, erősen legömbölyített amfora alkotja, mely oldalnézetben kissé megnyújtott, alja összeszűkül, rövid nyakán kihajló perem ül. Legnagyobb öblösödésén kissé elnagyolt halszálkaminta díszíti. Ehhez a testhez csatlakozik a rendkívül realiztikusan megformált, üreges, de kiöntőnyílás nélküli tömör orrú marhafej, melynek szarvai is tömörek. A szarvak vége letört. Az állat nyakán háromsoros, benyomkodott, helyenként vörös festés nyomait mutató borda fut körbe. A fejjel átellenben, az edény hátsó oldalán kicsiny, hegyesedő végű bordával jelezték az állat farkát. Az edény oldala, valamint összeszűkülő alsó része durva, kicsit rücskös, a többi helyen simított, fényes

⁴¹⁶ RégFüz. Ser. I. 26 (1973) 17. Kemenczei Tibor leletmentése.

⁴¹⁷ SOPRONI 1954, 35.

⁴¹⁸ BÓNA 1960, 109.

⁴¹⁹ MAKKAY 1963, 13–14, MAKKAY 1965, 11.

⁴²⁰ FETTICH 1969, 51.

⁴²¹ KALICZ 1976b, 117.

⁴²² BANNER 1956, Taf. LXXXVII. 4: a vörsi diadém közlése, amelyet azóta számtalan publikáció illusztrációjaként láthattuk.

⁴²³ KALICZ 1963, KEMENCZEI 1966.

⁴²⁴ KOÓS 1994.

⁴²⁵ B. KOVÁCS 2002

⁴²⁶ BONDÁR 2005.

⁴²⁷ HORVÁTH 2002a.

⁴²⁸ KALICZ 1981, BONDÁR 1999, BONDÁR 2000, KALICZ 2002.

⁴²⁹ BONDÁR 2002b.

⁴³⁰ MRT 9. 31/65. lh. (483–484. o.) A leletet Kóvári Klára publikálja a Patay Pál születésnapjára készülő kötetben.

felületű. Méretei: szá.: 17,3 cm, fá.: 11,7×14,7 cm, magassága az állatfejjel: 39,8 cm, anélkül 32,2 cm. A marhafej hossza: 17,8 cm.⁴³¹

A marhafejes edény talán tartalmi rokonságban állhat az Indiából ismert, újjászületési ceremónia alkalmával használt tehén formájú aranyedénnyel. A szertarás során a születés folyamatát idézik fel, a megszületendő embert belebújtatják egy tehén formájú aranyedénybe, ami az anyaméhet jelképezi. Amikor kibújik az edényből, úgy tekintenek rá, mint egy újszülöttre és elvégzik a születési rítusokat.⁴³² Hérodotosz is ír a mitikus újjászületésről, Mükerosz király tehén formájú koporsóba temette lányát.⁴³³

Itt jegyezzük meg, hogy ezen az ábrázoláson kívül alig néhány állatszobrocskát⁴³⁴ ismerünk a badeni kultúrából, amely arra utal, hogy a nagy becsben tartott, még sírba is helyezett állatok plasztikus ábrázolását nem tartották fontosnak, avagy éppen hitviláguk tiltotta, hogy agyagból is megformázzák azokat.

Az ásatásokon megfigyelt jelenségek alapján szinte magunk előtt látjuk az ünnepeken bemutatott véres, rituális gyilkosságokat, amelyeknek alkalmával embereket öltek meg, állatok nyakát törték ki, majd együtt dobálták őket mély gödrökbe vagy kútba.⁴³⁵ E szertartások helyszíne a települések elkülönített része volt, ahol a közösség étel- és italáldozatokkal próbálta elűzni a rossz szellemeket, s fohászokodott isteneihez, korán elhalt őseinek emlékéhez.

A kultikus céllal készült agyagtárgyak között elsősorban a nőket ábrázoló szobrocskák, az ún. idolkok a jelentősek. Jellegzetességük a lapos, két háromszögből álló test, és a hiányzó fej. Ez utóbbi miatt fejnélküli, helyesebben cserélhető fejű idolkoknak nevezi ezeket a tárgyakat a kutatás. A szobrocskák levehető, cserélhető fejét szerves anyagból (pl. fa, szalma, vastagabb fonal) készíthették. A szertartás során e kis idolkokat összetörték, és darabjait – a rítus előírásainak megfelelően – eldobálták. Megtalálásuk a véletlennek vagy a nagy felületű ásatásoknak köszönhető.

Pest megyében Tökölről ismerünk ilyen szobrocskákat. 1975-ben, a községtől D-re, a Barátság-kőolajvezeték közelében a Duna partomlásában őskori telepjelenségeket figyelt meg Kalicz Nándor. Rövid mentőásatása során egy nagyobb gödörkomplexumot, egy kemencét és két kisebb gödröt tárt fel. A nagy méretű, több gödörből álló gödöregyüttesben 13 fej nélküli idolk töredéke került elő (16–17. kép).⁴³⁶

A késő rézkori badeni kultúra mintegy félévezredes időszaka 16–18 generáció életét öleli fel. E hosszú évszázadok alatt nincsenek szörnyű fegyverek, nem tudunk nagy háborúkról, a világot felbolydító népmozgásokról. A leletek hosszú, békés fejlődésről tanúskodnak. Nagyobb csaták régészeti nyomai (fegyverek, nagy sírszámú, sok temető, erősített telepök, felhalmozott és elrejtett értékek) nem találhatók meg az ásatásokon. A badeni népesség kiterjedt kereskedelmi és emberi kapcsolatokkal élte mindennapjait. A korszak nagy felfedezését, a négykerekű, ökrök vontatta szekeret használva szállították az árut nagy távolságra. Kereskedelmi kapcsolatainak bizonyítékai, kisebb közösségeinek elvándorlása messzi tájakon is kimutathatók. A legújabb kutatások szerint a Kárpát-medencéből elsősorban az értékes obszidiánt vitték dél felé, melyet a Balkán vidékén kitenyészett ún. gypjas juh gypjáért vagy magáért az állatért cseréltek el. Természetesen más termékek is gazdát is cserélhettek, ennek bizonyítékai azonban még nem kerültek elő. Korábban a fémkereskedelmet is feltételezte a kutatás. Ma már tudjuk, hogy a rézkor végén a korábbi időszak fémgazdagságával szemben erőteljesen csökkent a réz- és aranytárgyak száma. Kimerültek a rézbányák, a további bányászáshoz fejlettebb technika kellett volna. Csak természet,

⁴³¹ MRT 9. 484. Az edény a váci múzeumban található.

⁴³² ELIADE 1999, 110.

⁴³³ ELIADE 1999, 111.

⁴³⁴ A Pilismaróton feltárt bolerázi temetőből négy birka (TORMA 1972, 56, KALICZ–RACZKY 2002, 21. kép), ezen kívül a Radosinán előkerült kocsiszekerényre applikált elnagyolt állatfejek (NĚMEJCOVÁ–PAVUKOVÁ–BARTA 1977, Abb. 7), egy ausztriai lelőhely három stilizált állatkája (RUTTKAY–MAYER 1995, 155. Abb. 18. 1–3), és két szlovákiai lelőhely (PAVELČÍK 1982, Obr. 2–5, Obr. 6. 2, ŠMÍD 1981, Abb. 5/12) állatszobrocskái jelentik jelen ismereteink szerint a zoomorf plasztikát. A bizonytalan körülmények között előkerült leletek között említ Párducz Mihály egy homokból készített medvefejet, amely Cegléd-Nagyréten került elő a legelő feltérősekor az ötvenes évek végén. (PÁRDUCZ 1967, 102. 1. kép B).

⁴³⁵ Az M7 autópálya somogy megyei szakaszán több helyen sikerült feltárni ilyen gödröket.

⁴³⁶ KALICZ 1977a, KALICZ 1981, Abb. 4, Abb. 5, Abb. 6. 1., KALICZ 2002.

kisebb rézteléreik adják a fémöntés alapanyagát (agyag öntőminta,⁴³⁷ öntörögöcske,⁴³⁸ réztör és rézkés,⁴³⁹ valamint a híres vörsi diadém⁴⁴⁰ bizonyítja a minőségi fémművesség meglétét). A rendelkezésre álló gyenge minőségű rézből kalapálással gyatra minőségű rézszalagok készültek, amelyekből ékszereket (gyöngyöket, karpereceket) sodortak.⁴⁴¹

A badeni kultúra békés fejlődése az új korszak, a korai bronzkor nyitányát jelentő gazdasági és kisebb migrációs tényezőknek köszönhetően ért véget. A nagy területen egységes arculatú népesség tárgyi kultúrájának helyébe, kis földrajzi régiókra tagozódó, színes paletta lépett, amelynek tárgyai és szellemi élete a Kárpát-medencébe több irányból érkező csoportok beszivárgásával lett egyre sokszínűbb.

A badeni kultúrát lezáró egyik ilyen hullám a szerbiai névadó lelőhelyről elnevezett **kostolaci kultúra** volt, amely a badenitől eltérő életmóddal és fazekassággal jelent meg a Kárpát-medencében. Edényeik jellegzetes ornamentikája miatt több más kultúrával is összefüggésbe hozták a kutatók ezt a kulturális egységet, véletlenszerűen előkerült kis számú leletét hol a badeni kultúrába, hol valamelyik kora bronzkori művelődésbe sorolták. A korábbi kutatás a badeni kultúra egy késői népcsoportjának tekintette a kostolaci művelődést és ezért csoportnak nevezte.⁴⁴² Ma már bizonyított, hogy régészeti szempontjaink szerint önálló kultúra volt mind törzsterületén, Szerbiában, mind a Kárpát-medencében.⁴⁴³ Magyarországról alig több, mint 30 lelőhelyét ismerjük, ezek jelentős részén csak egy-két edénytörredék jelzi a kostolaci jelenlétet.

A kostolaci népcsoportok jellegzetes emlékényaga – sakkáblamintába rendezett, bepontozott díszítésű edények, amelyeket összetört kagylóhéjból nyert fehér porfestékekkel (inkrusztációval) díszítettek – a késő badeni (vagy a vučedoli) kultúra telepein, de azoktól elkülönült gödrökből került elő. Mindez azt jelenti, hogy a késő badeni telepeken egy ideig együtt éltek e különböző edényművességgel rendelkező emberek, megértették egymást, de őrizték hagyományaikat. A távoli törzsterületen több helyről ismertek a kostolaci közösségek cölöpszerkezetű, nyeregvetésű házai, amelyek közepes méretűek, 6–8×4 m-esek voltak. A legismertebb telep Gomolava, amelynek ásatási megfigyelési bizonyították, hogy a korábban állattartó népnek tartott kostolaci kultúra közösségei letelepült földművelők voltak, házaik két helyiségből álltak, a házakban épített tűzhely volt.⁴⁴⁴ A földműves életmódot támasztja alá az a tény is, hogy több lelőhelyen egymásra rétegződött, vastag települési rétegekkel jellemezhető tell-telepeken laktak.

Temetkezési szokásaikról keveset tudunk, egész elterjedési területén (a mai Ausztria, Magyarország, Szlovákia, Románia, Bulgária és a volt Jugoszlávia) csak kevés temetkezés ismert. Ezek alapján a hamvasztás tekinthető jellemzőnek, néhány helyen azonban még a csontvázas eltemetés is előfordul.

Hitvilágukról alig tudunk valamit, a badeni kultúra lüktető kultuszéletével szemben – amelynek számos tárgyi kellékét és a különböző lelőhelyeken feltárt néhány jelenségét is ismerjük – a kostolaci kultúra szertartásainak, rituális életének kellékei egyelőre nem kerültek napvilágra.

A kostolaci kultúra kárpát-medencei telepei rövid ideig használt, néhány gödrökből álló, időszakos telepek voltak, amelyek nagy felületű vizek közelében találhatók. Pest megyében csak kevés telepnyomat ismerjük. Lelelőhelyeik a Duna mindkét oldalán előfordulnak, megtelepedtek Dunabogdány,⁴⁴⁵ Szentendre több pontján,⁴⁴⁶ Szigetmonostor,⁴⁴⁷ Tahitótfalu⁴⁴⁸

⁴³⁷ Lánycsókról: ECSEDY 1978.

⁴³⁸ Szigetcsépről: KOREK 1984, 9.

⁴³⁹ VIRÁG 1999, 2. kép

⁴⁴⁰ BANNER 1956, Taf. 87. 1–2.

⁴⁴¹ Pl. Budakalász (BANNER 1956), Alsónémedi (KOREK 1951), részletesebb feldolgozása: VIRÁG 1999.

⁴⁴² A topográfiai kötetekben is a badeni kultúra csoportjaként szerepel.

⁴⁴³ KOREK 1984, BONDÁR 1984: a téma részletes feldolgozásával, ECSEDY 1985.

⁴⁴⁴ PETROVIĆ 1988.

⁴⁴⁵ MRT 7. 8/*** lh.

⁴⁴⁶ MRT 7. 28/10. lh., 28/26. lh., 28/27. lh.

⁴⁴⁷ MRT 7. 29/13. és 29/21. lh.

⁴⁴⁸ MRT 7. 30/7. lh., 30/21. lh., 30/*** lh.

valamint Dunakeszi,⁴⁴⁹ Letkés⁴⁵⁰ és Vácduka⁴⁵¹ határában és a főváros területén is. Ezekről a lelőhelyekről jellegzetes díszítésű edényeik töredékei kerültek elő. Két nagy települést Szigetcsép és Szigetszentmiklós területén tártak fel.

A Csepel-sziget keleti részén fekvő Szigetcsépen, a Kertészeti Egyetem Tangazdaságának területén földmunkák során kerültek elő leletek. A leletmentés során a késő rézkori és kora bronzkori telepmaradványokat tárt fel Korek József és Ecsedy István 1974-ben.⁴⁵² A feltárt 635 m²-en a késő rézkori település több mint 50 objektuma került elő. Az objektumok döntő része gödör volt, ezen kívül néhány cölöplyuk, tűzhelyek és boltozatos kemencék maradványai képezik az egykori települési jelenségeket. A Szigetcsépen feltárt telepen a kostolaci kultúra néhány különálló gödre is előkerült, leleteinek többsége badenivel közös objektumból származik.

Szigetszentmiklós-Üdülősoron, az M0 autópálya építését megelőző feltárások során a késő rézkori badeni és kostolaci kultúrák 9 objektumát tártá fel Endrődi Anna 1988–1989-ben.⁴⁵³ A soroksári Duna-ágban található, az ártérből kiemelkedő dombon létesült késő rézkori telep objektumai a feltárt 2500 m²-en elsősorban jelentkezők és csak nagyon kevés leletanyagot tartalmaztak. A badeni és kostolaci edénytöredékek több gödörben is együtt fordultak elő. A telepen érdekes jelenség az a gödör, amelynek alján középre két edényt helyeztek szájukkal lefelé fordítva.⁴⁵⁴ Az ásató szerint áldozati gödör volt.⁴⁵⁵

A kostolaci kultúra megtelepedése a Kárpát-medencében rövid ideig tartó epizód volt,⁴⁵⁶ amely feltételezést korunk nagyfelületű ásatai sem cáfoltak meg. A kostolaci és más népcsoportok kárpát-medencei feltűnésével véget ér a rézkor és kezdetét veszi egy új korszak, amelyet bronzkornak nevez a kutatás.

3. Bronzkor (Kr. e. 2800–800)

A badeni-kostolaci időszak végén különböző irányú népmozgások következtében – amelynek történeti okait csak nagyon vázlatosan ismerjük – megváltozott a korábban nagy területen egységesnek mondható anyagi kultúra. A kultúraváltások mögött olyan környezeti-gazdasági folyamatok sejthetők, amelyeket régészeti módszerekkel alig lehet kimutatni. A késő rézkor végén keletről a jellegzetes halmok (kurgánok) alá temetkező lovasnép érkezett a Kárpát-medencébe, s hozzájárult a badeni kultúra békés fejlődésének megszűnéséhez. Délről fejlett fémműves ismeretekkel rendelkező népcsoportok jelentek meg területünkön, s jelentősen megváltoztatták a korábban itt lakók életét. Nyugat felől, a távoli ibériai félszigetről jöttek azok a lovas közösségek, amelyeknek csodálatosan díszített edényei, a fordított harangra hasonlító kis fazekak, messze földön ismertek voltak. Mindezek az infiltrációk (kisebb-nagyobb lélekszámú beszivárgások, betelepülések) nagyban hozzájárultak a késő rézkori fejlődés átalakulásához. Ebben az időszakban, az ún. szubboreális korban (más néven bükk kor) hűvösebbre, csapadékosabbra fordult a klíma, amelynek következtében a növényzet is változott.⁴⁵⁷ Az éghajlati tényezők, a különböző irányból érkező, beszivárgó népcsoportok, a fejlett fémműves ismeretek megjelenése a térségben új-fajta gazdálkodást kényszerített ki. Az új kort bronzkornak nevezi a kutatás.

A korszak elnevezése a régésztudomány kezdeti időszakából származik, amikor egy-egy jellegzetes anyagról nevezték el a történelem előtti korokat kőkornak, réz-, bronz és vaskornak. A bronzkor tehát egy olyan fémötvözetéről (a bronz a réz és ón, réz és antimon vagy réz és arzén különböző arányú ötvözete) kapta nevét, amelyből jellegzetes fémtárgyai (munkaeszközök, fegyverek, ékszerek) nagy tömegben készültek. A bronztárgyakat előállító műhelyek létrejöttében meghatározó tényező volt a fém kitermelését biztosító bánya közelsége (18. kép), ahová már a korai központok is települtek (Kaukázus vidéke, Erdély, Észak-

⁴⁴⁹ MRT 9. 5/15. lh.

⁴⁵⁰ MRT 9. 16/1. lh.

⁴⁵¹ MRT 9. 33/6. lh.

⁴⁵² KOREK–ECSÉDY 1976, KOREK 1984.

⁴⁵³ ENDRÓDI 1992.

⁴⁵⁴ ENDRÓDI 1992, 64, 9. kép 1–2.

⁴⁵⁵ ENDRÓDI 1992, 66.

⁴⁵⁶ BONDÁR 1984, 81.

⁴⁵⁷ BÍRÓ–MEDZIHRADESKY–TORMA–VÖRÖS 2002. 11.

Itália, Ibériai-félsziget).⁴⁵⁸ A bronzkor későbbi időszakában (késő bronzkor) a nagyméretű tömegtermelés virágzott, a fémműves központok között három régió töltött be vezető szerepet: az alpi (észak-itáliai, dél-németországi), a Kárpát-vidéki (erdélyi és Tisza-vidéki) valamint a skandináv fémműhelyekkel. A bronzkor évszázadai alatt a fémműves központokban nemcsak bronztárgyak készültek, virágzott az aranyművesség is, amely elsősorban az erdélyi aranyérclelőhelyek kiaknázásával valósulhatott meg.

A 3. évezred első évszázadaiban a Balkán-félsziget északi területein és a Dél-Dunántúlon a korábbtól eltérő, jellegzetes fémművesség jön létre, amely nyéllyukas baltákat, vésőket, töröket készített. E tárgyak jó részét már műhelyekben állítják elő, így – a kiterjedt kereskedelemnek köszönhetően – nagy területen megjelenhetett ugyanaz a típusú eszköz. A háztartások mindennapi tárgyait (tűk, kisebb ékszerek) nagy valószínűséggel vándorló fémműves mesterek készítették, akik csak az alapanyagot vitték magukkal, s a helyszínen agyagból vagy kőből készített öntőminták segítségével öntötték ki a kívánt tárgyat. Természetesen ezek a fémtárgyak gyengébb minőségűek voltak, mint a jól felszerelt műhelyekben, kemencében hevített fémből öntött megfelelőik.

Egy-egy kultúra jellegzetes díszkerámiáját leszámítva, nagy területen, kevés típusból álló, a korábbi időszakhoz képest szegényes díszítésű, egymáshoz nagyon hasonló edények jellemzik a korai bronzkort.

a) Korai bronzkor

A badeni kultúra területén kialakult nagy kulturális egységet korábban zóki kultúrának nevezte a kutatás, s több területi csoportját határozta meg.⁴⁵⁹ Ebbe a körbe sorolta a vučedoli, makói és nyírségi csoportot, amelyek között a rokonságot jelző összekötő kapocs az ún. belső díszes talpas tál volt, amely díszkerámia mindegyik felsorolt kultúrában megtalálható.

A nagy területen elterjedt, déli eredetű vučedoli kultúra jelen ismereteink szerint a Dél-Dunántúlon (Baranya, Tolna, Somogy m.) települt meg. Edényeit jellegzetes, mélyen vésett mintázattal látták el fazekasaik, amelybe fehér porfestéket kentek. Jellemző edényük a belül mélyen vésett díszű talpas tál és az egyfűlű korsó.

A Kárpát-medence keleti és északi részein a szintén déli eredetű makói kultúra települt meg, edényei között ugyancsak megtalálható a belső díszes tál,⁴⁶⁰ a korai bronzkorban jellegzetes egyfűlű korsó, és a seprűdíszes fazék.

Mindkét művelődésre hasonló életmód és településszerkezet jellemző. Elsősorban egymástól elég távoleső néhány gödör jellemző a településekre. A vučedoli kultúra névadó lelőhelyén – egyedüli módon – az egymásra rétegződött településekből vastag kultúrréteg alakult ki, a Kárpát-medence más területein azonban a korai bronzkorból nem ismerünk ilyen települést, a makói kultúra telepein is elsősorban gödröket tártak fel a régészek, amelyek egymástól 20–30 m távolságra helyezkednek el.

A korai bronzkorban Budapesten és tágabb környékén, így Pest megyében is a déli eredetű **makói kultúra** települt meg. Telepeik változatos földrajzi környezetben fordultak elő, az egymástól távoli, szórtan elhelyezkedő gödrök csak kevés leletanyagot és gyér települési jelenséget (kevés patics, tűzhelymaradvány) őriztek meg számunkra.⁴⁶¹ Nagyon gyakori, hogy csak a felszínen talált néhány edénytöredék jelzi az egykori telepek helyét. A településeket rövid ideig használták, ebből kis csoportokban élő, mozgékony életmódú közösségekre következtet a kutatás. Mindössze néhány lelőhelyről ismerjük épületeiket, így pl. Csongrádon tártak fel a kultúra egy 37×7 m-es, oszlopszerkezetes házát.⁴⁶²

⁴⁵⁸ KOVÁCS 1995, 17. kép

⁴⁵⁹ KALICZ 1968. A gödörstros kurgánok, a zóki kultúra vučedoli, makói, nyírségi csoportjai valamint a hatvani kultúra lelőhelyeit ismerteti e feldolgozásában.

⁴⁶⁰ E jellegzetes díszű tál alapján a kutatás feltételezte, hogy azonos kultúra különböző megnyilvánulásaival magyarázhatók az egyéb eltérések, azaz az ilyen tálat használó kultúrák egykorúak. E nézet mindaddig tartotta magát, amíg egy sajnálatosan téves eszmefuttatás ezt meg nem „cáfolta”. E logikai levezetést többen is elfogadták, s ennek köszönhetően kora bronzkorkutatásunkban egyazon leletanyagra, zömmel szórványokra alapozva, egymásnak homlokegyenest ellentmondó nézetek láttak napvilágot. A vučedoli-makói egyidejűség „cáfolatának” köszönhetően felborult a korábbi rendezett kép, s csak nehezen tisztultak a nézetek. Napjainkban a kronológia visszarendeződni látszik, újabb hiteles ásatások ismeretében a vučedoli-makói egyidejűség ma már több oldalról is bizonyított. A probléma elemzését ld. BONDÁR 2001.

⁴⁶¹ CSÁNYI 1996, SZATHMÁRI 1999.

⁴⁶² KALICZ 1984, Taf. 23. 1.

Edénykészletükre a kevés forma (különböző tálak, talpas tálak, amforák, füles csészék és palackok, korsók, mécsesek) és szegényes díszítés (seprűzött vagy fésűs dísz a főzőedényeken) a jellemző. Kizárólag az ún. belső díszes talpas tálakat díszítették gazdagon: belső oldalán mélyen kivésott mintázatba összetört fehér porfestéket kentek, külső oldalán bütyköt, esetleg bordát tettek az edényre. A tál rövid, hengeres vagy kereszt alakúra kiképzett talpon állt. Többen feltételezik, hogy nem a mindennapok használati edénye, hanem szertartási tál volt ez az edénytípus. Ilyen tálakat ismerünk a fővárosból és környékéről, Biatorbágy több pontjáról,⁴⁶³ Szentendréről,⁴⁶⁴ Szigetmonostorról,⁴⁶⁵ Pomázzról,⁴⁶⁶ Ceglédreől,⁴⁶⁷ Tápiószeléről, a szkíta temető területéről.⁴⁶⁸

A mindennapi használati tárgyak közé tartoznak az agyagkanalak, kőbalták, kovaszilánkokból készült pengék, vakarók, sarlóbetétek, az őrlőkövek, csonteszközök. Használták a négykerekű kocsit, amelynek agyagból megformált, miniatűr változatához készített kerekeit több helyen is megtalálták.⁴⁶⁹ Fémbeletűket, baltát és ékszerként használt bronzcsövecskéket készítettek.

Pest megyében a makói kultúra fontos lelőhelye Domony.⁴⁷⁰ A Bajcsy-Zsilinszky u. 9. sz. ház kertjében gyümölcsfa ültetéskor cserepekre bukkantak. A bejelentést követő ásatás során a kultúra két nagy méretű gödrét tárta fel Kalicz Nándor, az egyik gödörből egy ívelt hátú, nyéllyukas fejsze öntőmintája került elő, amely a helyi fémöntés és a korszak metalurgia felülvizsgálásának is bizonyítéka. A domonyi törött öntőforma homokkőből készült, a balta él felőli része maradt meg. Két azonos, kivésott öntőformát kötözhetett egymáshoz az öntés előtt a készítő, majd a megolvasztott rezet egy kis csatornán csorgatta a két fél öntőminta közé. A fém megszilárdulása (lehülése) után a homokkővet lefeszítette, vagy óvatosan leverte a baltáról, valószínűleg ekkor törte el az öntőmintát. A hiteles körülmények között, ásatáson előkerült domonyi lelet segítségével bizonyíthatóvá vált, hogy az országban korábban több helyen előkerült, ívelt hátú, nyéllyukas fejszék a makói kultúra használati tárgyai voltak.⁴⁷¹

Pest megyében a makói kultúra több, mint 30 telepmaradványát ismerjük. A budai oldalról 21 lelőhelyét regisztrálták. Települési objektumaikat Biatorbágy,⁴⁷² Budakeszi,⁴⁷³ Érd,⁴⁷⁴ Páty,⁴⁷⁵ Perbál,⁴⁷⁶ Pomáz,⁴⁷⁷ Solymár,⁴⁷⁸ Szentendre,⁴⁷⁹ Szigetmonostor,⁴⁸⁰ Tök,⁴⁸¹ Zsámbék⁴⁸² területén is megtalálták. Két telepének nyomát Nagykovácsi határában, barlangban fedezték fel.⁴⁸³

⁴⁶³ Bia-Öreghegyről: KALICZ 1968, 79, MRT 7. 1/3. lh. (30), KULCSÁR 1999, 126., Torbágy-Szarvasugrásról: MRT 7. 34/10. lh. (332), KULCSÁR 1999, 127, Torbágy-Tyűkbekéről: MRT 7. 34/6. lh. (332), KULCSÁR 1999, 127.

⁴⁶⁴ A Hévíz-végállomásról: MRT 7. 28/22. lh. (279), 8. t. 1-3, 6, KULCSÁR 1999, 127.

⁴⁶⁵ MRT 7. 29/13. lh. (298), 8. t. 13, KULCSÁR 1999, 127.

⁴⁶⁶ MRT 7. 23/7. lh. (191), KULCSÁR 1999, 127.

⁴⁶⁷ DINNYÉS 1982, 49. (III. t. 1.)

⁴⁶⁸ PÁRDUCZ 1967, 103.

⁴⁶⁹ KALICZ 1984, Taf. XXII. 4.

⁴⁷⁰ KALICZ 1968a.

⁴⁷¹ KALICZ 1997, 39. 7. kép 1.

⁴⁷² MRT 7. 1/3. lh. (30), 1/24. lh. (33), 1/27. lh. (34), 34/6. lh. (332), 34/10. lh. (332).

⁴⁷³ MRT 7. 4/14. lh. (60).

⁴⁷⁴ MRT 7. 9/1. lh. (93).

⁴⁷⁵ MRT 7. 13/2. lh. (127).

⁴⁷⁶ MRT 7. 14/3. lh. (134), 14/12. lh. (138), 14/16. lh. (138).

⁴⁷⁷ MRT 7. 23/7. lh. (191).

⁴⁷⁸ MRT 7. 25/4. lh. (214).

⁴⁷⁹ MRT 7. 28/3. lh. (264), 28/10. lh. (274), 28/22. lh. (279).

⁴⁸⁰ MRT 7. 29/13. lh. (298).

⁴⁸¹ MRT 7. 35/15. lh. (340).

⁴⁸² MRT 7. 38/6. lh. (355).

⁴⁸³ MRT 7. 12/6. lh. (123), 12/11. lh. (124).

A Duna bal partjáról 11 lelőhelyét említi a topográfia. A telepnyomok megtalálhatók Fót,⁴⁸⁴ Ipolytölgyes,⁴⁸⁵ Kosd,⁴⁸⁶ Penc,⁴⁸⁷ Perőcsény,⁴⁸⁸ Vác,⁴⁸⁹ Vácrátót⁴⁹⁰ és Veresegyház⁴⁹¹ területén.

A makói kultúra telepei előkerültek Albertirsán,⁴⁹² Tápiószelén,⁴⁹³ Bag-Peres-dűlőben⁴⁹⁴ és Tökölön⁴⁹⁵ is.

Az utóbbi évtizedben Pest megye több pontján, nagyobb ásatásokon új telepek kerültek felszínre.

A biatorbágyi bevásárlópark létesítését megelőzően 1991-ben Simon László az avar temető sírjai között a makói kultúra néhány települési objektumát is feltárta.⁴⁹⁶

Ugyancsak Biatorbágy területén, a Hosszúrétek nevű lelőhelyen, az M0 autópálya építését megelőzően Endrődi Anna és Vadász Éva végzett feltárást, melynek során a makói kultúra telepnyomait is megtalálták.⁴⁹⁷

Vecsésen a Gyáli csatorna, Dobó Katica utca és az Arany János utca által határolt területen, lakópark építését megelőzően került sor feltárássra. Ennek eredményeként egy kora bronzkori⁴⁹⁸ telep 12 gödre és egy házrészlete került elő.⁴⁹⁹

Ugyancsak Vecsésen, a Feriegyi repülőtér szomszédságában csatorna készítésekor a makói kultúra telepének mintegy 30 gödrét tárta fel Dinnyés István 1997-ben.⁵⁰⁰

A 4. sz. főútnál Cegléd 4/4. lelőhelyen a makói kultúra telepe is előkerült 2003-ban.⁵⁰¹

Önálló, nagy temetőjüket nem ismerjük, magányos sírok, vagy néhány sírból álló kisebb temetkezési helyek kerültek csak elő. Halottaikat elhamvasztották, a hamvakat urnaként használt tálba vagy fazékba tették majd egy másik edénnyel lefedték és így temették el. Előfordulnak szimbolikus sírok is, amelyekbe embert nem, csak tárgyakat temettek. A makói kultúra területén magányos, csontvázas sírok is megjelennek, amelynek leletei eltérnek a kultúra edényeitől.

Abyonyban, az Alkotás u. 33. sz. telken 1979 tavaszán gödörösáskor egy szépen díszített kora bronzkori edény került elő, amelyben állatcsontok voltak. Dinnyés I. lehetségesnek tartja, hogy egy sír részletét találták meg.⁵⁰²

A makói kultúra hitvilágáról keveset tudunk, mindössze néhány idol jelzi, hogy az emberábrázolás továbbra is fontos volt a kultuszéletben. A makói kultúra idoljai kevés helyről ismertek, ezek lapos testű, háromszög alakú nyúlványban végződő karokkal és hasonló fejfel ábrázolt, földig érő ruházatot viselő női szobrocskák.

A korai bronzkorban a vallási képzetek új elemét találjuk meg a leletanyagban: a madarak ábrázolását.⁵⁰³ A makói kultúrából mindeddig nem ismerünk ugyan madárábrázolást, de a hitvilág e jelképe a kora bronzkor több kultúrájában előfordul (vučedoli, nyírségi és hatvani kultúra) madár alakú edények formájában, így remélhető, hogy előbb-utóbb a makói kultúra telepén vagy temetőjében is előkerülhet a jövőben ez a különleges tárgytípus. A kultuszélet új elemének feltűnése azt jelzi, hogy a bronzkor kialakításában részt vevő, újonnan érkező kisebb népcsoportok hitvilága is eltért a korábbiaktól. A kultusz különlegességét jelzi még, hogy a madár valamely formája ritka kelléke lehetett a szertartásoknak,

⁴⁸⁴ MRT 9. 8/3. lh. (97).

⁴⁸⁵ MRT 9. 10/1. lh. (116–117), 10/15. lh. (123).

⁴⁸⁶ MRT 9. 14/41. lh. (168).

⁴⁸⁷ MRT 9. 22/13. lh. (266).

⁴⁸⁸ MRT 9. 23/4. lh. (278), 23/19. lh. (287).

⁴⁸⁹ MRT 9. 31/51. lh. (481).

⁴⁹⁰ MRT 9. 35/28. lh. (530).

⁴⁹¹ MRT 9. 37/2. lh. (549), 37/12. lh. (554).

⁴⁹² KALICZ 1968. 25. lh. (78).

⁴⁹³ KALICZ 1968. 24. lh. (78).

⁴⁹⁴ KALICZ 1968. 28. lh. (79).

⁴⁹⁵ KALICZ 1968. 38–39. lh. (79).

⁴⁹⁶ RégFüz. Ser. I. 45 (1993). 49.

⁴⁹⁷ HORVÁTH-REMÉNYI-TÓTH 2004, 27, 28.

⁴⁹⁸ Közelebbi korhatározás nem szerepel az ásatási jelentésben.

⁴⁹⁹ OTTOMÁNYI 2004b, 290.

⁵⁰⁰ DINNYÉS 2001, 77.

⁵⁰¹ Dinnyés I. szíves szóbeli közlése, az adatot ezúton is köszönöm.

⁵⁰² DINNYÉS 1987, 17. Ezúton is köszönöm Dinnyés Istvánnak, hogy kéziratát rendelkezésemre bocsátotta. A makói korszak a ceglédi Kossuth Múzeumban a 86.111.1. leltári számon található.

⁵⁰³ KOVÁCS 1972.

mert csak nagyon kevés ilyen tárgy maradt ránk. A madarak mitikus tisztelete a középső- (füzesabonyi, vatyai, mészbetétes edények népe) és késő bronzkorban (urnamezős kultúra) is nagyon jelentős volt, különböző aszkoszok (emberfejű, madártestű edények), az agyagból vagy bronzból készített, szárnyasokat ábrázoló edények, madár alakú csörgők, fémtárgyakra karcolt különböző szárnyasok, madarak által röpitett kocsi megannyi kifejeződési forma egyazon tartalomra. Az aszkoszok a legelvontabb madárábrázolások, valószínűleg áldozati ital tárolására használták ezeket az edényeket a szertartások során.⁵⁰⁴ A szárnyas lények az égiekhez való kötődés jelképei. Történeti forrásokból és a nagy világvallásokból tudjuk, hogy komoly szerepük volt a jóslásnál, különböző áldozatok bemutatásánál. A hinduizmusban pl. az áldozópapokat és a szertartási táncosnőket is madaraknak nevezik, a keresztény vallásban a szárnyakkal felruházott angyalokkal valósul meg az égi és földi létezés közötti összeköttetés.

A makói kultúra élete a kutatás egyenetlensége miatt még nem teljesen ismert az ország egész területén. Jelenlegi tudásunk szerint az ország északi részén és Szlovákiában háborítatlanul élt tovább a kora bronzkor későbbi időszakában is, míg az ország más részein újabb és újabb kultúrákat különböztet meg a kutatás, amelyek egy része részben egyidőben, más részük egymást követő időszakban népesítette be a Kárpát-medence egyes területeit. Mindebből adódik, hogy az elsősorban a kerámián nyomokkövethető anyagi kultúra rendkívül színes és sokrétű a területen.

A kora bronzkorban Budapest környékén, és a tágabb környezetéhez tartozó Pest megyében is több olyan népcsoport települt meg, amelyek nagyon hasonló edényeket készítettek. Ezek egy része – a durvított felületű fazekak, egyfűlű bögrék, lapos tálak – olyan általános típust képvisel, amelyek alapján önmagában nem határozható meg egyértelműen, melyik kultúrához tartozhat, azaz ezek az edényformák nem tekinthetők kultúra-specifikusnak. A kutatás által sokáig képviselt vezérelv, mely szerint „a nagy területen megtalált egyforma edények egykorúak” ma már nem állja meg a helyét, tudjuk, hogy több, időben egymást követő kultúrában is előfordulnak nagyon hasonló edények. Éppen ezért a korábban egyazon időszak emlékeinek tartott, jellegzetes kora bronzkori edények, az ún. belső díszes talpas tálak ma már nem jelentenek kronológiai fogódzót a keletkezésben.⁵⁰⁵ Nem térnénk ki most arra a hosszas kutatástörténeti folyamatra, amelynek eredményeként a kora bronzkori leletek különböző kultúrákba történő besorolásával ma már szinte követhetlenné vált régészeti korhatározásuk. Viták, érvek és ellenérvek jellemzik e korszak kutatását.⁵⁰⁶ A helyzetet „súlyosbíttja”, hogy a természettudományos módszerű keletkezés és a hagyományos – írott forrásokhoz, elsősorban az egyiptomi királylistákhoz szinkronizált – korhatározás között legalább 1000 év az eltérés, ami azt eredményezte, hogy a korábban jól megfeleltetett rövid korszakokat hosszabbra kell vennünk, a „kronológiai törést”⁵⁰⁷ tartalommal kell megtölteni. Óskorkutatásunk a leletanyagban megjelenő legkisebb változásra is új elnevezésekkel, új kultúranevekkel vagy fázisokkal próbál reagálni, ezek tartalmának mélyreható vizsgálata nélkül.⁵⁰⁸

A kora bronzkor során a vučedoli és makói kultúrát újabb és újabb kultúrák váltották fel, így az ország déli és nyugati területein a hatvanas években felismert⁵⁰⁹ és a korábban tévesen máshova sorolt leletek elkülönítésével meghatározott Somogyvár-Vinkovci kultúra és rokon csoportjai, míg az ország keleti és középső részében lényegében a nagyrévi kultúra települt meg.

A kora bronzkor Budapest környéki jelentős tényezője még az az ibériai-félszigetről származó népcsoport, amely Európa különböző területein, elsősorban nagy vizek közelében települt meg. Lelőhelyeik megtalálhatók a mai Nagy-Britannia, Franciaország, Szicília, Szardínia, Németország, Cseh- és Morvaország területén, Krakkó környékén, Alsó-Ausztriában és Budapest tágabb körzetében. Leleteik É-Afrikában is előkerültek. E nagy távolságokon mozgó, művészi kivitelű, jellegzetes edényeket készítő csoportokat a **ha-**

⁵⁰⁴ SZATHMÁRI 2002, 56.

⁵⁰⁵ BONDÁR 1996, 238, KULCSÁR 1999.

⁵⁰⁶ Ennek illusztrálására csak néhány fontosabb munkát emelnék ki: BÓNA 1965, BÓNA 1972, SCHREIBER 1972, ECSEDY 1978a, ECSEDY 1988, BÓNA 1992, KALICZ-SCHREIBER-KALICZ 2002.

⁵⁰⁷ RENFREW 1995, 112–161.

⁵⁰⁸ A probléma összegzését ld. BONDÁR 1996, 220–228, BONDÁR 2001.

⁵⁰⁹ BÓNA 1965.

rangedények népe kultúrájaként említi a kutatás.⁵¹⁰ A nagy területen rövid idő alatt megjelenő kisebb közösségekről még keveset tudunk, néhány jellegzetes lelet kapcsolódik hozzájuk, amelyek e nagy területen mindenütt azonosak. A névadó lelet, a fordított haranghoz hasonló edények már első pillantásra is feltűnő, jellegzetes tárgyak: tűzvörös színűk, sávós-zónás felületük, amelyekben bepecsételt díszítés található, nem téveszthető össze semmi mással. További jellegzetes lelet a „V” fúrású csontgomb, a nyeles réz- vagy bronztőr, a téglalap alakú, kőből készült csuklóvédő lemez. Ez utóbbi érdekes adalék a népcsoport életmódjához. A csuklóvédőre ugyanis a nyilazásnál volt szükség, a visszacsapódó hirtől védte meg viselője karját. A csuklóvédő lemez, a tőr, az íj és nyíl használata harcias életmódra utal, talán ez a magyarázata annak, hogy rövid idő alatt nagy távolságokon megjelennek, majd hamar el is tűnnek.

Jellegzetes leleteiken kívül edénykészletük nagyon hasonlít a többi kora bronzkori népcsoport háztartásának felszereléséhez: egyfűlű bögrék, korsók, vízszintesre vágott peremű tálak, rövid nyakú, tojásdad testű amforák, egyfűlű fazekak a gyakoriak. E kettősség egyértelműen jelzi, hogy az újonnan érkező kisebb népcsoportok (új edényformák, jellegzetes leletek) hamar összeolvadtak a már itt lakókkal (jellegtelen edények nagy területen), s átvették egymás tárgyait, halálukkor azonban még jelezni akarták őseikhez való tartozásukat, ezért halottaikat a hagyomány szerinti tárgyakkal temették el.

A harangedények népe vándorlásának egyik végpontjaként, legkeletibb megjelenésének tekinti a kutatás a fővárosban és tágabb körzetében talált lelőhelyeket.

Telepeiket korábban elsősorban felszíni leletekből és kisebb leletmentésekből ismertük. A települési objektumok gödrökből, cölöplyukakból és kis számú tűzhelyből álltak.

Kisebbs méretű telepeiket ismerjük Budakalász határából,⁵¹¹ Pomáztól,⁵¹² Szentendrérről,⁵¹³ Szigetmonostorról,⁵¹⁴ Szigetcsép-Tangazdaság lelőhelyéről.⁵¹⁵

Kisebbs telepük maradványát ismerjük Veresegyház határából is. Az Ivacsok nevű részen 1978-1984. között Horváth Lajos gyűjtötte össze a folyamatosan előkerülő leleteket és segítette Mesterházi Károly ásatásain is, így került feltárára egy gödör, amelyben a harangedények kultúrájának jellegzetes edénytöredékei kerültek elő.⁵¹⁶

Telepeikről az utóbbi évtizedek ásatásainak köszönhetően ma már többet tudunk. A településeik a Duna vonalát követve a Szentendrei- és Csepel-szigeten sűrűsödnek. Az egykori lakóhelyeken gödröket és tüzelésnyomokat találtak, az állatcsontok 90%-a háziállatoktól származik: szarvasmarha, juh, sertés, kecske és lócsontok kerültek elő. Érdekes megfigyelés, hogy fogyasztották a velőt, a hosszúcsontokat ugyanis feltört állapotban találják meg az ásatásokon. A vadászott és halászott állatok aránya csekély.⁵¹⁷ Életükben fontos szerepet töltött be a ló, amely a táplálkozásban betöltött szerepén kívül harcos életmódjuk elengedhetetlen eszköze is volt.

A Csepel-szigeten, az M0 autópálya építését megelőző feltárások során Szigetszentmiklós-Üdülősoron 1988–1989-ben Endrődi Anna a harangedény kultúra egyik legnagyobb telepét tárta fel, több mint 150 objektummal. Ezek között hulladékgödrök, tárolóvermek, tűzhelyek, egymásba ázott gödörkomplexumok, és számtalan cölöplyuk is volt. Ez utóbbiak egy 16 m hosszú, 6 m széles csónak alakú oszlopvázas ház részei. Az 51 cölöplyuk alapján rekonstruálható a mindmáig egyedülálló ház szerkezete⁵¹⁸ (19. kép), amelyet Endrődi Anna így ír le:

„A ház ÉNY-DK tengelyű, bejárata a déli oldalon volt, amelyet egy cölöplyuk-hiány jelzett. A cölöplyukak átmérője: 20–45 cm-ig, a mélységük: -8–49 cm-ig terjedtek. A cölöplyukak szabályosan 1,20–1,40 m távolságra voltak egymástól, mind az északi, mind a déli íves oldalon, míg a keleti apszisos záródásnál a cölöplyukak egymástól való távolsága változó és

⁵¹⁰ Még ma sem egységesek a vélemények abban a tekintetben, hogy a harangedények kultúrája önálló vagy a nagyrévi kultúra egyik csoportja.

⁵¹¹ MRT 7. 3/1. lh. (42), 3/12. lh. (48).

⁵¹² MRT 7. 23/7. lh. (191).

⁵¹³ MRT 7. 28/26. lh. (283), 28/27. lh. (284), 28/30. lh. (286).

⁵¹⁴ MRT 7. 29/13. lh. (298).

⁵¹⁵ ECSEDY 1988.

⁵¹⁶ MRT 9. 37/2. lh. (549).

⁵¹⁷ SCHREIBER 1973, 15.

⁵¹⁸ ENDRÓDI 1992, 10–13. kép

sűrűbb volt. A ház nyugati záródása egyenes (kissé homorú) volt, három tartógerendával oldották meg. A szelement tartó ágafák gödrei a ház tengelyében voltak. Az alapterület megközelítően 90 m² volt, így a ház körülbelül 30–40 ember befogadását tette lehetővé...⁵¹⁹ A ház belsejében a bejárat közelében került elő egy négyszögletes formájú áldozati gödör. Oldalait agyaggal tapasztották ki, belsejében három rétegben szintén agyagtapasztás került elő. Az egyes rétegződések között a harangedény kultúra leletei és állatsontok voltak. A gödör legalján, közepén egy szalagfüles bögre állt.⁵²⁰ A telep egy szemétközből egy szépen díszített, aszimmetrikus fülű, bajuszdiszes harangedény is előkerült⁵²¹ (20. kép)

A kultúra legrégebben feltárt temetője Tökölön került elő egy áradást követően. A lelőhelyen Csetneki Jelinek Elek végzett leletmentő megfigyeléseket 1876-ban a Duna gátjának építésekor.⁵²² Az áradás során és azt követően megtalált nagy számú lelet egy része a Nemzeti Múzeumba került, tekintélyes hányadát – a kor általános szokásainak megfelelően – külföldi múzeumok⁵²³ és magángyűjtők vásárolták meg, így szinte lehetetlen az eredeti állapot rekonstruálása, mégis jelentős lelőhely, sokáig a legnagyobb sírszámú temetkezési helye volt a harangedény kultúrának. A Nemzeti Múzeumban őrzött leletek közlése és Csetneki naplójának kiértékelése az ásatás 100. évfordulójára jelent meg.⁵²⁴

1955-ben publikált Kalicz Nándor Budakalászon feltárt nyolc kora bronzkori sírt, közülük egy szórthamvas volt, a többi urnás.⁵²⁵ A leletek között harangedények, réztör, csuklóvédő, urnák és tálak voltak, valamint egy négyszögletes talpú, függeszthető edényke. Budakalászon egy másik helyen, a Pusztatemplomnál is kerültek elő urnasírok, füles bögrékkel és tálakkal.⁵²⁶ A temető helyén Petrőczy J. korábban szintén sírokat mentett meg, anyaga a szentendrei múzeumba került.

Szentendrén több helyen is felszínre került néhány sír. A vasúti Villason árokásáskor egy hamvasztásos sírt bolygattak meg. A sírban négy lábú, kívül-belül vörösre festett tálban egy fekete, egyfülű bögre és állatsontok voltak, mellette feküdt a vörös színű, zónákra osztott díszítésű harangedény.⁵²⁷ Szentendrén, a langobard temető feltárásakor 18 kora bronzkori urnásír is előkerült, az egyikben jellegzetes harangedény volt, a többiben a szokásos edénymellékletek.⁵²⁸ A Pannónia-dűlőben egy sírt bolygattak meg 1940-ben.⁵²⁹

Tahitótfalu-Pokolcsárdánál is egy sír került elő, jellegzetes egyfülű bögrével.⁵³⁰

Szétszántott urnásír felszíni maradványait figyelték meg, és gyűjtötték össze leleteit Dunakeszi határából.⁵³¹ Valószínűleg urnasírokból származnak azok a leletek is, amelyeket Vácott a Mészhomok téglagyár területén gyűjtöttek különböző időpontokban.⁵³²

Szigetszentmiklós-Laki-hegyen homok ásása alkalmával 10 db edény került elő, köztük egy jellegzetes díszítésű harangedény is. Valamennyi edény a bécsi Naturhistorisches Museum gyűjteményébe került.⁵³³ Sajnos, nem tudjuk, hogy a leletek telepről vagy temetkezésből származnak-e.

Szigetszentmiklós határában az eddig ismert legdélebbi előfordulása került elő a harangedények kultúrájába tartozó temetkezéseknek. 1972-ben 7 sírt tárt fel Schreiber Rózsa Szigetszentmiklós-Vízcsőárók lelőhelyen, amelyből egyet közölt is.⁵³⁴ Ugyanezen a helyen, kissé távolabb az M0 autópálya építését megelőzően Endródi Anna végzett feltárásokat. Ennek során a telep területén és külön temetőben is kerültek elő sírok.⁵³⁵ A telepen egy csontvázas és egy urnás sír, míg a teleptől 350 m-re levő temetőben 1 csontvázas és 12 urnás

⁵¹⁹ ENDRÓDI 1992, 97.

⁵²⁰ ENDRÓDI 1992, 98. 54. kép

⁵²¹ ENDRÓDI 1992, 15. kép

⁵²² CSETNEKI 1879.

⁵²³ HÄNSEL-HÄNSEL 2002.

⁵²⁴ SCHREIBER 1976.

⁵²⁵ KALICZ 1955, MRT 7. 3/12. lh. (48).

⁵²⁶ KALICZ 1955, MRT 7. 3/4. lh. (43).

⁵²⁷ MRT 7. 28/14. lh. (278).

⁵²⁸ MRT 7. 28/25. lh. (282).

⁵²⁹ MRT 7. 28/27. lh. (284).

⁵³⁰ MRT 7. 30/22. lh. (312), 9. t. 16.

⁵³¹ MRT 9. 5/4. lh. (78). 14. t. 4.

⁵³² MRT 9. 31/20. lh. (471). 14. t. 1–3, 8.

⁵³³ WOSINSKY 1904, 49.

⁵³⁴ SCHREIBER 1977.

⁵³⁵ ENDRÓDI 1992.

sír látott napvilágot. A csontvázas temetkezéseket a harangedény kultúra jellemző leleteivel, Cseh-Morvaországgal hozza kapcsolatba a kutatás, azaz feltételezik, hogy innen került a szokás Magyarországra, míg a hamvasztásos rítust helyi eredetűnek vélik.

A főváros területéről is több helyről ismertek a harangedényes népeesség temetkezései (Békásmegyer, Pütkösdfürdő, Tabán, Csepel). Az eddigi legnagyobb temetőt, amelyben több mint 100 sír volt, Békásmegyeren tárta fel Schreiber Rózsa.⁵³⁶

A harangedények népének kultúrája egy temetőn belül sírcsoportokat alakított ki. Mindhárom rítus (csontvázas, urnás, szórt hamvas) előfordulhat egyazon temetőben is. A sírokba edényeket és különféle használati tárgyakat tettek a rítus előírásai szerint. A halottnak adott edények legtöbbje megegyezik a háztartásokban talált kerámiával: kis füles bögréket, korsókat, fazekakat, kisebb nagyobb füles (1–4 fül) tálakat tettek a sírokba. A nagy méretű öblös edények csak urnasírokból kerültek elő. Ezeket az urnaként használt edényeket tállal borították le. A szépen díszített, jellegzetes harangedények csak csontvázas vagy szórt hamvas sírokból kerültek elő, ahogyan a csuklóvédő lemezek és a jellegzetes csontgombok is. A réztör is szórthamvas sír melléklete volt. A különbségek nyilván az újonnan érkező, kisebb lélekszámú népcsoportok szokásait jelzik, míg a különböző rítusokban előforduló hasonlóságok azt bizonyítják, hogy az újonnan érkezők hamar összeolvadtak (beházasodás útján?) az itt élőkkel.

Mindennapjaikról, életmódjukról egyre több információ áll rendelkezésre, hitvilágukról azonban nagyon keveset tudunk. A temetkezési rítus és a telepeken feltárt áldozati gödrök ugyanebbe a kategóriába tartoznak, a kultuszélet kelleit azonban nem ismerjük. Nem kerültek elő idolkák, így ennek alapján sem tudunk következtetni a ruházatra. Nem ismerünk egyéb plasztikákat sem, nem tudjuk, hogy hódoltak-e totemisztikus elképzeléseknek. A késő rézkor óta ismert a négykerékű kocsi, a harangedények népének lelőhelyeiről mindeddig nem ismerünk kocsimodellt, mindössze egy agyag kocsierek jelzi, hogy nem került feledésbe e jelentős felfedezés.⁵³⁷ Csak remélhetjük, hogy napjaink nagyfelületű feltárásai a harangedények kultúrájának jobb megismeréséhez is szolgáltatnak majd újabb adatokat.

A kora bronzkor utolsó harmadában figyelhető meg a bronzkorra igazán jellemző, ún. **tell kultúrák** megjelenése térségünkben is. A tellek a Közel-Keletre jellemző települési formák, ezt az elnevezést azért alkalmazza a kutatás a Kárpát-medencében is, mert hasonló módon keletkeztek mindkét területen. Ezek a települések hosszú időn át folyamatosan lakott, többször újjáépített lakóhelyek. A könnyen lángalobbanó házak helyét elegyengették, majd ugyanazon a területen új házakat építettek. A folyamat évtizedeken keresztül ismétlődött, így az idők folyamán egymásra rétegződött vastag, gyakran 10–12 m-es települési rétegek jöttek létre, amelyek „dombokként” magasodnak ki környezetükből.

Az első közösségek, amelyek hosszú ideig használt tell-telepeket hoztak létre a **nagyrévi kultúra** földművesei voltak, telljeik főként stratégiai fontos helyen találhatóak, ahol évszázadokon át folyamatos volt az élet. A Duna völgyének szerémségi és dél-dunántúli szakaszán, valamint a Sió völgyében alakult ki a nagyrévi kultúra, majd a Dunát átlépve megfelelő települési viszonyokat talált a Duna-Tisza-közén és a Tiszazugban is. Edénykészletük jellemző darabjai az egyfülvű bögre és korsó, amely edénytípusok több kora bronzkori kultúrában is felismerhetők, s emiatt több félreértés, helytelen kultúra-meghatározás forrásai voltak a régészek számára.

A nagyrévi kultúra telepeit több helyről ismerjük. A topográfiai terepbejárások során a Duna jobb parti oldalán 12 telephelyét rögzítették Biatorbágy,⁵³⁸ Budaörs,⁵³⁹ Diósd,⁵⁴⁰ Pomáz,⁵⁴¹ Százhalombatta,⁵⁴² Tahitótfalu,⁵⁴³ Törökbálint⁵⁴⁴ és Zsámbék⁵⁴⁵ területén. A

⁵³⁶ Schreiber Rózsa 2001-ben bekövetkezett halála után a kéziratot Kalicz Nándor készíti elő kiadásra.

⁵³⁷ Budakalász-Tangazdaság területén került elő a kerékmodell Kalicz Nándor ásátásán. MRT 7. 3/12. lh. (48). A leletek között csuklóvédő és réztör is volt.

⁵³⁸ MRT 7. 1/3. lh. (30), 1613. lh. (32), 1/28. lh. (34).

⁵³⁹ MRT 7. 5/4. lh. (63).

⁵⁴⁰ MRT 7. 7/4. lh. (78–79).

⁵⁴¹ MRT 7. 23/7. lh. (191).

⁵⁴² MRT 7. 27/2. lh. (232), 27/5. lh. (244).

⁵⁴³ MRT 7. 30/** lh. (314).

⁵⁴⁴ MRT 7. 36/9. lh. (345).

⁵⁴⁵ MRT 7. 38/** lh. (366).

telepek között jelentős a százhalombattai földvár,⁵⁴⁶ amely a dunántúli törzsterülethez viszonylagos közelségben, stratégiaileg fontos helyen létesült.

Diósdon, a Szidónia-hegyen Patay Pál ásatásán a nagyrévi kultúra öt nagyméretű edénye, egy laposbalta két részből álló öntőmintája és egy feltehetően horgony alakú ékszer öntőmintájának fedőlapja került elő.⁵⁴⁷ Ugyancsak Diósdon, a homokbányában Schreiber Rózsa 12 hulladékkal betöltődött gödrét is feltárta az egykori telepnek,⁵⁴⁸ amelyekből jellegzetes edények láttak napvilágot.

A Duna bal parti oldaláról a topográfia nem említ telephelyet ebből a korszakból, csak két temetkezését rögzíti (Vác és Fót területéről).⁵⁴⁹

A megye más részein is csak néhány helyen található meg a nagyrévi kultúra megtelepedésének nyomai.

Cegléden, az Ugyerban, Jakab István földjén a nagyrévi kultúra leletei között a harangedények népe kultúrájára jellemző táltoredéket találtak.⁵⁵⁰ A ceglédi Öregszőlőkben, a későbbi vatyai kultúra temetőjének területén a nagyrévi kultúra településének különböző gödrei is felszínre kerültek.⁵⁵¹ Ugyancsak az Öregszőlőkben került elő egy szép nagyrévi korsó is.⁵⁵²

Alsónémedi-Templomhegyen is a nagyrévi kultúrába tartozó cserépanyagot gyűjtöttek.⁵⁵³

Ráckeve-ről említ két korszót és egy széles fülű csészét Bóna István, a leletek a berlini Museum für Völkerkunde gyűjteményében vannak.⁵⁵⁴

Pest megyében csak néhány helyről ismeretesek a nagyrévi kultúra temetkezései.

Urnasírait említik Érd határából,⁵⁵⁵ Százhalombattáról,⁵⁵⁶ valamint Nagykőrös-ről.⁵⁵⁷ 1986-ban Nagykőrösön tárt fel hamvasztásos sírokat Simon László.⁵⁵⁸

A Dunán átkelve a másik parton is megtalálhatók jelenlétük nyomai. Fóton, a Szabó Dezső utcában Marton Béla helyi lakos pinceásáskor talált egy seprűs felületű fazekat és egy füles bögrét egy csontváz fejénél, a leletek a nagyrévi kultúra emlékei.⁵⁵⁹

Vácról több, a nagyrévi kultúrába sorolható ép edény került a váci múzeumba, amelyek különböző időpontban jöttek felszínre, így feltételezhető, hogy a leletek urnasírokból származnak.⁵⁶⁰

A nagyrévi kultúra csontvázás sírját tárta fel Schreiber Rózsa 1983-ban Szigethalmon, a Szabadkai u. 272. sz. ház kertjében. A magányos sírba 10 edényt tettek az elhunyt mellé.⁵⁶¹ Schreiber R. felhívta a figyelmet arra, hogy a térségben ez az első nagyrévi sír, amelynek temetkezési módja eltér a környéken megszokott hamvasztásos rítustól, s inkább a Tisza és Maros-vidéken feltárt temetkezésekhez kapcsolódik.

A nagyrévi kultúra második legnagyobb temetője a Szigetszentmiklós határában feltárt temetkezési hely. A temetőben a nagyrévi és a vatyai kultúra urnasírait tárta fel Schreiber Rózsa 1961–1963. között.⁵⁶² A 111 sírből 63 urnasír a nagyrévi kultúrához tartozott. A temető erősen bolygatott volt, ezért csak nehezen lehetett megfigyelni az egykori rendszert

⁵⁴⁶ MRT 7. 27/14. lh. (242).

⁵⁴⁷ MRT 7. 7/4. lh. (78).

⁵⁴⁸ SCHREIBER 1981.

⁵⁴⁹ MRT 9. 572.

⁵⁵⁰ DINNYÉS 1982, 49. III. t. 4.

⁵⁵¹ PÁRDUCZ 1967, 104.

⁵⁵² DINNYÉS 1982, 49. III. t. 6. Az Öregszőlőkben több magántulajdonú földön, különböző időpontokban kerületek elő leletek, amelyeknek előkerülési körülményei és pontos lelőhelyük azonosítása feljegyzések hiányában vagy azok pontatlansága miatt alig lehetséges. Tari Edit mindezt megkísérelte, az eredményt önálló kötetben olvashatjuk (TARI 1992).

⁵⁵³ KÖREK 1980, 28.

⁵⁵⁴ BÓNA 1963, 18. Fig. XVIII. 10–12.

⁵⁵⁵ MRT 7. 9/40. lh. (106), 9/** lh. (107).

⁵⁵⁶ MRT 7. 27/1. lh. (231).

⁵⁵⁷ BÓNA 1963, 13: Nagykőrös-alsófűzesi ökörjárás, BÓNA 1963, 18–19: Nagykőrös-református templom földje.

⁵⁵⁸ RégFüz Ser. I. 40 (1988) 139.

⁵⁵⁹ MRT 9. 8/4. lh. (98).

⁵⁶⁰ MRT 9. 31/20. lh. (471).

⁵⁶¹ SCHREIBER 1986.

⁵⁶² KALICZ-SCHREIBER 1995.

a temetkezésekben. Schreiber Rózsa több sort fedezett fel a temetőben. Az urnasírok között olyanok is voltak, amelyekbe egyszerre helyezték el két vagy három ember hamvait külön-külön urnában, azaz többes temetkezések voltak. A halottak között nagyon magas volt a gyermekek száma, amely az őskorban egyáltalán nem ritka jelenség. A temetkezési rítusra jellemző, hogy szinte általános szabályként rögzíthető volt: egy sírba 3 edényt tettek: az urnát (ami legtöbbször egy nagyobb fazék, ritkábban egy nagyobb korsó volt), az urnát borító füles tálat (amelyet legtöbbször szájával lefelé raktak az urnára s csak ritkán fordult elő, hogy az urna szájába állították), valamint egy kis füles korsót. Ez utóbbit vagy az urnában lévő csontmaradványokra helyezték, vagy az urna mellé tették. Ez a szinte uniformizált edénykészlet a közösség minden tagjának járt.⁵⁶³

Legutóbb a Dunakeszi-Székes dűlön végzett ásások során került elő 7 nagyrévi sír egy kb. 60 m sugarú körben.⁵⁶⁴ Három sír hamvasztásos volt, négy zsugorított csontvázas. Ez utóbbiak közül két sír melléklet nélküli volt, egy halott mellé pedig mindössze egy korsót temettek. A negyedik sír a közösség egy fontos hölgytagját rejtette, a fiatal nőt egy kis tálkával, bronztüvel és egy kerek aranylemezzel temették el. Az aranylemez a korszak többi ilyen tárgyához hasonlóan poncolt díszítésű és átfűrt volt. A lelőhelyen a nagyrévi kultúra néhány települési objektuma is előkerült.⁵⁶⁵

A tell kultúrák sorában a nagyrévi után a hatvani, ottománi és szőregi kultúra jelenti a folytatást. A **hatvani kultúra** létrejöttében a korábbi alaplakosságon kívül – a kutatók feltételezése szerint – keletről érkező kisebb népcsoportok is részt vettek.⁵⁶⁶ A hatvani kultúra nevét a Hatvan-Strázsahegyen feltárt első lelőhelyéről kapta. Életmódja, fejlett paraszti gazdálkodása intenzív földműveléssel és állattartással jellemezhető, amelynek következménye volt a hosszú ideig egyazon helyen történő megtelepedés. Az egymásra rétegződött települési szintekből létrejött lakóhalmok csaknem minden településre alkalmas földrajzi környezetben megtalálhatók: síkvidéken és dombokon, hegyvidéken egyaránt előfordulnak. Településeik szerkezete elég jól ismert. A lakóhelyül választott területen egy kisebb részt egy nagy árokkal elválasztottak, mintegy kis várat, menedékhelyet kialakítva ily módon a település egy részén. Ezek az árkok 15–20 m szélesek, de nem ritka a 30 m széles sem. Mélységük is tekintélyes, olykor 5 m mélyre ásták a telep lakói ezt az erődítést. A település védelmére a természetes adottságokat is igyekeztek kihasználni, így a folyóvizek nagyobb kanyarulatait vagy a meredek domboldalakat is figyelembe vették a telep létesítésénél. A kutatók feltételezése szerint egy-egy ilyen telepen 150–200 fő lakhatott egyidejűleg, egyes telepeken akár 500 fővel is számolhatunk.⁵⁶⁷ A település körzetében éppen ezért meglehetősen nagy szántóföldre és legeltetésre alkalmas területre volt szükség. Talán a terület- és állatállomány védelme lehetett az oka annak, hogy telepeiket megerősítették, védtek. Az erődített telepek a hatvani kultúra egész elterjedési területén megtalálhatók. Feltételezések szerint nem külső ellenségtől tartottak, hanem az egymás közelében élő közösségek birtokháborúi miatt hozták létre az árokkal, kerítéssel körülvett helyeket. Legkorábbi magaslati telepei a Hernád-Bodrog-Sajó folyók által határolt területen voltak, később birtokba vették egész Észak-Magyarországot és a Tisza mentét a Körös torkolatáig a Tiszazuggal együtt. Ez a hatalmas terjeszkedés a kultúra virágkora idején következett be, eredménye száznál több kisebb-nagyobb erődített telep, egymástól 5–10 km távolságra.⁵⁶⁸

Az erődített telepek mellett, elsősorban vízpartok közelében számos, időszaki telepnyomok maradványa is megtalálható a terepbejárások során. Ezek a futólagos telepek, amelyeket otthagytak, összetört edények, tüzelőhely maradványok jeleznek nagy valószínűséggel az állatok legeltetésével, vadászó- vagy halászhelyekkel hozható összefüggésbe.

A hatvani kultúra házeit több lelőhelyen sikerült már feltárni. Faszerkezetű, egymás közelébe épített épületek voltak, agyaggal lesározott padlóval, a ház egyik sarkában tűzhellyel.

A kultúra edényei túlnyomó részt sötét színűek, amely a redukációs égetés következménye. Edényégető kemencéket nem ismerünk, valószínűleg csak egy-egy alka-

⁵⁶³ KALICZ-SCHREIBER 1995, 35.

⁵⁶⁴ HORVÁTH-SZILAS-ENDRÓDI-HORVÁTH 2003, 6–7.

⁵⁶⁵ HORVÁTH-SZILAS-ENDRÓDI-HORVÁTH 2003, 7.

⁵⁶⁶ KALICZ 1984a részletes áttekintés a hatvani kultúráról.

⁵⁶⁷ KALICZ 1997, 40–41.

⁵⁶⁸ TÁRNOKI 2003.

lomra építettek edényégető helyet, amit az égetés után az edények kiszedésekor szétromboltak. Edényeik között megtalálhatók az ún. házikerámia körébe tartozó vastag falú, durvított felületű fazekak, hombárok. Ezeket az edényeket az ún. seprűzött díszítéssel készítették. Emellett jellegzetes díszítési mód – amely kizárólag erre a kultúrára jellemző – az ún. textildíszítés, amelyet úgy hoztak létre, hogy egy durva szövésű vásznot nyomkodtak kiégetés előtt az edény felületére. Ez a díszítés az amforákon és tálakon jelentkezik. Jellemző még, hogy kombinálták a díszített és simított részeket az edényeken. Az edények másik része az ún. finomkerámia, amelyeket elsősorban étkezéskor használtak. Ezek a tálak, korsók, bögrék finom felület-kidolgozással készültek, általában plasztikus elemekkel (sekély árkolással körülvett bütyök, lelőgő bajuszra emlékeztető vékony bordák) díszítettek. Az ún. barbotindisztes füles csészék, svéd sisak alakú tálak csaknem minden lelőhelyükön megtalálhatók.

A bronzból és dentaliumból készített gyöngyök, bronzcsüngők jelentik az ékszerkészletet. A hatvani kultúra leletei között agyagból készített kis állatszobrocskák és kocsimodellek is megtalálhatók.

Nagy számú telepeikhez képest temetkezéseiket alig ismerjük, összesen mintegy 100 sírt tártak fel eddig e korszakból. Temetkezéseikre a szórthamvas rítus a jellemző. A hamvakat leggyakrabban egy téglalap alakú sírgödör közepére szórták, s több különböző edényt raktak köré, nem ritkán 10–20 darabot is. A sírokat kórákásokkal jelölték meg. Az edények megegyeznek a telepeken talált háztartási edényekkel, azaz nem készítettek külön temetési célra kerámiát. A halottak égetési helye nem azonos a sírral, máshol volt az égetéshez épített máglya. Sajnos, ásatáson még nem sikerült olyan temetőt feltárni, ahol az égetőhely is előkerült volna. Nagyon ritkán fordul elő, hogy az égett emberi csontokat urnába téve temették el.⁵⁶⁹

Hitvilágukról csak keveset tudunk. Az állatszobrocskák, kocsimodellek, miniatűr edények, a lapos, ún. hegedű alakú idolk a kultuszélet emlékei. Érdekes jelenség, hogy a település és a temetkezési hely elkülönül egymástól, vagy a szintkülönbséget felhasználva, vagy a folyó elválasztó szerepét kihasználva. Mindebből a kutatók azt feltételezik, hogy a jelenségben a halottól való félelem, vagy a túlvilági utazás képzelete fejeződik ki.

Pest megyéből különböző helyekről ismerjük a hatvani kultúra lelőhelyeit.

A Duna jobb partjáról a topográfia 5 telepét és egy urnatemetkezését rögzítette.⁵⁷⁰ Településeik megtalálhatók Dunabogdány,⁵⁷¹ Pomáz,⁵⁷² Szentendre⁵⁷³ és Tahitótfalu⁵⁷⁴ területén, tehát a Dunához közeli részekben.

A Duna bal parti oldalán a topográfia 34 telepét, 6 földvárát és 7 hamvasztásos temetkezését említi⁵⁷⁵ Bernecebarát, ⁵⁷⁶ Ipolytölgyes, ⁵⁷⁷ Kemence, ⁵⁷⁸ Kosd, ⁵⁷⁹ Letkés, ⁵⁸⁰ Órszentmiklós, ⁵⁸¹ Penc, ⁵⁸² Perőcsény, ⁵⁸³ Rád, ⁵⁸⁴ Szód, ⁵⁸⁵ Szódliget, ⁵⁸⁶ Vác, ⁵⁸⁷ Vácbotyán, ⁵⁸⁸ Vácduka⁵⁸⁹ és Váchartyán⁵⁹⁰ területén.

⁵⁶⁹ TÁRNOKI 2003a.

⁵⁷⁰ MRT 7. 369.

⁵⁷¹ MRT 7. 8/***. lh. (91).

⁵⁷² MRT 7. 23/6. lh. (190). 11. t. 2, 4, 6–7.

⁵⁷³ MRT 7. 28/26. lh. (283).

⁵⁷⁴ MRT 7. 30/14. lh. (309), 30/25. lh. (312). 11. t. 3, 9.

⁵⁷⁵ MRT 9. 13.

⁵⁷⁶ MRT 9. 2/3. lh. (49), 2/5. lh. (53).

⁵⁷⁷ MRT 9. 10/8. lh. (119), 10/10. lh. (120), 10/15. lh. (123).

⁵⁷⁸ MRT 9. 11/7. lh. (138), 11/33. lh. (146).

⁵⁷⁹ MRT 9. 14/13. lh. (163), 14/14. lh. (163), 14/31. lh. (166).

⁵⁸⁰ MRT 9. 16/14. lh. (176).

⁵⁸¹ MRT 9. 21/35. lh. (259).

⁵⁸² MRT 9. 22/***. lh. (275).

⁵⁸³ MRT 9. 23/12. lh. (285).

⁵⁸⁴ MRT 9. 25/1. lh. (300), 25/4. lh. (302).

⁵⁸⁵ MRT 9. 28/2. lh. (365), 28/11. lh. (368).

⁵⁸⁶ MRT 9. 29/3. lh. (373).

⁵⁸⁷ MRT 9. 31/30. lh. (474), 31/42. lh. (478), 31/50. lh. (480), 31/86. lh. (488).

⁵⁸⁸ MRT 9. 32/4. lh. (499), 32/8. lh. (501), 32/13. lh. (501), 32/31. lh. (505).

⁵⁸⁹ MRT 9. 33/7. lh. (508).

⁵⁹⁰ MRT 9. 34/4. lh. (519), 34/11. lh. (511), 34/12. lh. (512), 34/14. lh. (512), 34/22. lh. (516), 34/24. lh. (519), 34/37. lh. (522).

Legutóbb Vácott, a *Székhely dűlőben* (Pogányvár) lévő védett földvárán 69 gödröt tárt fel Kővári Klára, egy építkezés miatt szükségessé vált mentőásatáson.⁵⁹¹ A nagy mennyiségű edénytöredék mellett bronz lándzsacsúcsot, bronztű szarát és bronzhuzal darabkáit is megtalálták. Az ásató szerint feltűnő volt a félkész- és kész csonteszközök meglepően nagy száma és formai gazdagsága. A települést kerítő sáncot is több helyen átvágták a feltárás során, ennek eredményeként megállapítható volt, hogy a település itt is egymásra rétegződött, az erődítés alatt korábbi települési szintek voltak, azaz a sáncot a hatvani kultúra életének későbbi szakaszában hozták létre. A sánc belső oldalánál egy, a hatvani kultúrába sorolható urnasír is előkerült. A sírban lévő fazékban és fűles edényben hamvak voltak.

A Gödöllői-dombság területén főleg a Galga- és Tápió-mentén valamint a Dunába ömlő kisebb patakok partján találhatók meg telepeik.⁵⁹² Kóka-Várhegyről,⁵⁹³ Valkó-Kásatetőről,⁵⁹⁴ Galgahévíz-Szentandráspartról,⁵⁹⁵ Aszód-Cukorgyár területéről,⁵⁹⁶ Galgamácsa-Szilvásdombon,⁵⁹⁷ Acsa-Cselintetől⁵⁹⁸ regisztrálták településnyomait.⁵⁹⁹

Kalicz Nándor Aszód-Csendes utcából,⁶⁰⁰ Aszód-Manyiki dűlőből,⁶⁰¹ Bagról,⁶⁰² Bugyi-Ürből,⁶⁰³ Dányból,⁶⁰⁴ Domonyról,⁶⁰⁵ Galgahévízről,⁶⁰⁶ Galgamácsáról,⁶⁰⁷ Gomba-Várhegyről,⁶⁰⁸ Isaszeg-Bikástói dűlőről,⁶⁰⁹ Káváról,⁶¹⁰ Mendéről,⁶¹¹ Pécelről,⁶¹² Zsámbokról,⁶¹³ Tápióbicske-Kalaposhegyről,⁶¹⁴ Tápióságáról,⁶¹⁵ Tápiószőlősről,⁶¹⁶ Tápiószecső-Földvárról,⁶¹⁷ Tápiószele-Tűzkövesről,⁶¹⁸ Tápiószentmárton-Földvárról,⁶¹⁹ Tóalmásról,⁶²⁰ Valkóról,⁶²¹ Vác-szentlászlóról,⁶²² is említi lelőhelyeit.⁶²³

Tápiószőlősről egy jellegzetes, textildíszes hombárt és egy ikernyakú edényt (21. kép) is publikált Kalicz N.,⁶²⁴ ez utóbbi a nagyrévi kultúra emléke, ezt az edénytípust a hitvilág leltárjába sorolja a tudomány.⁶²⁵

A hatvani kultúra egyik jelentős lakóhelye Aszód-Manyik dűlőben került elő 1968-ban, Stanczik Ilona ásatásán.⁶²⁶ Az erődített település maradványa 60 m magasán van a Galga fölött, stratégiai szempontból fontos helyen, ahonnan jól megfigyelhető a tágabb körzet. A

⁵⁹¹ KŐVÁRI 2002.

⁵⁹² PATAY 1958, 25, MIKIÓS 1982, 28., KALICZ 1997, 40.

⁵⁹³ PATAY 1958, 25, KALICZ 1968, 146. lh. (125).

⁵⁹⁴ PATAY 1958, 25, KALICZ 1968, 143. lh. (125).

⁵⁹⁵ PATAY 1958, 25, KALICZ 1968, 140. lh. (125).

⁵⁹⁶ PATAY 1958, 25.

⁵⁹⁷ PATAY 1958, 25, KALICZ 1968, 133. lh. (124).

⁵⁹⁸ PATAY 1958, 25, KALICZ 1968, 131. lh. (124).

⁵⁹⁹ PATAY 1958, 25.

⁶⁰⁰ KALICZ 1968, 138. lh. (125).

⁶⁰¹ KALICZ 1968, 137. lh. (124-125).

⁶⁰² KALICZ 1968, 136. és 139. lh. (124, 125).

⁶⁰³ KALICZ 1968, 163. lh. (126).

⁶⁰⁴ KALICZ 1968, 125. lh. (145).

⁶⁰⁵ KALICZ 1968, 135. lh. (124).

⁶⁰⁶ KALICZ 1968, 141. lh. (125).

⁶⁰⁷ KALICZ 1968, 134. lh. (124)., DINNYÉS-KŐVÁRI-MIKLÓS-TORMA 1998, 123-124.

⁶⁰⁸ KALICZ 1968, 158. lh. (125-126). A lelőhelyről agyagból készített miniatűr kocsimodell kerekét közli

Dinnyés I. (DINNYÉS 1985, 18. tábla 4).

⁶⁰⁹ KALICZ 1968, 132. lh. (124).

⁶¹⁰ KALICZ 1968, 159. lh. (126).

⁶¹¹ KALICZ 1968, 153. lh. (125).

⁶¹² KALICZ 1968, 151. és 152. lh. (125).

⁶¹³ KALICZ 1968, 149. és 150. lh. (125).

⁶¹⁴ KALICZ 1968, 160. lh. (126).

⁶¹⁵ KALICZ 1968, 157. lh. (125).

⁶¹⁶ KALICZ 1968, 154. és 155. lh. (125).

⁶¹⁷ KALICZ 1968, 156. lh. (125).

⁶¹⁸ KALICZ 1968, 162. lh. (126).

⁶¹⁹ KALICZ 1968, 161. lh. (126).

⁶²⁰ KALICZ 1968, 147. és 148. lh. (125).

⁶²¹ KALICZ 1968, 144. lh. (125).

⁶²² KALICZ 1968, 142. lh. (125).

⁶²³ KALICZ 1968, 124-126.

⁶²⁴ KALICZ 1968, Taf. CHH. 1-2.

⁶²⁵ FISCHL 1999.

⁶²⁶ TÁRNOKI 1988.

kis méretű ásatáson három települési szintet lehetett megfigyelni, azaz a házakat háromszor építették újjá egymás fölött. A házak hossz tengelye ÉNy-DK-i irányú volt.

A hitvilág eddig ismert emlékei is erről a lelőhelyről, Aszód-Manyiki-dűlő környékéről származnak, három ún. hegedű alakú idol került elő (22. kép), amelyeken jól megfigyelhetők az egykori viselet elemei, a kötényhez hasonló ruházat és a hátul hosszan leomló haj.⁶²⁷

Cegléd környékéről Tápiószele-Tűzkövest említhetjük, amelyen vastag települési réteg figyelhető meg.⁶²⁸ A hatvani kultúra földvára természetes szigeten létesült, ahol a természeti adottságokat kihasználva hozták létre a települést. A lelőhelyen Banner J. végzett kisebb feltárást, amelynek során két települési réteget figyelt meg.⁶²⁹

Ugyancsak a természeti adottságokat kihasználva létesítettek földvárat Gomba-Várhegyen is a hatvani kultúra idején.⁶³⁰

Galgahévíz-Szentandrás-parton a Milleniumi emlékmű felállítását megelőző feltáráson a hatvani kultúra jellegzetes, többretegű telepének részletét tárta fel Kővári Klára 2000-ben.⁶³¹ A nagyszámú edénytöredék mellett egy kis méretű, bronz árvéső is előkerült.

A hatvani kultúra idején létesített földvárak valóságos láncot rajzolnak a Gödöllői-dombvidéken és peremterületein. Ezeket a sajátos, árokkal vagy természetadta védelemmel körülvett településeket Pest megyében Miklós Zsuzsa kutatja hosszú évek óta. Első összegzésében közreadta a vidék őskori földvárainak lajstromát, összefoglalva a korábbi kutatások eredményeit is. Eszerint a hatvani kultúra földvárai megtalálhatók Aszód-Manyiki dűlő,⁶³² a területével már a mai Heves megyébe átnyúló Boldog-Vajdaréten,⁶³³ Gomba-Várhegyen,⁶³⁴ Káva-Várhegyen,⁶³⁵ Kóka-Várhegyen,⁶³⁶ Nagybörzsöny-Gór-hegyen,⁶³⁷ Pécel-Várhegyen,⁶³⁸ Rád-Bangor-hegyen,⁶³⁹ Rád-Magas-hegyen,⁶⁴⁰ Tápióbicske-Kalaposhegyen,⁶⁴¹ Tápióbicske-Várhegyen,⁶⁴² Tápióság-Földváron,⁶⁴³ Tápiósűly-Leányváron,⁶⁴⁴ Tápiószentmárton-Hatvani-hegyen,⁶⁴⁵ Vác-Pogányváron,⁶⁴⁶ Vác-Székhegyen,⁶⁴⁷ Váchartyán-Csörögi hegyen,⁶⁴⁸ Váchartyán-Deresen,⁶⁴⁹ Vácbotyán-Nagy-erdő-dűlőn,⁶⁵⁰ Váckisújfalu-Földváron,⁶⁵¹ Valkó-Kásatetőn,⁶⁵² Verseg-Makkoson⁶⁵³ és Zsámbok-Kerekhalmon.⁶⁵⁴

⁶²⁷ KOVÁCS 1977, 28–30. szövegközi ábra, KALICZ 1997, 43. o. 4. jegyzet. 7 kép 8–10. Ugyanezeket az idoloikat Kovács Tibor a füzesabonyi kultúra leletei között ismerteti: KOVÁCS 1984, Taf. LXIX. 1. A bronzkorral foglalkozó kiállításvezetőben Aszód-Domoyvály megjelöléssel közöltek két idolt a hatvani kultúra leleteként (CSÁNYI-TÁRNOKI 1994, Cat. 454–455). A leletek keltező kerámia nélkül kerültek felszínre szántáskor, így korhatározásuk sem egyértelmű.

⁶²⁸ PÁRDUCZ 1967, 104.

⁶²⁹ KALICZ 1968, 162. lh. (126).

⁶³⁰ A lelőhelyen Kulcsár G. végzett kisebb szondázó ásatást. Dinnyés I. ezen kiegészítését ezúton is köszönöm.

⁶³¹ KŐVÁRI 2003c.

⁶³² MIKIÓS 1982, 28.

⁶³³ MIKIÓS 1982, 28.

⁶³⁴ MIKIÓS 1982, 29.

⁶³⁵ MIKIÓS 1982, 30. Dinnyés István szerint a szakirodalom tévesen említi Kávához tartozó lelőhelyként a Várhegyet. Valójában Zsiger pusztához tartozik, ami Tápióság része. DINNYÉS 1985, 32.

⁶³⁶ MIKIÓS 1982, 30.

⁶³⁷ NOVÁKI-SÁNDORFI-MIKIÓS 1979, 59., azonos: MRT 9. 18/1. lh. (196–197).

⁶³⁸ MIKIÓS 1982, 33.

⁶³⁹ MIKIÓS 1982, 33. azonos: MRT 9. 25/3. lh. (300–302). A jellegzetes cserepeken kívül agyag kocsimodell kereké és egy lándzsa öntőmintájának töredéke is előkerült.

⁶⁴⁰ MIKIÓS 1982, 34. azonos: MRT 9. 25/7. lh. (303–304).

⁶⁴¹ MIKIÓS 1982, 35.

⁶⁴² MIKIÓS 1982, 36.

⁶⁴³ MIKIÓS 1982, 36. Lektorom, Dinnyés I. szerint Tápióságon két földvár van: az egyik a Tápióság-Földvár, a másik a Tápióság-Zsigerpuszta nevű hely, amely szerkezetében Aszód-Manyikhoz hasonló.

⁶⁴⁴ MIKIÓS 1982, 37.

⁶⁴⁵ MIKIÓS 1982, 37.

⁶⁴⁶ NOVÁKI-SÁNDORFI-MIKIÓS 1979, 84. azonos: MRT 9. 31/13. lh. (460–462).

⁶⁴⁷ MRT 9. 31/42. lh. (478).

⁶⁴⁸ MIKIÓS 1982, 38.

⁶⁴⁹ MIKIÓS 1982, 38. Váchartyán-csörögi hegy néven tárgyalja, azonos: MRT 9. 34/25. lh. (519).

⁶⁵⁰ MIKIÓS 1982, 38. azonos: MRT 9. 32/14. lh. (502). A kerámialeleteken túl három agyag kocsikereket is gyűjtött Horváth Ferenc budapesti lakos.

⁶⁵¹ MIKIÓS 1982, 39.

⁶⁵² MIKIÓS 1982, 39.

⁶⁵³ MIKIÓS 1982, 40.

⁶⁵⁴ MIKIÓS 1982, 40.

Miklós Zsuzsa értékelése szerint⁶⁵⁵ a hatvani kultúra földvárai Rádtól Tápiószentmártonig enyhén ívelő körívben helyezkednek el, s legdélebbi pontjai (Gomba, Káva, Tápióbecske, Tápiószentmárton) kirajzolják a hatvani kultúra megtelepedési határát is. A Tápió-menti erődítések kivételével szinte valamennyi földvár nehezen megközelíthető, rejtett fekvésű, viszonylag magas dombon található, minden esetben környezetük legmagasabb pontját foglalják el. Az erődítés módja is eléggé egységes. Kihasználva a terepadottságokat (meredek part, szakadékos vízmosás, meredek hegyoldal) a támadható oldalak felől ásnak árkot, amelynek nyoma több földvárnál még ma is látszik. Több esetben az árokkal átvágták a dombot, illetve a földnyelvet, s ily módon a lakóterületet elválasztották a domb további részétől. Sáncot csak néhány esetben készítettek, Gomba-Várhegyen és Káva-Várhegyen⁶⁵⁶ található meg ennek maradványai. A földváron lévő lakóterület nagysága különböző, a 600 m²-es kókai és a 18.000 m²-es gombai Várhegy között széles a skála. A lakóterület alakja egységes, ovális vagy kör alakú. Mindezek a szerkezeti megoldások nagyon jól látszanak a földvárakról készített légifelvételeken is.⁶⁵⁷ A hatvani kultúra ismert földvárai közül alig néhányban volt ásatás (Ászód-Manyiki dűlő, Gomba-Várhegy, Rád-Bangor),⁶⁵⁸ legutóbb Vác-Székhegyen.⁶⁵⁹ A feltárások során a sáncot nem, csak a lakóterületet kutatták. A Zsámbok-Kerekhalomban végzett kis felületű feltárás⁶⁶⁰ sem hozott komoly eredményt a sánc szerkezetéről. Az utóbbi években készített légifelvételeken jól látszanak a kerek, ovális vagy levágott sarkú árkok, amelyek körülveszik a hatvani kultúra magaslati telepét. A felvételeken a települési objektumok sötét foltjai is jól kirajolódnak, ezáltal pontosabb képet kaphatunk az egykori település belső elrendezéséről.⁶⁶¹

Kalicz Nándor Ászód és Bag környékéről több helyről említi a hatvani kultúra futólagos településnyomait is, a Peres-dűlőből, a Nagyvölgyből és a Kenderföldről.⁶⁶²

Temetkezési helyeiket Pest megyében is több helyen megtalálták. A már említett földvár belső részén Vácott,⁶⁶³ továbbá Dunakeszi,⁶⁶⁴ Ipolytölgyes,⁶⁶⁵ Rád,⁶⁶⁶ Szob,⁶⁶⁷ Vác,⁶⁶⁸ Vácduka,⁶⁶⁹ Váchartyán,⁶⁷⁰ Vácrátót⁶⁷¹ területén, valamint a Duna másik partján, Tahitótfa-Pokolcsárdánál⁶⁷² kerültek elő hamvasztásos sírjaik különböző urnákkal. Galgahévízről és Galgamácsáról is ismerjük sírjait.⁶⁷³

Ászód környékén a Peres-dűlőben 1854-ben kerültek elő „pogánysírok”, amelyeknek ugyan elveszték a leletei, de Érdy János leírásai és vázlatos rajzai alapján egyértelmű, hogy a hatvani kultúrához tartoztak.⁶⁷⁴ A temetőből 1967-ben és 1969-ben újabb sírok váltak ismertté.⁶⁷⁵ Ászódon a Csendes u. 2. sz. alatt egy sír került elő a hatvani kultúrából.⁶⁷⁶

⁶⁵⁵ MIKLÓS 1982, 61–62.

⁶⁵⁶ Lektorom, Dinnyés I. szerint a régészeti szakirodalomban közkeletű Káva-Várhegy elnevezés téves, a Várhegy Tápióság község Zsigerpuszta határrészén van, amely nagyon közel van Kávához, ez az oka a téves elnevezésnek.

⁶⁵⁷ CZAJLIK 2004, 167. 2001–2002-ben légifotó készült: Rád-Magashegy, Vác-Pogányvár, Valkó-Kásatető, Verseg-Makkosról, Zsámbok-Kerekhalomról. 2003-ban újabb légifotók készültek, ezúttal: Gomba-Várhegyről, Káva-Várhegyről, Tápióbecske-Kalposhegyről, Tápióbecske-Várhegyről. CZAJLIK 2004a, 119.

⁶⁵⁸ MIKLÓS 1982, 60.

⁶⁵⁹ KÓVÁRI 2002.

⁶⁶⁰ RégFüz Ser. I. 46 (1994) 32. Cs. Balogh Éva ásatása

⁶⁶¹ MIKLÓS 1998, 99. Légifelvétel készült: Verseg-Makkos (MIKLÓS 1998, 1. kép), Hévízgyörk-Tófalusi dűlő (MIKLÓS 1998, 2–3. kép), Zsámbok-Kerekhalom (MIKLÓS 1998, 4. kép) és Valkó-Kásatető (MIKLÓS 1998, 5. kép), Galgahévíz-Szentandráspart (MIKLÓS 1998, 11. kép) földváráról.

⁶⁶² KALICZ 1997, 41.

⁶⁶³ KÓVÁRI 2002, 259.

⁶⁶⁴ MRT 9. 5/3. lh. (77). A Dunakeszi-Kopolyán előkerült temető közlése: KOVÁCS 1989.

⁶⁶⁵ MRT 9. 10/8. lh. (119).

⁶⁶⁶ MRT 9. 25/9. lh. (304–305). 15. t. 1–11.

⁶⁶⁷ MRT 9. 26/***(348).

⁶⁶⁸ MRT 9. 31/13. lh. (462).

⁶⁶⁹ MRT 9. 33/***(508).

⁶⁷⁰ MRT 9. 34/***(522).

⁶⁷¹ MRT 9. 35/33. lh. (533)

⁶⁷² MRT 7. 30/22. lh. 312.

⁶⁷³ KÓVÁRI 1986, 2.

⁶⁷⁴ ÉRDY 1854., KALICZ 1961.

⁶⁷⁵ Összefoglaló ismertetését ld. KALICZ 1997, 42. A temető sírjainak feldolgozása: TÁRNOKI 1988.

⁶⁷⁶ KALICZ 1997, 43.

Tápióbicskén, a Rákóczi út 208. sz. ház végében 2 urnasírt tárt fel Dinnyés István.⁶⁷⁷ A lelőhelynek az a tény ad különös jelentőséget, hogy a mindössze két sírban a hatvani kultúra kiterjedt kapcsolatainak emlékeit találta meg az ásató: a dunántúli mészbetétes edények népe kultúrájába sorolható két bögrét⁶⁷⁸ és a délvidéki perjámosi kultúra jellegzetes kétfülű korsóját.⁶⁷⁹ A hatvani kultúra folyamatosan meglévő dunántúli kapcsolatainak bizonyítékként mutatja be a Tóalmásról származó késői kisapostagi vagy korai mészbetétes bögrét is.⁶⁸⁰

A hatvani kultúra jelenleg ismert legnagyobb sírszámú temetőjét (26 hamvasztásos sírral) Verseg belterületén, a Kökényesi út 16. sz. ház kertjében tárta fel Kóvári Klára.⁶⁸¹ A temető leggazdagabb sírjába 19 edényt tettek.⁶⁸² Versegen is megfigyelhető volt, hogy a temetkezések egy részét kövekkel jelölték meg, a kövek vagy zárt gyűrűt alkotnak a sír körül vagy félkörben veszik körül. Előfordult az is, hogy mindössze egyetlen nagy méretű követ tettek a sírba tett edény mellé.

A hatvani kultúra fémművészete nem volt különösebben jelentős. Bronzból kúpos fejű tűket és csüngőket öntöttek, ezen kívül bronzlemezről hajtogatott csöves gyöngyöket készítettek. A telepeken folytatott bronzöntés emléke a Tápiótság-Zsigerpusztán előkerült homokkőből készült öntőminta.⁶⁸³

Tóalmásról⁶⁸⁴ jutott a Nemzeti Múzeumba egy, a tokodi csoportba tartozó kis bögre, amely feltehetőleg sírból származik.⁶⁸⁵

A nagyrévi kultúra kései szakaszában, majd az azt követő kultúrákban jelentős kereskedelmi, emberi kapcsolatok bontakoztak ki a térségben. A zömében a Dunántúlon megtelepült kisapostagi kultúra, a tokodi csoport majd az ún. dunántúli mészbetétes edények népe kultúrájának jellegzetes leletei több nagyrévi és hatvani kultúras telepen, temetőben megtalálhatók.

A **kisapostagi kultúra** telepét Vácbotyán-Nagy-erdő-dűlőben⁶⁸⁶ és Rád-Magashegyen⁶⁸⁷ is megtalálták, ez utóbbit a tokodi csoport jellegzetes díszű edénytöredékével együtt. A tokodi csoport leletei sírból is ismertek. Az Ipolytölgyest félkörben körülvevő gáton, az ún. Nádréti földeken, a hatvani kultúra hamvasztásos sírjából egy tokodi típusú kis bögre összenyomódott darabjai kerültek elő.⁶⁸⁸

A Duna bal partján impornak tekinthető kisapostagi leletek kerültek elő Nagy-börzsöny-Gór-hegyen a tokodi csoport egy edénytöredékével.⁶⁸⁹ A lelőhely D-i végében elhelyezkedő Mély-árok-dűlőben a mészbetétes edények népe esztergomi csoportjának sírját találta meg terepbejáráskor egy barázda szélén Miklós Zsuzsa és Torma István.⁶⁹⁰ A dunántúli mészbetétes kerámia leletei telepen és temetkezésből is napvilágot láttak. Bernecebaráti-Templomhegyen, a hatvani kultúra erősített telepén egy mészbetétes korsó töredékét is megtalálták.⁶⁹¹ Letkésen,⁶⁹² Szobon a Kőzúzó nevű lelőhelyen⁶⁹³ és a Kálvárián⁶⁹⁴ is előkerültek ilyen edénytöredékek. Rád-Vöröshegyen talált ép edények között két mészbetétes bögre is volt, ezek feltehetőleg temetkezésből származnak.⁶⁹⁵ Ugyancsak hamvasztásos

⁶⁷⁷ DINNYÉS 1980.

⁶⁷⁸ DINNYÉS 1980, 9. t. 5, 10.

⁶⁷⁹ DINNYÉS 1980, 9. t. 8.

⁶⁸⁰ DINNYÉS 1980, 43., 11. t. B.

⁶⁸¹ KÓVÁRI 1986.

⁶⁸² CSÁNYI-TÁRNOKI 1994, Cat. 461.

⁶⁸³ DINNYÉS 1985, 32.

⁶⁸⁴ Lektorom, Dinnyés I. szerint a tóalmási edény tényleges lelőhelye Kóka-Várhegy, a hatvani kultúra földvára. A szakirodalomban meghonosodott téves elnevezés oka: a Várhegy nevű dombhát (rajta a hatvani kultúra telepe) Tóalmás közigazgatási határán belül van, míg a dombhát Ény-i végében levő földvár és annak árka már Kóka közigazgatási területéhez tartozik.

⁶⁸⁵ BÁNDI 1965, 69.

⁶⁸⁶ MRT 9. 32/14. lh. (502).

⁶⁸⁷ MRT 9. 25/7. lh. (303).

⁶⁸⁸ MRT 9. 10/8. lh. (119).

⁶⁸⁹ MRT 9. 18/1. lh. (197).

⁶⁹⁰ MRT 9. 18/28. lh. (212), 16. t. 9, 12, 17.

⁶⁹¹ MRT 9. 2/3. lh. (49).

⁶⁹² MRT 9.16/14. lh. (176).

⁶⁹³ MRT 9. 26/27. lh. (326).

⁶⁹⁴ MRT 9. 26/32. lh. (333), 16. t. 2.

⁶⁹⁵ MRT 9. 25/9. lh. (304–305).

temetkezésekből jött felszínre az Ipolytölgyesen,⁶⁹⁶ Letkésen,⁶⁹⁷ Szobon⁶⁹⁸ előkerült leletek. Szobon az erőteljes szlovákiai kapcsolatokat mutató magyarádi kultúra emlékegye is előkerült.⁶⁹⁹

A Duna jobb oldalán a nagyrévi kultúra telepén importnak tekinthető a kisapostagi kultúra kerámiaja, amelyet Biatorbágyon⁷⁰⁰ és Százhalombattán⁷⁰¹ is megtaláltak.

A hatvani kultúra keletkezése (kezdeté és vége) egyelőre nem teljesen megoldott. A kultúra az É-Alföldön és a Felső-Tisza vidéken alakult ki és innen kezdett nyugat felé terjeszkedni, így jutott el a Dunáig is. Egyes kutatók feltételezik, hogy ez már akkor történt, amikor kialakulási helyén már egy másik kultúra, a füzesabonyi kultúra váltotta fel.⁷⁰² Pest megyéből ma már nem tisztázható körülmények között, bizonytalan lelőhelyről került a Nemzeti Múzeumba Aszódról a füzesabonyi kultúrához köthető, tojásdad testű, fényes fekete felületű füles bögre, amelyen mélyített és plasztikusan kialakított bütykök vannak.⁷⁰³ A füzesabonyi kultúrában jellegzetes edény a hengeres testű, egyfülű, vízszintesen körbefutó árkolással és körbepontozott nagy bütykökkel díszített kerámia (23. kép), amelynek egyik példányát Nagyörzsöny-Górhegyen egy hamvasztásos sírban találták meg dunántúli mészbetétes edényekkel együtt.⁷⁰⁴

Alsónémedi-Nagyhegyen, Kalicz Nándor olyan temetőt tárt fel, amelyben több kultúrára is jellemző kerámiaanyag volt.⁷⁰⁵ Ez a lelőhely is jelzi a kisebb dunántúli közösségek dunai átkelésének egyik lehetséges útvonalát.

A kora bronzkor végén mozgásban, átalakulóban volt a Kárpát-medencei népcsoportok élete. A keletről nyugat felé terjeszkedő hatvani kultúra, valamint az ellentétes irányból meginduló dunántúli kisapostagi kultúra véget vetett a nagyrévi kultúra fejlődésének, s helyébe újfajta kerámiát készítő tömbök lépnek.

Dabason, a község DNY-i végében lévő homokbányában 2 urnasírt és egy 71 gödörből álló települést tárt fel Simon László 1987–1988-ban. A település a nagyrévi kultúra életének azon időszakára keltezhető, amikor már a kultúraváltás elemei megjelennek az anyagi kultúrában.⁷⁰⁶

b) Középső bronzkor

E folyamatok következtében alakult ki a Duna mentén a **vatyai kultúra**, amelynek mozgékony csoportjai minden irányba sikeresen terjeszkedtek: megszállták a Duna-Tisza között, elfoglalták a Tápió-mentén a hatvani erődített telepeket és a Duna mindkét partján megtelepedtek.⁷⁰⁷ A vatyai kultúra névadója Vátya-puszta, amely a török időkben elpusztult település nevét őrzi. Az 20. század közepéig Újhartyánhoz tartozott, ezt követően Újlengyel része lett.⁷⁰⁸ A lelőhelyen 364 urnasírt ástott ki Kada Elek a 20. század elején.⁷⁰⁹ E hosszú ideig békés jólétben élő kultúra napjainkig érvényes hármass felosztását (Vatya I-II-III) Bóna István dolgozta ki.⁷¹⁰

Településeik a fontosabb átkelők közelében erődítettek voltak. Ezek a földvárak (sáncal és árokkal védett tell-telepek) egy-egy kisebb tájegység földműves-, kereskedelmi- és elosztó központjai, és a fémművesség helyszínei is voltak egyidejűleg, amint ezt számos, a telteken előkerült lelet bizonyítja. A vatyai kultúra igazi központja mindvégig a Duna mentén volt, ahol a korábbi nagyrévi telkeket vették birtokba (pl. Százhalombatta). Ezeken kívül új telepeket is létesítettek (pl. Mende, Nagykőrös, Solymár stb.).⁷¹¹ A központi település

⁶⁹⁶ MRT 9. 10/22. lh. (131).

⁶⁹⁷ MRT 9. 16/12. lh. (176).

⁶⁹⁸ MRT 9. 26/32. lh. (332–333), 26/43. lh. (344–345).

⁶⁹⁹ MRT 9. 26/32. lh. (333), 26/43. lh. (344–345).

⁷⁰⁰ MRT 7. 1/3. lh. (30).

⁷⁰¹ MRT 7. 27/2. lh. (232).

⁷⁰² A témáról részletesen: KOVÁCS 1989a

⁷⁰³ KALICZ 1997, 45. 9. kép 1.

⁷⁰⁴ MRT 9. 18/28. lh. (212) 16. t. 17.

⁷⁰⁵ KOREK 1980, 29–30.

⁷⁰⁶ POROSZLAI 1991.

⁷⁰⁷ KOVÁCS 1984.

⁷⁰⁸ A vatyai kultúra névadójának pontosítását Dinnyés Istvánnak köszönöm.

⁷⁰⁹ KADA 1909, BÓNA 1975, Taf. 28–36.

⁷¹⁰ BÓNA 1975.

⁷¹¹ POROSZLAI 2003.

környékén számos, rövid ideig használt helyen megtalálhatók összetört edényeik. A településeken feltárt házak szerkezete és a leletanyag egyértelműen bizonyítja a nagyrévi művelődés törés nélküli átféjlődését. Oszlopsorral vagy anélkül épített házaik a nagyrévi kultúra után a vatyainak is jellegzetes épületeivé váltak. A korábbi időszaktól eltérően azonban a nagyméretű tároló- és munkagödörök (a későbbi szemétgödörök) a vatyai telepeken a házak közelében, és nem a település egy távolabbi részén vannak.

Mindennapi használati tárgyaik között a leletek legnagyobb részét a háztartások edénykészlete adja, amely a korábbi időszak kerámiaművességéhez viszonyítva jóval egyszerűbb, kevésbé változatos formailag és díszítésében is. Az egyfülű bögrék, az egy-és kétfülű tálak, a jellegtelen fazekak és a karcsú nyakú, hasas amfórák, lapos, ún. halsütő tálak, szűrő- és pácoló edények, hordozható tűzhelyek képezik az edénykészletet. A kevés díszítőelem, bebökdösött pontokból, bekarcolt vonalakkból és plasztikus bordákból áll. Agyagkanalakat, agyaghehézeket és csontból készített, különböző szerszámokat használnak. Munkájukat a fémből öntött munkaeszközök könnyítették meg.

Pest megyében sűrű települési hálózat jellemzi a vatyai kultúrát. A Duna jobb parti oldaláról 85 lelőhelyét ismerteti a topográfia, ezek közül 45 település, 6 földvár, 16 temetkezés, 7 raktárlelet és 12 bizonytalan jellegű (azaz nem dönthető el már, hogy telepről vagy temetkezésből származó emlékmű).⁷¹²

Telepeik megtalálhatók Biatorbágy,⁷¹³ Budajenő,⁷¹⁴ Budakeszi,⁷¹⁵ Budaörs,⁷¹⁶ Érd,⁷¹⁷ Nagykovácsi,⁷¹⁸ Páty,⁷¹⁹ Pilisborosjenő,⁷²⁰ Solymár,⁷²¹ Sósút,⁷²² Százhalombatta,⁷²³ Szentendre,⁷²⁴ Szigetmonostor,⁷²⁵ Tahitótfalu,⁷²⁶ Tárnok,⁷²⁷ Tök,⁷²⁸ Törökbálint,⁷²⁹ Zsámbék⁷³⁰ területén.

A Duna bal partján mindössze 4 lelőhelyét, 1 telepet, 2 temetkezést és egy bizonytalan jellegű lelőhelyét rögzítették a topográfia szerzői.⁷³¹ Vác-Pogányvárról, a hatvani kultúra földvárának területéről származik egy vatyai korszak töredéke.⁷³²

A megye más területein azonban szép számmal előfordulnak lelőhelyei a balparti oldalon is, ami az életmódnak megfelelő területválasztással magyarázható.

A telepeket jelző cserepeket a felszínen több helyen is megtalálták. Tápiószentgyörgy-Sarlósáron földvárat említenek, Nagykőrös-Csipvár és Nagykőrös-Földvár a vatyai kultúra ismert földvára. Kőrösetetlen-Pengyom halom is a vatyai kultúra erődtett telepeként ismert.⁷³³

Dabas határában, a Paphegyen a vatyai kultúra telepmaradványait tárta fel Simon László.⁷³⁴

Kakucs környékén szinte minden településen megtalálható a vatyai kultúra emlékműve.⁷³⁵ Kakucs-Balladombon a vatyai kultúra nagyobb telepének részletét tárta fel Kulcsár Gabriella 1992–1993-ban. Az ásatás során megfigyelte, hogy a házak padlóját több-

⁷¹² MRT 7. 369.

⁷¹³ MRT 7. 1/3. lh. (30), 1/4. lh. (31), 1/13. lh. (32), 1/14. lh. (35), 1/28. lh. (34), 1/34. lh. (35).

⁷¹⁴ MRT 7. 2/9. lh. (40).

⁷¹⁵ MRT 7. 4/7. lh. (58).

⁷¹⁶ MRT 7. 5/5. lh. (63).

⁷¹⁷ MRT 7. 9/1. lh. (93), 9/3. lh. (94), 9/4. lh. (94), 9/5. lh. (95), 9/36. lh. (100).

⁷¹⁸ MRT 7. 12/5. lh. (122).

⁷¹⁹ MRT 7. 13/4. lh. (127), 13/12. lh. (129).

⁷²⁰ MRT 7. 15/2. lh. (141).

⁷²¹ MRT 7. 25/10. lh. (219).

⁷²² MRT 7. 26/1. lh. (222), 26/3. lh. (223), 26/4. lh. (223), 26/7. lh. (223)–224).

⁷²³ MRT 7. 27/27. lh. (245).

⁷²⁴ MRT 7. 28/26. lh. (283), 28/27. lh. (284).

⁷²⁵ MRT 7. 29/13. lh. (298), 29/25. lh. (302).

⁷²⁶ MRT 7. 30/7. lh. (307), 30/12. lh. (308), 30/13. lh. (308), 30/14. lh. (308–309), 30/15. (309), 30/22. lh. (312), 30/25. lh. (312), 30/***. lh. (314).

⁷²⁷ MRT 7. 31/1. lh. (316), 31/14. lh. (320).

⁷²⁸ MRT 7. 34/10. lh. (332), 34/16. lh. (335).

⁷²⁹ MRT 7. 35/26. lh. (341–342).

⁷³⁰ MRT 7. 38/10. lh. (357).

⁷³¹ MRT 9. 572.

⁷³² MRT 9. 31/13. lh. (462).

⁷³³ PATAY 1958, 24.

⁷³⁴ RégFüz Ser. I. 46 (1994) 67–68.

⁷³⁵ KULCSÁR 1997, 345.

szőr megújították, a megtalált padlómaradványok elhelyezkedéséből „utcás” településre kövekeztetett az ásató.⁷³⁶

Az utóbbi évek nagyberuházásai során több helyen előkerültek a vatyai kultúra telep-maradványai is. Gyálon több, mint 8 hektárnyi feltárt területen⁷³⁷ jellegzetes edénytöredékei láttak napvilágot. Vecsésen kisebb telepét találták meg.⁷³⁸

Albertirsán 28 objektumot tárt fel Dinnyés István a vatyai kultúra késői szakaszából. A nagyszámú kerámia mellett előkerült egy agancsból készített, díszített zablaldaltag és egy kerek markolatú bronz tőr is.⁷³⁹

Pátyon a vatyai és dunántúli mészbetétes kerámia kultúrájának együttes megtelepedését bizonyító lelőhelyet is feltártak. A középső bronzkorba tartozó 10 objektumból egy gödörben a mészbetétes kultúra, a többiben vatyai kerámia volt. Említésre méltó, hogy egy gödörből 10 db jellegzetes kis vatyai bögre került elő.⁷⁴⁰

Jelenleg mintegy harminc vatyai erődített telepet ismerünk, ezeknek csak a felében volt valamilyen ásátás, ezért a települések belső szerkezetéről keveset tudunk. A vatyai kultúra több esetben is a korábbi, hatvani kultúra idején létesített erődített telepeket vette birtokba. Gomba-Várhegyen, Mende-Leányváron és Tápióbicske-Várhegyen is megtalálták a korábbi település nyomait.

Pest megyéből az erődített telepek közé sorolható Biatorbágy-Pap-réti dűlő,⁷⁴¹ Biatorbágy-Nagy-hegy,⁷⁴² Mende-Leányvár,⁷⁴³ Nagykőrös-Földvár,⁷⁴⁴ Solymár-Várhegy,⁷⁴⁵ Sósút-Kálvária-hegy,⁷⁴⁶ és Százhalombatta-Földvár.⁷⁴⁷ Tatárszentgyörgy-Sarlósárpusztáról is feltételezhető, hogy földvár volt itt.⁷⁴⁸ Patay Pál Nagykőrös-Csipvárat és Körösten-Pengyomot is a vatyai kultúra esetleges földváraként említi.⁷⁴⁹ A kultúra legújabb kutatott földvára Budajenőn van.⁷⁵⁰

A vatyai kultúra egyik legismertebb erődítése Százhalombattán van. A régóta ismert őskori telep Százhalombatta-Sánc-hegyen található, a szakirodalomban Téglagyár vagy Földvár néven is említik.⁷⁵¹ 1963-ban Kovács Tibor végzett itt leletmentést a téglagyár agyagkitermelése miatt.⁷⁵² 1989-től a százhalombattai múzeum munkatársai folytattak itt évente ásátásokat. A nemzetközi együttműködéssé szélesedő program eredményeit több publikációból is ismerhetjük.⁷⁵³

A másik nagy jelentőségű erődített telep a mintegy 3 hektár nagyságú nagykőrösi Földvár, ahol több szakaszban végeztek feltárásokat, legelőször 1879-ben. A Földvár a Körös-ér bal partján fekszik, ma már csak alig 2 m-re emelkedik ki környezetéből. Poroszlai Ildikó rétegződéseket tisztázó hitelesítő ásatainak eredményeképpen az alábbiakat tisztázta. A települést a Vátya III. időszak népessége lakta. A földvárat békés úton hagyták el, semmilyen tűzvész vagy erőszakos pusztítás nyomát nem találták meg a feltárásokon. A leletanyag szegényes voltából arra lehet következtetni, hogy a lakók magukkal vitték minden fontos

⁷³⁶ KULCSÁR 1997, 349.

⁷³⁷ SIMON 2003.

⁷³⁸ SZABÓ 2002.

⁷³⁹ DINNYÉS 2004, 174.

⁷⁴⁰ OTTOMÁNYI 2002. = MRT 7. 13/9. lh.

⁷⁴¹ MRT 7. 1/26. lh. (34). A mintegy 30 m magas, három oldalról meredek lejtőjű dombról készült légifelvételek jól látszik az erődítés gyűrűje. Torma István hívta fel a figyelmet arra, hogy a körárok valószínűleg újkőkori lehet, annak ellenére, hogy a felszínen nem találtak neolitikus csrepeket. Véleménye szerint a vatyai kultúrára nem jellemző az ilyen típusú erődítés. Kiegészítését ezúton is köszönöm.

⁷⁴² MRT 7. 34/13. lh. (333–334).

⁷⁴³ MIKIÓS 1982, 31.

⁷⁴⁴ POROSZLAI 1992.

⁷⁴⁵ ENDRÓDI 1984. a lelőhely azonos: MRT 7. 25/6. lh. (215–216).

⁷⁴⁶ MRT 7. 26/11. lh. (225–226). 25. kép

⁷⁴⁷ MRT 7. 27/2. lh. (232).

⁷⁴⁸ KULCSÁR 1997, 346.

⁷⁴⁹ PATAY 1958, 24.

⁷⁵⁰ REPISZKY 2004. = MRT 7. 2/9. lh. (49), a topográfia nem utal arra, hogy itt földvár lett volna.

⁷⁵¹ Azonos MRT 7. 27/2. lh. (231–233).

⁷⁵² KOVÁCS 1969.

⁷⁵³ POROSZLAI 1992a, POROSZLAI 1996, POROSZLAI 2000, POROSZLAI 2002, POROSZLAI 2003, POROSZLAI 2003a, a földvár azonos MRT 7. 27/2. lh. (232).

háztartási eszközt és az értékes tárgyakat. A nagykőrösi Földváron végzett kutatások összefoglalását Poroszlai Ildikó írásából ismerhetjük.⁷⁵⁴

Az egyik legnagyobb területen kutatott, valószínűleg erődített telepe nemrégiben Budajenőn került elő. Közel tíz hektárnyi felületen több, mint 800 települési objektumot tárt fel Repiszky Tamás.⁷⁵⁵ A telep a vatyá-koszideri időszakba tartozik. Az edénytöredékeken kívül két öntőminta darabja, borostyántöredék, bronztű és bronzlemez darabja is előkerült.

A korai bronzkortól jelentős szerepet játszott a ló a közösségek életében. A lóirtás ráncmaradt emlékei a díszesen faragott, elsősorban csontból készített lószerszámok. Egyik szép példánya az agancsból készült zabla oldaltag, amely Százhalombattán került elő (24. kép, 2–4).⁷⁵⁶ További lószerszámokat ismerünk Mende-Leányvárról is (24. kép, 1).⁷⁵⁷ Szobról fűzesabonyi típusú zabloldalpalcát ismerünk.⁷⁵⁸

A csontból nemcsak lószerszámokat, de különböző szerszámokat is készítettek. Mikebudáról bőrmegmunkáló kalapács rajzát közli Kovács Tibor.⁷⁵⁹ Solymárról félkész csontesz-köz-depot ismeretes.⁷⁶⁰

A vatyai kultúra idején a fejlett gazdálkodásból fakadó jólétnek köszönhetően jelentősen megnőtt a népesség száma, amelyet a nagy sírszámú temetők is bizonyítanak. Egyik legnagyobb temetőjük Dunaújváros-Dunadúlóben került elő, ahol 1600 sírját tárta fel Bóna István. Halottaikat elhamvasztották és urnákba helyezve temették el. A sírgödörbe helyezett urnát tállal fedték le. Megfigyelhető volt, hogy a temetési szertartás során az urnákba nagy gonddal, anatómiai rendben helyezték a hamvakat: alulra kerültek a lábszárcsont-, utána a törzs-, majd fölülrre a koponya égett maradványai. A sírokba tették az elhunyt fegyvereit, ékszereit, ruhadíszzeit és az edényeket. A korai időszakban az ékszereket egy vélhetőleg külön erre a célra készített kis edénykébe tették, amelynek mindig egyedi díszítése volt.⁷⁶¹

A temetőkben az urnasírok csoportokat alkottak, amelyek valószínűleg a közösségen belüli különböző családokat jelezték. Egyazon temetőt hosszú ideig használtak, a leletek között ugyanis a vatyai kultúra egész élettartamának emlékménye megtalálható. Feltételezhető, hogy a halottakat a temető területén hamvasztották el, erre utal, hogy néhány temetőben tisztán tartott tűzhelyeket találtak a sírcsoportok között. Több esetben megfigyelhető volt, hogy a sírokat kőpakolással jelölték meg.⁷⁶²

Pest megyében több helyen is feltárták a vatyai kultúra sírjait vagy temetőjét.

A névadó lelőhely 364 urnasírját 1909-ben tárta fel Kada Elek.⁷⁶³

A Duna jobb partján Budakesziről,⁷⁶⁴ Budaörsről,⁷⁶⁵ Érdről,⁷⁶⁶ Pilisborosjenőről,⁷⁶⁷ Sósútról,⁷⁶⁸ Százhalombattáról,⁷⁶⁹ Szentendréről,⁷⁷⁰ Tahitótfaluból,⁷⁷¹ Tárnokról,⁷⁷² Törökbalinról⁷⁷³ kerültek elő urnasírjai.

Százhalombattán, a Dunai Kőolajfinomító Vállalat területén, mintegy 50 m²-nyi felületen 21 urnasírt tárt fel 1985-ben Poroszlai Ildikó.⁷⁷⁴

⁷⁵⁴ POROSZLAI 1992.

⁷⁵⁵ REPISZKY 2004. = MRT 7. 2/9. lh.

⁷⁵⁶ KOVÁCS 1969a, Fig. 1, színes fotója: SZATHMÁRI 2002a, 35. kép.

⁷⁵⁷ KOVÁCS 1969a, Fig. 2, 4.

⁷⁵⁸ MRT 9. 26/32. lh. (332).

⁷⁵⁹ KOVÁCS 1977, 11. szövegek közötti kép 10.

⁷⁶⁰ MRT 7. 25/6. lh. (216).

⁷⁶¹ VICZE 2003.

⁷⁶² REMÉNYI 2002, 85.

⁷⁶³ KADA 1909.

⁷⁶⁴ MRT 7. 4/7. lh. (58), 4/8. lh. (58), 4/9. lh. (58).

⁷⁶⁵ MRT 7. 5/6. lh. (63).

⁷⁶⁶ MRT 7. 9/39. lh. (106).

⁷⁶⁷ MRT 7. 15/2. lh. (141).

⁷⁶⁸ MRT 7. 26/7. lh. (223): kőborításos urnasír, 26/13. lh. (226).

⁷⁶⁹ MRT 7. 27/2. (232), 27/11. lh. (241–242), 27/13. lh. (242), 27/16. lh. (243).

⁷⁷⁰ MRT 7. 28/28. lh. (285–286).

⁷⁷¹ MRT 7. 30/3. lh. (305).

⁷⁷² MRT 7. 31/7. lh. (318).

⁷⁷³ MRT 7. 36/25. lh. (347–348).

⁷⁷⁴ POROSZLAI 1990.

A Duna bal parti oldaláról hamvasztásos sírjait említik Dunakesziről⁷⁷⁵ és Vácról.⁷⁷⁶ Cegléden több helyről kerültek elő leletek,⁷⁷⁷ a legismertebb a Cegléd-Öregszőlőkben előkerült temető és az attól Ny-DNy-ra lévő telepmaradvány.⁷⁷⁸ Kőröstetétlen-Pengyom dűlőben urnasírok kerültek elő.⁷⁷⁹ Mikebuda-Gerje dűlőben egy urnatemető több sírját dűlták fel szőlő alá forgatáskor.⁷⁸⁰ Bugyi-Pusztatemplomdomb, Bugyi-Malomkert, Bugyi-Ürbőpuszta, Dabas-Gyón és Alsódabas közelebről meg nem határozható helyéről, valamint Tatárszentgyörgy-Sarlósárpusztáról is ismerünk urnasírokat.⁷⁸¹ Patay Pál urnasírokat említ Dunaharaszti, Dunavarsány, Áporka, Dömsöd, Ócsa-Öregszőlők, Inárcs, Sári, Monor, Alberti, Dánszentmiklós területéről is.⁷⁸² Bóna István Dömsödről ismerteti a vatyai kultúra temetőjét.⁷⁸³

Ócsa-Öreghegyen szintén urnatemető került elő, amelyből a Nemzeti Múzeum egy nagy urnát, edénytöredékeket és 78 db bronztárgyat (köztük szemüvegspirálisokat, bepödrott szélű bronzlemezeket, bronz spirálisokat és pitykéket) szerzett meg.⁷⁸⁴ Ócsán a Petőfi iskola udvarán, derítő építésekor került elő egy urnasír.⁷⁸⁵

Nagykörösön is több helyen találták meg a vatyai kultúra emlékeit. A Szurdok-dűlőből urnatemetőjét említi Patay Pál.⁷⁸⁶

Törtelen a Nagykőrösi út mellett Andó J. telkén került elő a vatyai kultúra kisebb urnatemetője, amely a település belterületén van. Ettől nyugatra késő vatyai telepet tártak fel. A lelőhelyen megfigyelhető, hogy a telep és temető szinte összeér, egy egységet alkot. A Törtelről ismert valamennyi vatyai kultúrába sorolható lelet innen származik.⁷⁸⁷

Szigetszentmiklóson a nagyrévi és vatyai kultúra urnatemetőjét tárta fel Schreiber Rózsa 1961-ben.⁷⁸⁸ A vatyai kultúrához 48 hamvasztásos sír tartozik, amelyek a kultúrában megszokott módon csoportokban helyezkedtek el. Az ásatás során tett megfigyelések szerint három sírcsoport különíthető el.⁷⁸⁹ Schreiber R. azt is megfigyelte, hogy a halottakat felöltöztetve, ékszereikkel, viseleti tárgyaikkal együtt égették el.⁷⁹⁰

Inárcson, a Csemetekertben (Mocsár-dűlő) mintegy 100 síros bronzkori temető volt. Az 1906-ban Kada Elek által feltárt, publikálatlan temető pontos helyét Kulcsár Gabriella azonosította levéltári feljegyzések alapján.⁷⁹¹

Legutóbb a Nemzeti Múzeum gyűjteményéből, Szigetszentmiklós környékéről közölt, feltételezhetően sírokból származó leleteket Szathmári Ildikó.⁷⁹² A leletek között két kis bögre,⁷⁹³ jellegzetes szív alakú csüngő,⁷⁹⁴ lapátfejű tű,⁷⁹⁵ bronzgombok,⁷⁹⁶ bronzcsüngők,⁷⁹⁷ pödrott végű bronzlemezek⁷⁹⁸ kerültek elő. Szigetszentmiklós-Háros dűlőről (Wekerle-telep) egy bronztört ismert, amely véleménye szerint a vatyai kultúra későbbi (Vatya II.) időszakából származik.⁷⁹⁹ A bemutatott anyag több sírből kerülhetett elő.

⁷⁷⁵ MRT 9. 5/3. lh. (75).

⁷⁷⁶ MRT 9. 31/20. lh. (472).

⁷⁷⁷ PÁRDUZ 1967, 106, IKVAI-KÜRTI 1967, RégFüz Ser. I. 32 (1979), 43. Dinnyés István leletmentése, DINNYÉS 1982, 50–52, RégFüz Ser. I. 37 (1984) 148. Dinnyés István leletmentése 1983.

⁷⁷⁸ TARI 1992.

⁷⁷⁹ RégFüz Ser. I. 11 (1959) 19. Kaposvári Gyula leletmentése 1958.

⁷⁸⁰ RégFüz Ser. I. 13 (1960) 27. Patay Pál helyszínelése 1959.

⁷⁸¹ KULCSÁR 1997, 346.

⁷⁸² PATAY 1958, 24.

⁷⁸³ BÓNA 1975, 43, 47. Abb. 5.

⁷⁸⁴ HPL 1902, 424.

⁷⁸⁵ RégFüz Ser. I. 37 (1984) 21. Holport Ágnes leletmentése 1983.

⁷⁸⁶ PATAY 1938, 92.

⁷⁸⁷ Ezt a kiegészítést az alapos helyismerettel rendelkező lektoromnak, Dinnyés Istvánnak köszönöm.

⁷⁸⁸ KALICZ-SCHREIBER 1995.

⁷⁸⁹ KALICZ-SCHREIBER 1995, 36.

⁷⁹⁰ KALICZ-SCHREIBER 1995, 37.

⁷⁹¹ KULCSÁR 1997, 345–346.

⁷⁹² SZATHMÁRI 2002.

⁷⁹³ SZATHMÁRI 2002, Abb. 2. 1, Abb. 4. 11.

⁷⁹⁴ SZATHMÁRI 2002, Abb. 3. 4.

⁷⁹⁵ SZATHMÁRI 2002, Abb. 3. 1.

⁷⁹⁶ SZATHMÁRI 2002, Abb. 2. 2–11.

⁷⁹⁷ SZATHMÁRI 2002, Abb. 3. 2–3.

⁷⁹⁸ SZATHMÁRI 2002, Abb. 2. 15–18.

⁷⁹⁹ SZATHMÁRI 2002, 242.

Hitvilágukra, szertartásaikra a temetkezési szokásokból és különleges tárgyakból következtethetünk. Jelen ismereteink szerint két fontos elemet ábrázoltak: az embert és a madarat. Emberi lábakon álló edény a fejér megyei Iváncsáról,⁸⁰⁰ madár alakú edény⁸⁰¹ Dunaújvárosból jelzi a sokrétű hitvilágot. Szentendre-Pannonia telepről emberi lábak töredékeire hívják fel a figyelmet a topográfia szerzői, amelyekről feltételezik, hogy emberi lábakon álló edényhez tartoztak.⁸⁰²

Az antropomorf ábrázolások egyik legszebb darabja, egy embert szimbolizáló edény felső részének töredéke Pest megyéből, Mende-Leányvárról került elő (25. kép).⁸⁰³ Leírását Kovács Tibortól idézzük: Az edény készítője „... az edény szájpereme alatt két dudorral jelzi a szemeket, míg a vállból induló, plasztikusan formált kezeket összezárt ujjakkal ábrázolja. A bal kéz könyökrésze mellett fekvő tört – kiégetés előtt – utólag illesztette az edény felületére. Az edény alsó része rekonstrukció. Magassága: 64 cm, szájátmérője: 30 cm, a tör hosszúsága 8,2 cm.”⁸⁰⁴ Az edény közelében égett gabonamagvakat is talált az ásató, Kovács Tibor, amelyből arra következtet, hogy az edényen a termést őrző istenséget ábrázolták.⁸⁰⁵

Hasonlóan allegorikus megfogalmazású a Százhalombatta-Földváron talált urna, amelynek hasán két női kart ábrázoltak, a csuklókon 3–5 bekarcolt vonallal jelezték a karkötőviseletet (26. kép). A két kar között árkolt díszű bütyök van, amely a mellet jelöli. A plasztikus díszű edény tehát eléggé elvont módon nőt ábrázol. A lelet találási körülményeiből kiindulva Poroszlai Ildikó az edény egykori funkciójának meghatározására tett kísérletet.⁸⁰⁶ A gödörben talált, öt darabra tört edény valamint az ugyanabban a gödörben lévő, további 50 edényhez tartozó töredékből arra következtetett, hogy vallási szertartás közben kerültek az összetört edénydarabok a gödörbe. Az edények közelében lévő másik gödörben megpörkölődött gabonamagvakat is találtak. Elképzelhetőnek tartotta, hogy a paraszti társadalmakban nagyon fontos termény védelmezőjét, a termékenység vagy terményt védelmező istennőt szimbolizálja az antropomorf edény.⁸⁰⁷

A mendei és százhalombattai kultikus tartalmú edények jelzik, hogy a vatyai kultúra hitvilágában mind a női, mind a férfi isten jelen volt.

A vatyai kultúra embere a madarat is tisztelte. Az egyik legszebb példány, egy madár alakú edény Törtelről származik (27. kép 1). A találó, Andó József szerint a Nagykörös és Törtel határán lévő főútnál találta egy urnasírban 1968-ban. Az ülő helyzetben ábrázolt madár alakú edényt Kovács Tibor közölte.⁸⁰⁸

1934-ben Stein Gusztáv Biatorbágy-Öreghegyen, mintegy 10 holdnyi területet átvizsgálva nagy mennyiségű leletet gyűjtött. Ebből a gyűjtésből származik egy, a vatyai kultúra cserepeivel együtt előkerült, a mészbetétes kerámia északi csoportjára jellemző módon díszített, madár alakú csörgő is (27. kép 2).⁸⁰⁹

A középső bronzkor nyugodt évszázadai alatt a gazdasági élet fellendült a térségben, hiszen az Európát átszelő, fontos kereskedelmi útvonalak egy része a Kárpát-medencén ment keresztül. A gazdagodás következtében erősödött a társadalmi differenciálódás, a vezető réteg kezében nagyobb értékek halmozódtak fel. Általános jellemzője e korszaknak, hogy nagy területen, csaknem azonos bronz- és aranytárgyak találhatóak, amelyek jól felszerelt, központi fémműves műhelyekben készültek és fontos kereskedelmi portékák voltak. Az erősített telepek közül több helyen fémöntő műhely maradványait is feltárták, ebből arra következtetnek a kutatók, hogy e jól védett települések fémműves központok is voltak egyben, s a kereskedelmi termékek elosztásának is teret biztosítottak.⁸¹⁰

⁸⁰⁰ KOVÁCS 1977, 36. kép, KOVÁCS 1984. Taf. LXIV. 2.

⁸⁰¹ KOVÁCS 1977, 37. kép, KOVÁCS 1984. Taf. LXIV. 3.

⁸⁰² MRT 7. 28/26. lh. (283). A leletet Banner J. a badeni kultúra leletei között mutatja be: BANNER 1956, Taf. XXXV. 10.

⁸⁰³ KOVÁCS 1977, 47–48. kép fotón, KOVÁCS 1984. Taf. LXIV. 5. rajzban, színes fotóját ld. POROSZLAI 2000, Fig. 6.

⁸⁰⁴ KOVÁCS 1977, 96., 47–48. kép, rajza: KOVÁCS 1988, Fig. 5. 3.

⁸⁰⁵ KOVÁCS 1973, 30.

⁸⁰⁶ POROSZLAI 2002a

⁸⁰⁷ POROSZLAI 2002a, 285.

⁸⁰⁸ KOVÁCS 1972, 27–28. Fig. 4.

⁸⁰⁹ MRT 7. 1/3. lh. (30) 11. t. 19).

⁸¹⁰ A téma rövid összefoglalása korábbi irodalommal: REMÉNYI 2003.

A vatyai kultúra idején már olyan társadalmi differenciálódásnak lehetünk tanúi, amely folyamat lehetővé tette, hogy a közösségek egyes tagjai nagyobb értékekre tegyenek szert, ezáltal vezető szerephez jussanak környezetükben. A vatyai kultúra hosszú élete alatt – fejlett kereskedelmének köszönhetően – a közösség vezetői a mezőgazdasági termékekért, állatokért cserébe kapták a jó minőségű, távolabbi vidékeken készült fémtárgyakat és az északra származó értékes borostyánt. Ezek a külső kapcsolatok jól nyomon követhetők a sírokból és településeken előkerült leleteken. A közép-európai, illetve kelet-alpi bronzművesség termékei egyes fegyverek és tüptípusok, némely bronzcsüngő, lemezékszer és tör pedig keleti és déli készítésről tanúskodik. A helyi bronzművesség emlékei a vatyai rétegből előkerült öntőminták, fűjtatócső töredékek, a drót- és lemezékszer. A szív alakú csüngők és ún. lapátfejű tűk a vatyai kultúra jellegzetes produktumai.

A vatyai kultúra életének végén különös jelenség figyelhető meg: számos helyen földbe ásott kincseket, raktárleleteket találtak. Ezt a kb. száz évre tehető időszakot az első ilyen típusú kincslelet lelőhelye, Dunaújváros-Kosziderpadlás után, koszideri korszaknak nevezük, amelyre (Kr. e. 15–14. század) több elnevezést használ a kutatás, több régészeti csoportot különít el, mégis megfigyelhető egy egységesülési folyamat, amely az edénykészítésben, de leginkább a fémműves termékeken kísérhető nyomon.⁸¹¹

A **koszideri korszakban** a korábbi vatyai törzsterület déli részén a szeremle csoport élt, a Duna-Tisza közötti területen a vatyai és a füzesabonyi kultúra egyes törzseinek összeolvadását jelzi az emlékanyag.⁸¹² Távolabbi területekkel való kapcsolat bizonyítéka a magyar-rádi kultúra leleteinek előfordulása a telepeken vagy sírokból. Erőteljes kapcsolatok mutathatók ki a dunántúli mészbetétes edények népének kultúrájával is.⁸¹³

Pest megyében több helyen megtalálták a szeremlei csoport emlékanyagát. Solymáron egy szürkésbarna, polírozott edénytöredéken félhold alakú bronzcsüngő plasztikus megformálása látható. A leletanyagban a szeremlei csoport és a magyar-rádi kultúra néhány amforával és tállal van jelen.⁸¹⁴ A szeremlei kultúra leleteit Szobróly is említik, egy „emeletes” urna került itt elő. A topográfia szerzői szerint a lelet valószínűleg az ország D-i részéből származó, régiségkereskedőtől vásárolt tárgy.⁸¹⁵

A magyar-rádi kultúra telepeit is megtalálták Ipolytölgyes⁸¹⁶ és Kemence⁸¹⁷ területén. A kereskedelmi kapcsolatok bizonyítékai, a szeremlei és a dunántúli mészbetétes edények kultúrájának leletei, a hosszú ideig használt százhalombattai földváron is előkerültek.⁸¹⁸ Import tárgy az ún. alszínördiszes kerámia, amelyet Pomázon⁸¹⁹ és Telkiben⁸²⁰ regisztráltak.

A vatyai kultúra késői időszakából származó leleteket vásárolt a Nemzeti Múzeum Törtéletről (28. kép),⁸²¹ ahol később urnatemető részletét, 10 sírját tárta fel Kovács Tibor.⁸²²

A középső bronzkor végi koszideri korszakból több kincslelet vagy depot (raktárkészlet) is ismert. Pest megyéből ilyen leletegyütteseket találtak Áporkán,⁸²³ Alsónémediben,⁸²⁴ Budaörsön, Érden, Mendén, Mogyoródon, Ócsán, Szentendrén, Solymáron, a Nagykovácsi határában levő Remetebarlangban, Százhalombattán, Tápióbicskén és Törtelen.⁸²⁵

Budaörs-Vasútállomás közelében (Kamaraerdő-Hungarofruct) 1967-ben került elő egy gömbhasú, tölcséresnyakú edénybe rejtve a bronzkarperecekből és korongdíszekből álló kincslelet.⁸²⁶

⁸¹¹ Ez az egységesülés szintén ellentmond a korábbi kutatási felfogásnak, mely szerint a halomsíros kultúra népcsoportjainak betörése vetett véget a késő vatyai és a vele egyidőben élt kultúrák életének.

⁸¹² KOVÁCS 1974, 35.

⁸¹³ MRT 7. 1/3. lh. (30), 12/6. lh. (123), 13/12. lh. (129), 23/3. lh. (182), 23/7. lh. (191), 25/6. lh. (216), 26/11. lh. (226), 27/2. lh. (232), 28/26. lh. (283), 29/***/ lh. (302), 30/12. lh. (308), 30/21. lh. (312). MRT 9. 16/14. lh. (176), 26/27. lh. (326), 26/32. lh. (332–333).

⁸¹⁴ MRT 7. 25/6. lh. (216).

⁸¹⁵ MRT 9. 26/27. lh. (326).

⁸¹⁶ MRT 9. 10/8. lh. (119).

⁸¹⁷ MRT 9. 11/32. lh. (146).

⁸¹⁸ MRT 7. 27/2. lh. (232).

⁸¹⁹ MRT 7. 23/7. lh. (191).

⁸²⁰ MRT 7. 32/2. lh. (323).

⁸²¹ KOVÁCS 1977a, Abb. 5.

⁸²² KOVÁCS 1974.

⁸²³ MOZSOLICS 1967, 156–157, BÓNA 1975, Taf. 39.

⁸²⁴ MOZSOLICS 1967, 128.

⁸²⁵ BÓNA 1975, Taf. 56. 4.

⁸²⁶ MRT 7. 5/10. lh. (64).

Érden, közelebről ismeretlen helyről került a Nemzeti Múzeumba több bronztárgy, amelyek minden bizonnyal egy nagyobb leletegyüttes részét képezték. A bepödrött végű bronzlemezek, lapátfejű tű, lándzsacsúcs, szárnyas balta, gombos végű sarló és a kartekercs töredéke a koszideri időszakhoz tartoznak.⁸²⁷

Mende-Leányváron, a késő vatyai telepen koszideri típusú kincslelet is napvilágra jött, benne lándzsacsúcs, 2 peremes balta, 2 kúpfejű tű.⁸²⁸

Nagykovácsi-remetehegyi barlangban 62 tárgyat tartalmazó koszideri típusú kincslelet került elő: bronz melléksz, diadém, karperec, balták, arany hajkarikák és borostyángyöngyök a legjellegzetesebb darabjai.⁸²⁹

1969-ben kútakna ásáskor Ócsán, a Klapka u. 6. sz. alatt egy edényben 69 db koszideri típusú ékszer került elő: poncolt díszű, visszapödrött végű fejdísz (diadém), poncolt díszű ruhadíszítő lemez, korong és félhold alakú csüngők, tüskés korongok, bronzpitykék, lándzsahegy, két kartekercs, spirálcsovecskek és egyéb hulladék bronzdarabok (29. kép). A lelet közelében temetkezésre utaló nyom nem volt.⁸³⁰ A diadémet külön tanulmányban elemezte Topál Judit (30. kép).⁸³¹

Páty-Nagy-hegyről (téglaglyár) 1846-ban került a Nemzeti Múzeumba egy cserépbögrében talált csákány, 9 szív alakú csüngő, 36 db pityke, 45 db bronzgomb és 13 bronzlemez.⁸³² Bóna István e lelet alapján sorolta a kiváló stratégiai ponton fekvő telepet a vatyai kultúra erődített telepeihez, amely a topográfia szerint nem volt az.⁸³³

Solyvár-Várhegyen (Mátyás-hegy) Valkó Arisztid talált egy raktárleletet, amelyekről sem rajzot, sem fényképet nem készített, leírásai alapján a pontosabb korhatározás nem lehetséges.⁸³⁴

Százhalombatta-Földváron két bronzkincs is előkerült. A Nemzeti Múzeum 1902-ben vásárolta meg a 118 darabból álló leletegyüttest.⁸³⁵ 1976-ban egy agyagfazékban talált újabb kincset Sebestyén Lajos: kartekercsek, karperec, korongos- és kúpfejű tűk, áttört szív alakú csüngők, peremes vésők és törpenge valamint 3 arany hajkarika alkotta a leletegyüttest (31. kép).⁸³⁶ A szív alakú csüngők és üreges szív alakú hajkarikák a korszak kedvelt ékszerei voltak.

Szentendrén, a Duna parton került elő a 19. század közepe táján egy bronzkincs, benne karvédő tekeres, korongos fejű tű, karperec és tüskés lemezcsüngő. A leletek különböző magángyűjtőké lettek, csak a karvédő tekeres és egy tű került múzeumba.⁸³⁷

A koszideri korszak végéről származó, edényekből álló raktárlelet került a Nemzeti Múzeumba 1958-ban. A 18 nagyjából egyforma nagyságú, füles bögrét Mogyoródon, a község belterületén találták egy 80 cm mély gödör alján, egymás mellé helyezve. A leletegyüttest egykori tulajdonosa egyszerre rejtette földbe, ezért nagyon jelentősek a különböző típusú edények egykorúságának bizonyításához.⁸³⁸

Kovács Tibor Mende-Leányvárról is említ edényegyüttest. A már említett, törrel díszített edény (25. kép) közelében a találó szerint több füles bögre is állt.⁸³⁹

E kincs- és raktárleletek elrejtésének okára több magyarázat is létezik. Bóna István szerint a vatyai kultúra életének átalakulásához a halomsíros kultúra első hulláma jelentősen hozzájárult, majd a második betörés véget is vetett a kultúra életének. A kincseket a hódítók érkezése miatt rejtették el. Ennek a nézetnek ellentmondani látszik az a tény, hogy a vatyai kultúra földvárain végzett ásatásokon nem találtak pusztulási réteget, azaz az elenség nem égette fel a telepeket. A kutatás a telkek megszűnésére ma már ennél árnyaltabb magyarázatot talált (klimatikus okok miatt bekövetkező változások a gazdálkodásban). A

⁸²⁷ MOZSOLICS 1967, 138. Taf. 27. 1-14.

⁸²⁸ KOVÁCS 1975, 21-22.

⁸²⁹ MRT 7. 12/6. lh. (123).

⁸³⁰ RégFüz Ser. I. 26 (1973) 14-15, TOPÁL 1973, CSÁNYI-TÁRNOKI 1992, 201.

⁸³¹ TOPÁL 1973a.

⁸³² BÓNA 1975, 71.

⁸³³ MRT 7. 13/12. lh. (129).

⁸³⁴ MRT 7. 25/6. lh. (216).

⁸³⁵ MRT 7. 27/2. lh. (232).

⁸³⁶ MRT 7. 27/2. lh. (232), KOVÁCS 2000, 28. kép, KEMENCZEI 2003, 169. 36. kép

⁸³⁷ MRT 7. 28/** (292).

⁸³⁸ KOVÁCS 1978.

⁸³⁹ KOVÁCS 1978, 217.

középső bronzkori „virágkor” megszűnésének problémáit legutóbb Reményi László foglalta össze.⁸⁴⁰

A kincsek, raktárleletek felhalmozására más magyarázat is létezik. Egyes vélemények szerint az egykori közösségekben vezető szerepet betöltő családok generációról-generációra öröklődő értékei voltak ezek a leletegyüttesek. Mások szerint – különösen a nagyobb számban előforduló törött tárgyak esetében – az elrejtett fémtárgyak fémművesek vagy műhelyek beolvasztásra szánt tárgyainak tekinthetjük ezeket. A mocsarakból vagy folyókból előkerülő tárgyakat egyes kutatók áldozati kellékeknek tekintik, amelyeket mára már megsemmisült szentélyekben, egyéb szent helyeken őriztek és a rituálé során vízbe vetettek.

A vatyai kultúra késői időszakában, a koszideri korszakban a telepeken jelentős fémműves műhelyek is voltak, amelyek a mindennapi élet munkaeszközeit és használati tárgyait, ékszereit készítették. A kincs- és raktárleleteken kívül is számos fémtárgyat, tüket, karpereceket ismerünk, amelyek telepen vagy temetkezések feltárásakor kerültek elő. Körösetetlenről korongfejű tűt és kézvédő spirálist (32. kép) vásárolt a Nemzeti Múzeum 1959-ben.⁸⁴¹ Cegléd-Madarászhalomról áttört szívalakú csüngőt publikált Dinnyés István⁸⁴² Tápíobicskéről koszideri típusú fémleleteket említ Kőszegi Frigyes.⁸⁴³ Tápíószele-Szumrákról bronz árat ismerünk.⁸⁴⁴

Nagykőrösről egy erősen deformálódott, töredékes, mindössze 3 cm nagyságú arany korong került elő a középső bronzkorból.⁸⁴⁵

A vatyai kultúra és a vatyai-koszideri idők fémművességével számos kutató foglalkozott.⁸⁴⁶ Legutóbb Horvát Tünde új megközelítésben dolgozta fel a témát. Nem a kincseket, hanem a telepeken előkerült, a fémművességhez köthető leleteket (öntőmintákat, fűjtatócsöveket, öntőkanalakat stb.) vizsgálta, amelyek a helyi fémöntés, helyi műhelyek meglétének fontos bizonyítékai.⁸⁴⁷

A tell kultúrák hosszú, békés élete még nem kellően tisztázott történeti folyamatok miatt fokozatosan megszűnt a Kárpát-medencében. A telleket egymás után hagyták el lakóik. Nem tudjuk, mi okozta ezt a tömeges pánikhangulatot, hiszen nagy méretű, erőszakos pusztítás régészeti nyomát egyetlen ásatáson sem találták meg a kutatók. Egyes feltételezések szerint a Kárpát-medencébe különböző irányból, több hullámban érkező kisebb-nagyobb népcsoportok (halomsíros közösségek) betörése, portyázása tette lehetetlenné a korábbi életmód folytatását. Más vélemények szerint gazdasági, társadalmi és/vagy klimatikus tényezők miatt távoztak az itt lakók virágzó telepeikről a középső bronzkor végén. A telepeiket elhagyni kényszerülő kis közösségek „kincseiket”, azaz értékeisebb tárgyaikat, ékszereiket, fegyvereiket, a bronzművesek „raktárkészletüket” vagyis félkész és kész áruikat, újraöntéshez összegyűjtött sérült tárgyakat, öntőmintáik sorozatát rejtették a föld alá, annak reményében, hogy a veszély elmúltával majd újra kiássák azokat. Mindez arra utal, hogy nem nagy tömegek mindent elsöprő támadásától tartottak, sokkal inkább kisebb lélekszámú, ellenséges portyázások szenvedő alanyai lehettek.

A virágzó gazdaságú tellek elhagyásával lezárult a középső bronzkor hosszú időszaka és kezdetét vette az új korszak, a késői bronzkor.

⁸⁴⁰ REMÉNYI 2003a.

⁸⁴¹ KOVÁCS 1977a, 58–60, Abb. 6.

⁸⁴² DINNYÉS 1982, 52. XII. t. 6.

⁸⁴³ KŐSZEGI 1968, 139.

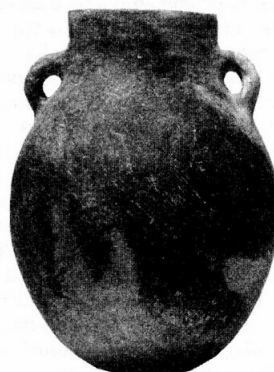
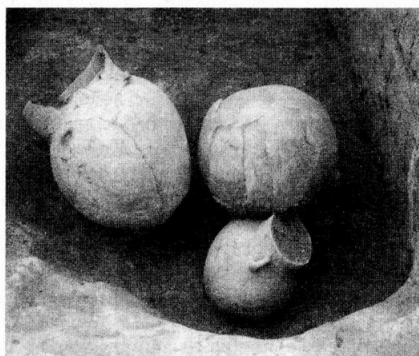
⁸⁴⁴ DINNYÉS 1973, 40.

⁸⁴⁵ CSÁNYI-TÁRNOKI 1992, 202.

⁸⁴⁶ Összegző munkák: MOZSOLICS 1967, BÓNA 1975, KOVÁCS 1984, BÓNA 1994a, BÓNA 1994b.

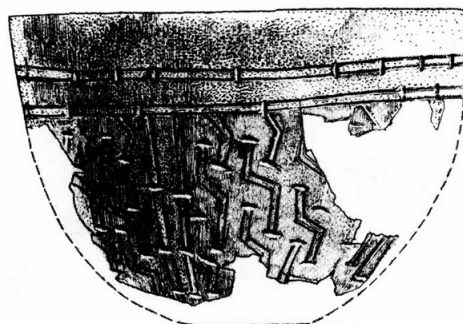
⁸⁴⁷ HORVÁTH 2004a. a kérdéskör korábbi és legújabb irodalmának összefoglalásával.

KÉPEK, TÉRKÉPEK

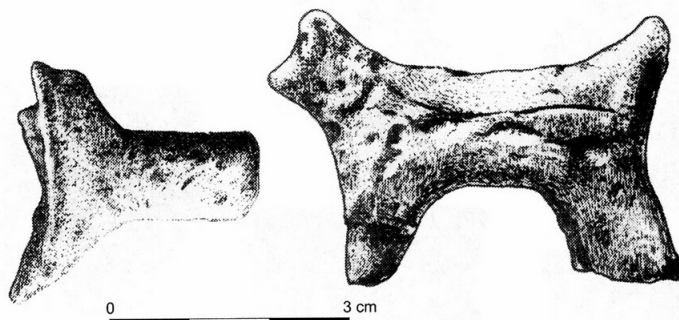

0 5 cm

1. kép. Biatorbágy-Hosszúrétek, 256. objektum, a korai vonaldíszes kultúra kultikus gödre.
(HORVÁTH-REMÉNYI-TÓTH 2004. 28, 5. kép)

2. kép. Ipolytölgyes-Kertészföldek, 4. gödör: a zselizi kultúra edénye (PAPP 1972, Taf. 4. 2)

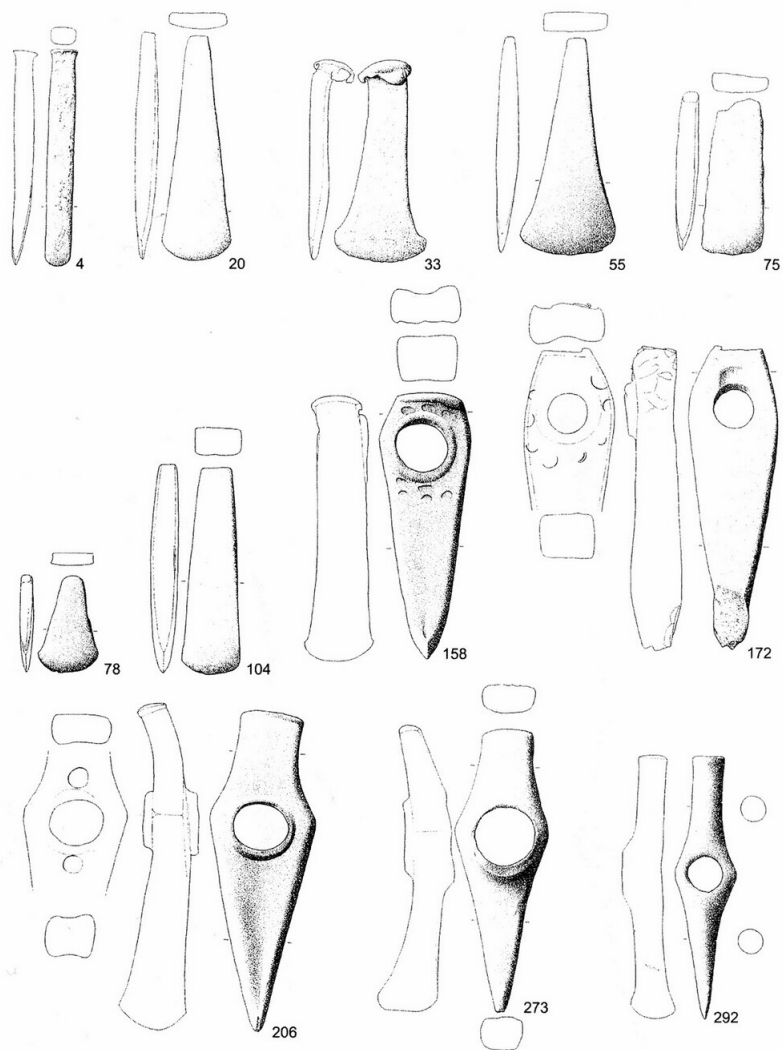
3. kép. Ipolytölgyes-Kertészföldek, 5. gödör: a zselizi kultúra állatszobrocskája (PAPP 1972, Taf. 14. 1)

4. kép. Aszód, 205. sír: a lengyeli kultúra szertartási kelléke: emberlábú, madártestű festett edény (KALICZ 1985, 75. kép)

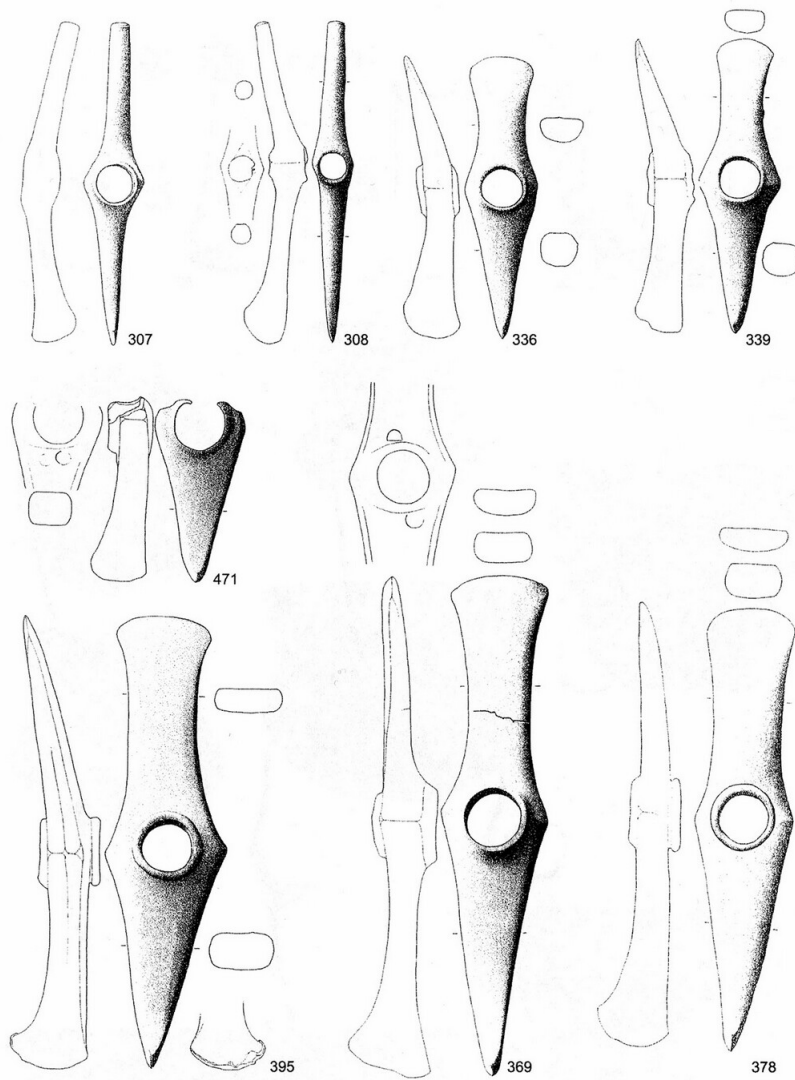

5. kép. Nógrádverőce, Árpád u. 26: a lengyeli kultúra sírjának leletei
(MRT 9, 249, 20/24. lh. 5. t. 4–11)

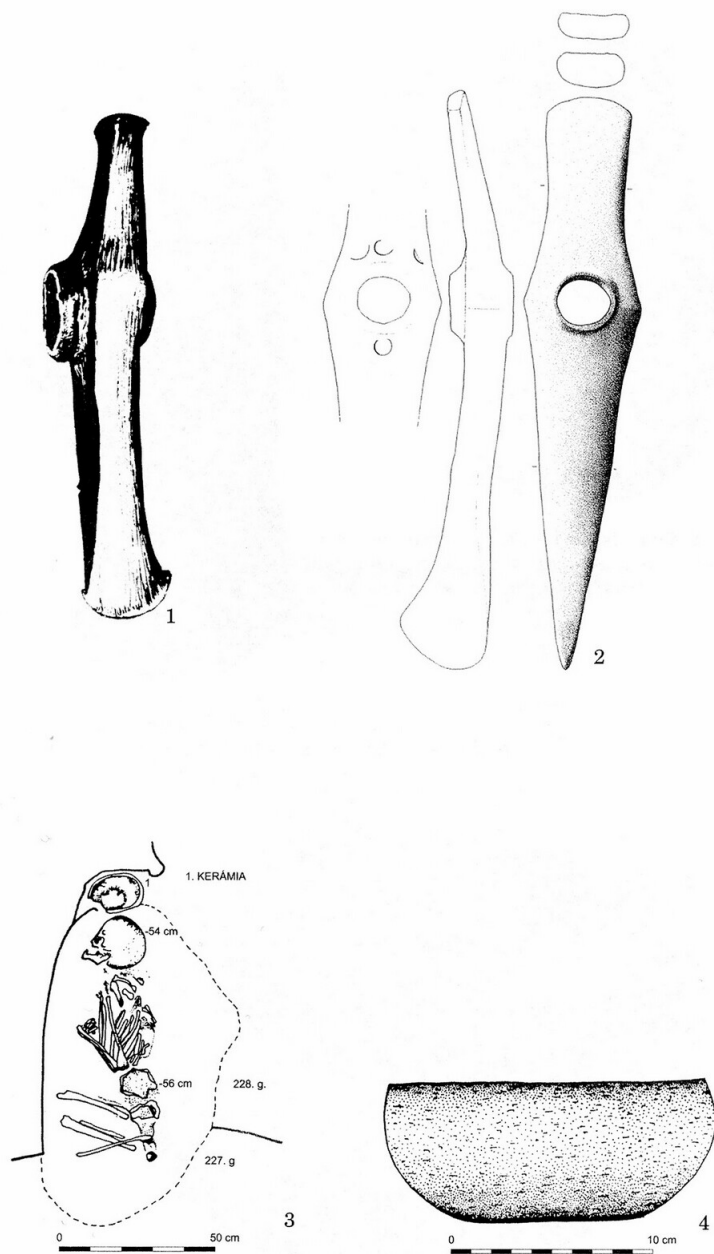

6. kép. A bodrogkeresztúri kultúra rézeszközei és rézcsákányok
 (PATAY 1984, 4: Dabas, 20: Érd, 33: Aszód, 55: Nagykőrös, 75: Dabas, 78: Visegrád, 104:
 Dabas, 158: Tápiószecső, 172: Aszód, 206: Budakalász, 273: Érd, 292: Kerepes)

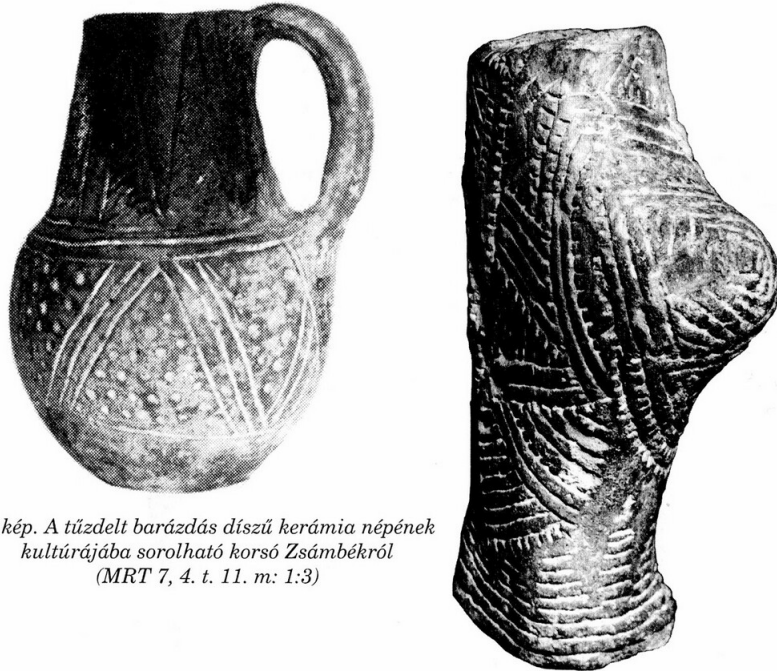

7. kép. A bodrogkeresztúri kultúra ún. ellentett élű rézcsákányai
 (PATAY 1984, 307: Aszód, 308: Kerepes, 339: Budakeszi, 471: Kerepes, 395: Isaszeg, 369:
 Vácszentlászló, 378: Verseg)

8. kép. 1: Tápiószentmárton (DINNYÉS 1985, 19. t. 2); 2: Tápiószentmárton (PATAY 1984. Kat. 406); 3-4: Szigetszentmiklós-Üdülősor, 228. objektum: a ludanicei kultúra gyereksírja (VIRÁG 1992, 24. kép 2)

9. kép. A tűzdelt barázdás díszű kerámia népének kultúrájába sorolható korsó Zsámbékról (MRT 7, 4. t. 11. m: 1:3)

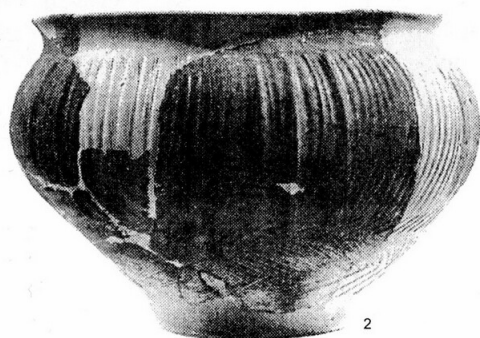
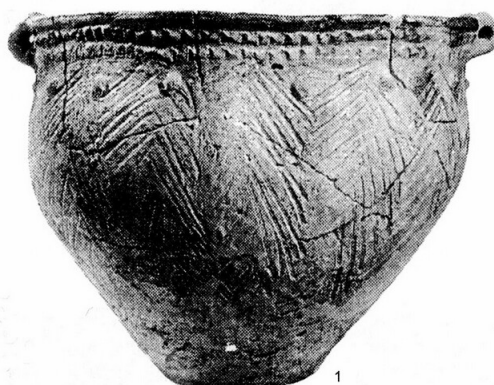
10. kép. A tűzdelt barázdás díszű kerámia népének kultúrájába sorolható idoltöredék Nagytarcsáról (BONDÁR 1985, 1. kép)

11. kép. A badeni kultúra kétosztatú tálja Pécelről (HAMPEL 1886, Taf. LXXVIII. 1)

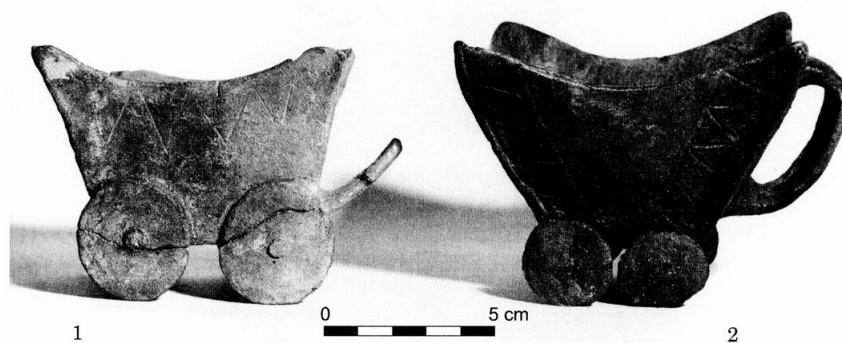
12. kép. A bolerázi csoport jellegzetes halszálkamintás díszítésű edénye Ipolydamásdról
(MRT 9. 10. t. 13)

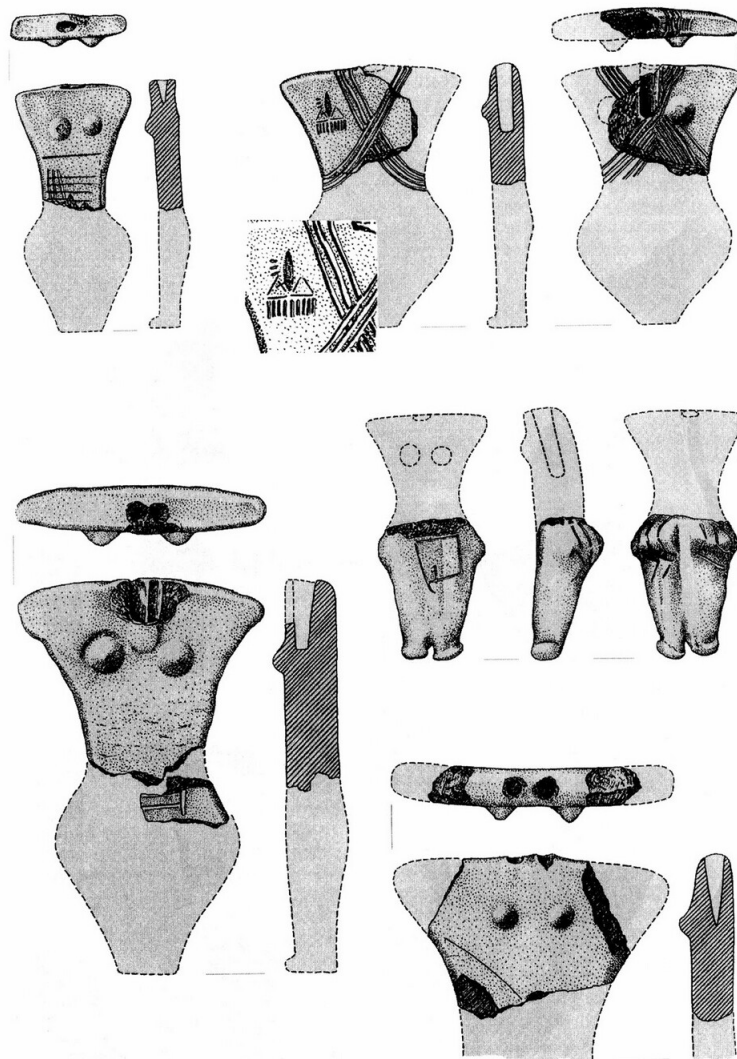
13. kép. Vác-Székhegy, 25. gödör: a bolerázi csoport jellegzetes edényei
(KÖVÁRI 1997, 1-2. kép)

14. kép. Antropomorf edény Ráckevéről a berlini Museum für Vor- und Frühgeschichte gyűjteményéből (KÁROLYI 1968. 89, Taf. 24. 1)

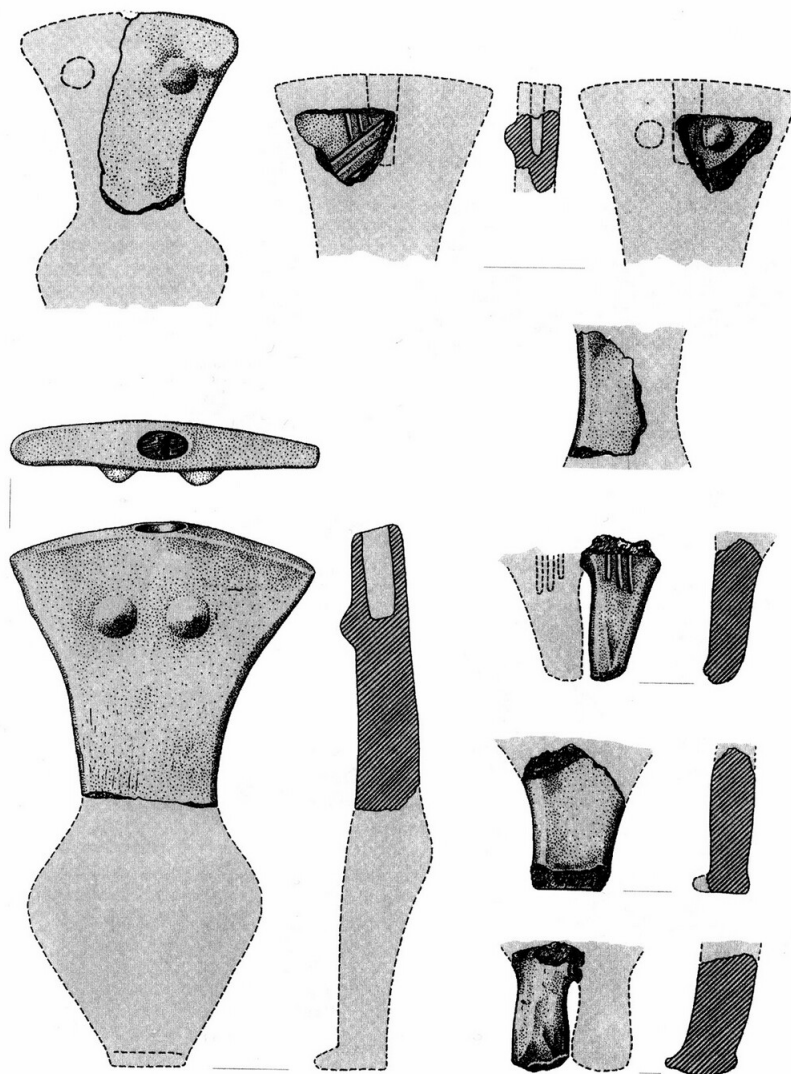

15. kép. Kocsimodellek a badeni kultúrából, 1: Budakalász, 2: Szigetszentmárton (fotó: †Sugár Lajos, MTA Régészeti Intézete)

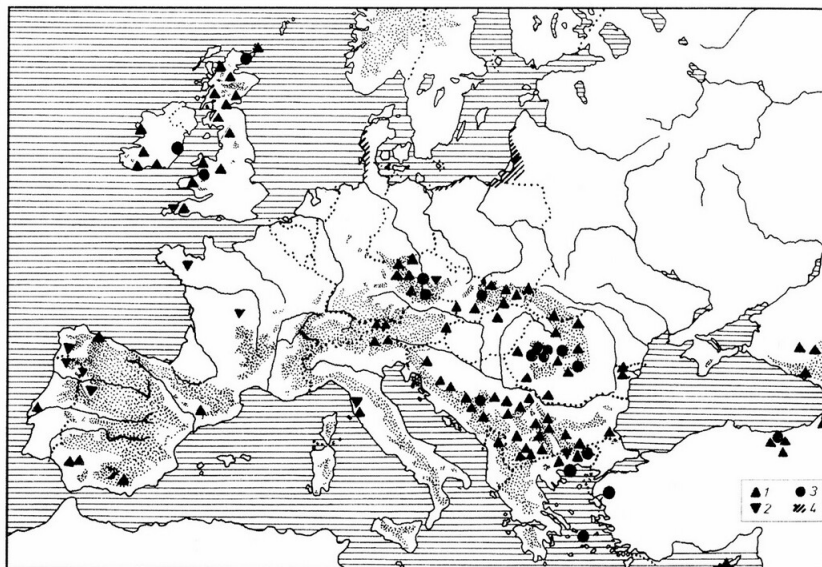

16. kép. Tököl-Dunapart, cserélhető fejű idolkok a badeni kultúrából
(KALICZ 2002, Abb. 10. 1-5)

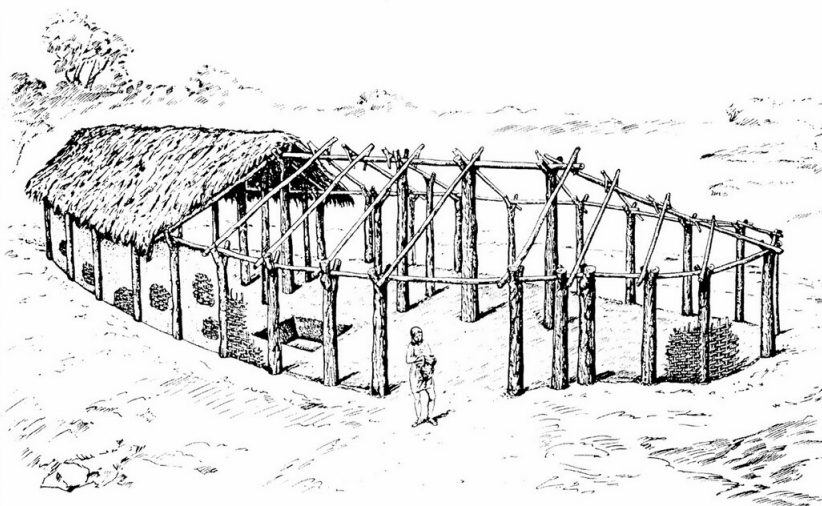

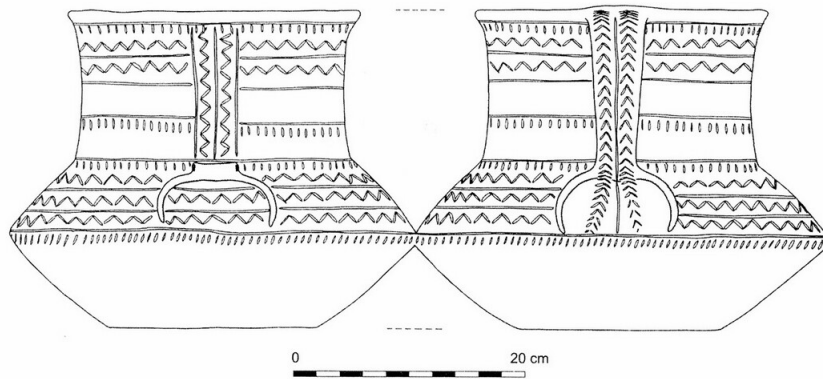
17. kép. Tököl-Dunapart, cserélhető fejű idolk a badeni kultúrából
(KALICZ 2002, Abb. 11. 1-7)

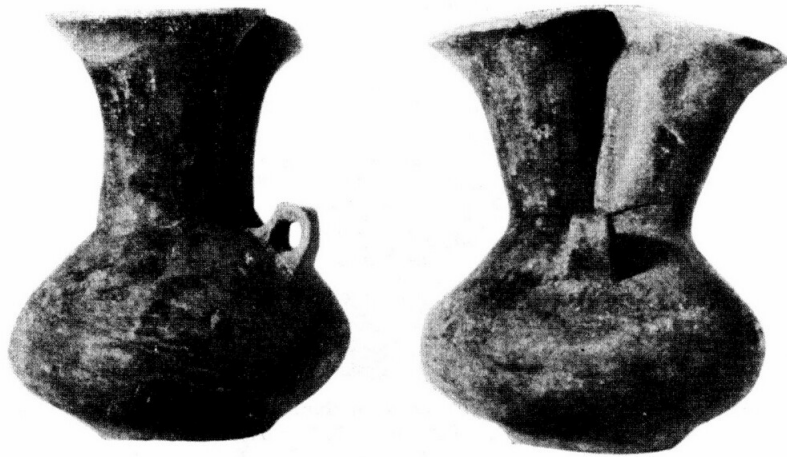
18. kép. Európa legfontosabb érc- és ásványlelőhelyei (KOVÁCS 1995, 17. kép)
1 – réz; 2 – ón; 3 – arany; 4 – borostyán

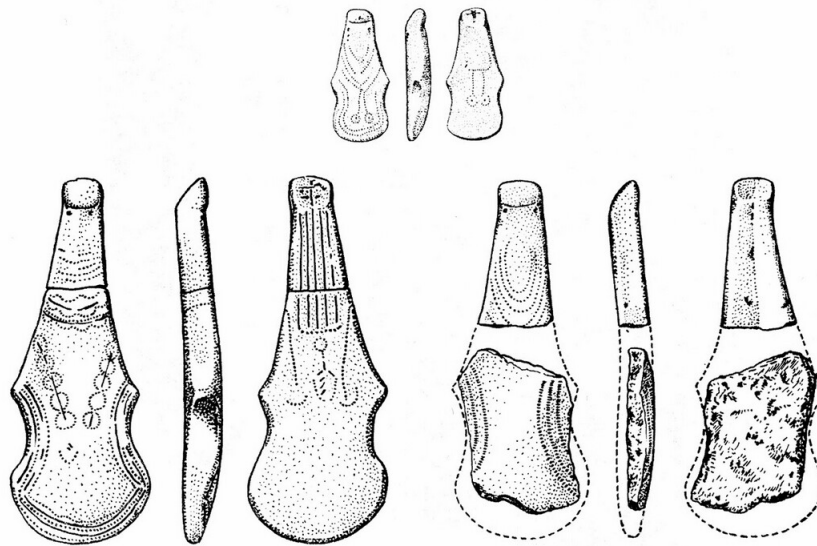
19. kép. Szigetszentmiklós-Üdülősor, a harangalakú edények népe kultúrájából származó, különleges, csónak alakú ház rekonstrukciója (ENDRÓDI 1992, 10–13. kép)

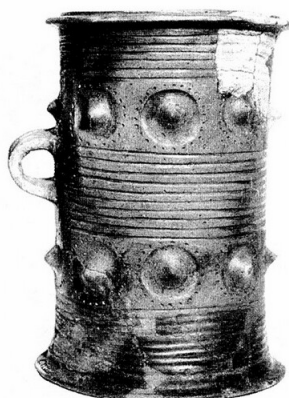
20. kép. Szigetszentmiklós-Üdülősor, a harangalakú edények népe kultúrájából származó, aszimmetrikus fülű korsó (ENDRÓDI 1992, 15. kép)

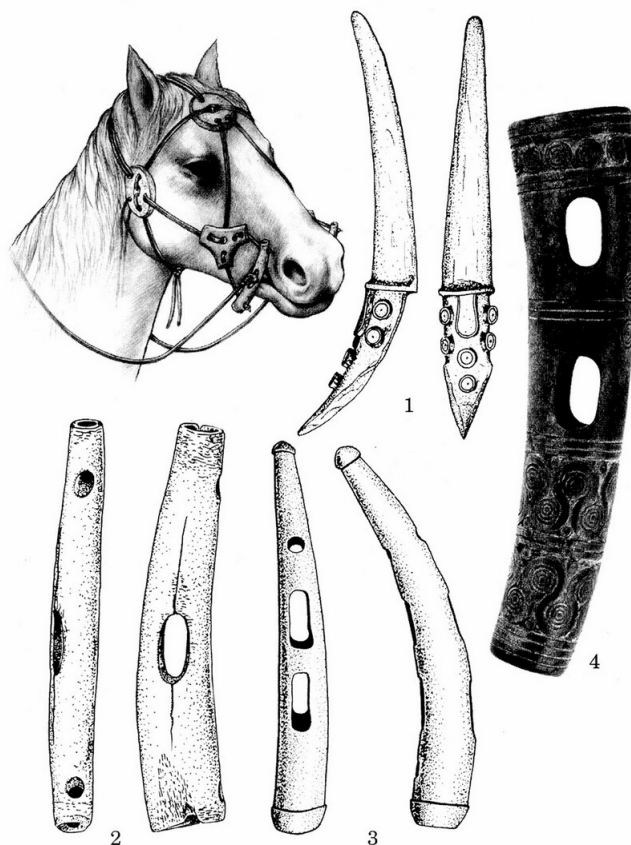
21. kép. Ikernyakú edény Tápaiószülyről, nagyrévi kultúra
(KALICZ 1968, Taf. CIII. 1-2) m: 1:3

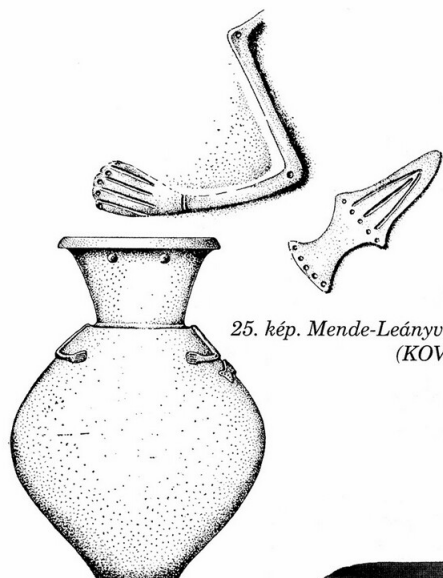
22. kép. Idolok a hatvani kultúrából, Aszód-Manyik dűlő
(KOVÁCS 1977, 28-30. szövegközti ábra)

23. kép. Nagybörzsöny-Górhegy: a fűzesabonyi kultúra jellegzetes henger alakú edénye
(MRT 9. 18/28. lh. (212). 16. t. 17)

24. kép. Lószerszámok a lovon, rekonstrukció: (BÓNA 1994, fig. 36.), zablá oldaltagok
1: Mende; 2-4: Százhalombatta (KOVÁCS 1969a Fig 1, 2-4)

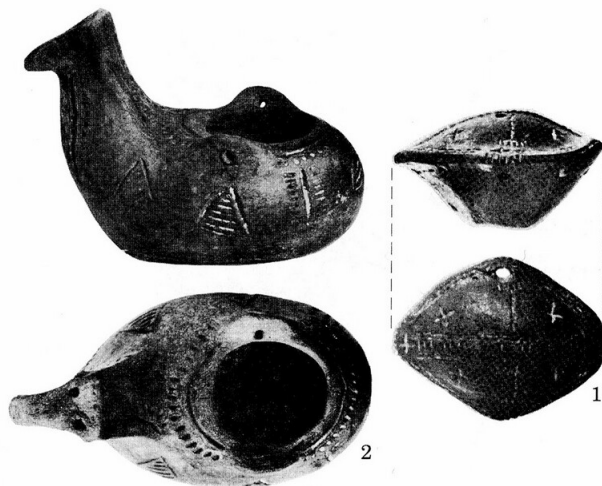

25. kép. Mende-Leányvár: antropomorf edény a vatyai kultúrából
(KOVÁCS 1984, Taf. LXIV. 5)

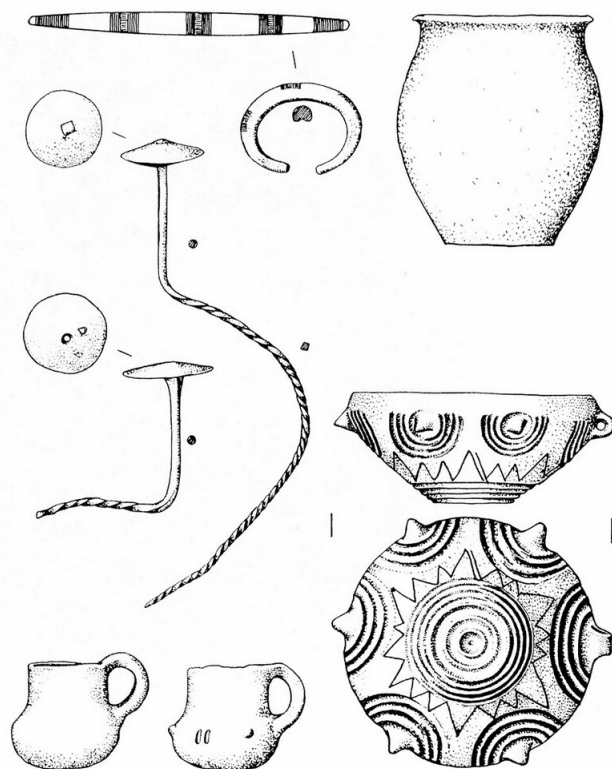

26. kép. Százhalombatta, 2. gödör: antropomorf edény a vatyai kultúrából
(POROSZLAI 1998, Fig. 6)

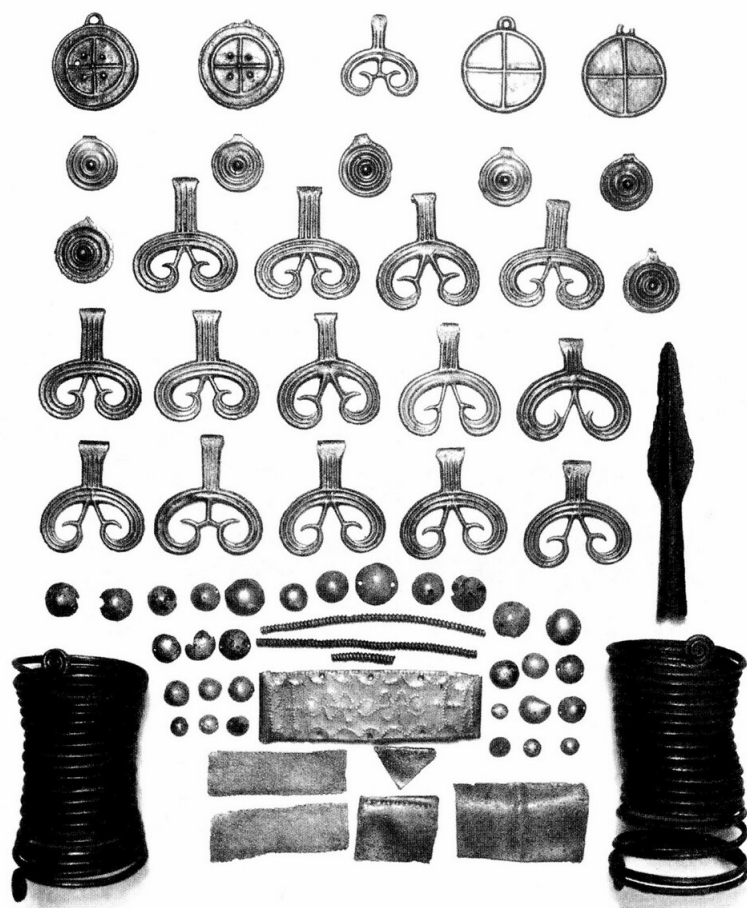

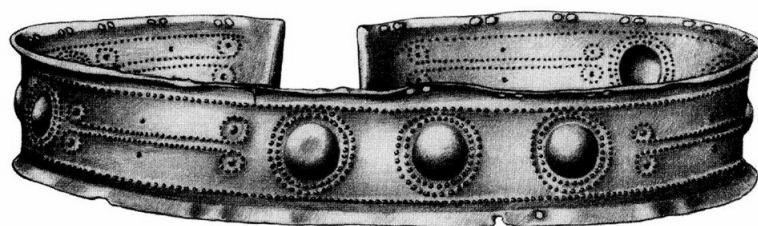
27. kép. 1: Madár alakú edény: Törtel a vatyai kultúrából (KOVÁCS 1972, Fig. 4), 2: Madár alakú csörgő: Bia a dunántúli mészbetétes edények népe kultúrájából (MRT 7. 11. t. 9)

28. kép. A vatyai kultúra leletei Törtelről (KOVÁCS 1977, Abb. 5)

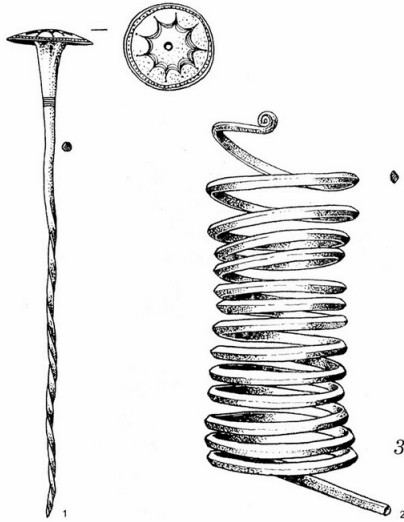
29. kép. Ócsa, koszideri bronzkincs (BÓNA 1994a Fig. 16)

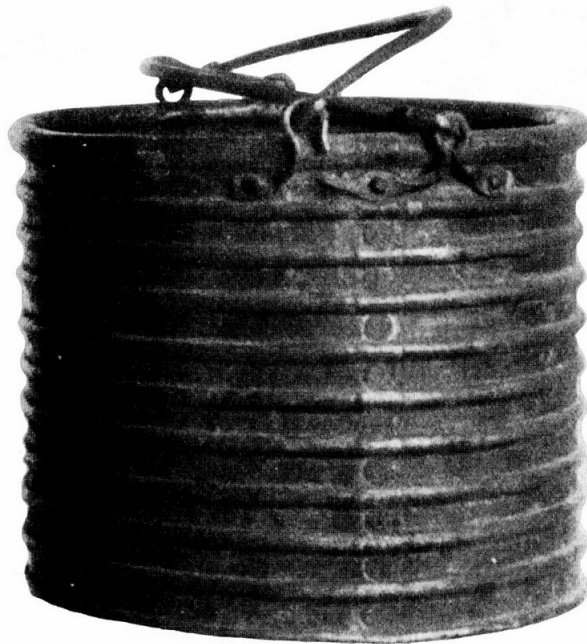
30. kép. Ócsa, bronzdiadém a koszideri kincsből (BÓNA 1994b, Fig. 28)

31. kép. Százhalmatta, koszideri kincs (KOVÁCS 2000, 28. kép)

32. kép. A vatyai kultúra leletei Köröstetétlenről
(KOVÁCS 1977, Abb. 6).

33. kép. Bronzvödör. Tévesen tartják Gyálról származónak, valójában késő bronzkori és Kurdról származik egy raktárleletből (PATAY 1958, 11. kép)